

**Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний економічний університет**

Володимир Томахів

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Тернопіль
2018

УДК.321 +351 /354
ББК66.0+67.301
Т12

Політологія: Навчальний посібник . Вид. 3-є, доп. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 224 с.

Рецензенти:

Буяк Б.Б. - доктор філософських наук, професор кафедри філософії та економічної теорії, проректор з наукової роботи та міжнародного співробітництва Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Денисенко В.М. - доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка

Стоцький Я.В. - доктор історичних наук, професор кафедри психології у виробничій сфері Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Тернопільського національного економічного університету
(протокол № 6 від 27 квітня 2016 року).*

Навчальний посібник з дисципліни «Політологія» для вищих навчальних закладів написано відповідно до нових вимог МОН України щодо викладу обов'язкового обсягу змісту матеріалу при підготовці бакалаврів економічного профілю. Він включає в себе доступно подану тематику курсу лекцій, плани семінарських занять із тестовими завданнями та проблемними питаннями для самоконтролю, список обов'язкової та рекомендованої літератури, глосарій, перелік орієнтовних питань для іспиту. Розглядаються основні поняття та категорії політичної науки. Аналізуються головні проблеми становлення та функціонування політичної влади в Україні.

Посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей денної та заочної форми навчання та всіх тих, хто цікавиться теоретичними засадами політики та політичного життя.

© Томахів В. Я., 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
Тема 1.Політологія як наука і навчальна дисципліна	5
Тема 2. Політика як суспільне явище.	12
Тема 3 Політична влада: джерела, ресурси, типологія	22
Тема 4. Політична діяльність і політичні відносини	34
Тема 5. Політична система суспільства.....	41
Тема 6. Політичні режими	49
Тема 7. Держава в політичній системі суспільства.....	57
Тема 8. Політичні партії та партійні системи.	68
Тема 9. Політична еліта і лідерство	76
Тема 10. Світові політико-ідеологічні доктрини	86
Тема 11. Демократія у політичному житті суспільства	95
Тема 12. Політична культура	102
Тема 13. Основи етнополітики	111
Тема 14. Основи теорії міжнародних відносин	126
Тема 15. Етапи виникнення та розвитку світової політичної думки	134
Тема 16. Розвиток політичної думки в Україні	143
Плани семінарських занять та тестові завдання	152
Глосарій	201
Рекомендована література	209
Орієнтований перелік екзаменаційних питань	210

Передмова

Політологія як наука про політику посідає чільне місце у галузі соціально-політичних дисциплін. Процеси становлення української держави та громадянського суспільства в Україні не можуть обійтись без основних засад політичної науки. Формування активного та свідомого громадянина, який бере участь у суспільно-політичному житті потребує відповідних політологічних знань та навиків.

Головні завдання, що поставлені автором при підготовці посібника – це глибоке і всебічне пізнання майбутніми економістами політики як суспільного феномену, її тісного взаємозв'язку з економікою, особливо у трансформаційних суспільствах, до яких належить Україна.

Орієнтуючись на новітні досягнення як вітчизняної так і світової політичної науки, в посібнику розкриваються основні категорії політології, проводиться аналіз актуальних проблем стану та тенденцій розвитку політичних інститутів України, політичного режиму, та політичного процесу в цілому. Це надає можливість оволодіння студентами навиками політичного аналізу, вироблення вміння застосовувати політичні знання у своїй професійній та громадській діяльності.

Тема 1. Політологія як наука та навчальна дисципліна. Становлення політичної науки в сучасній Україні

План

1. Становлення політології як науки і навчальної дисципліни.
2. Об'єкт та предмет політології, категорії, функції та методи дослідження.
3. Політологія в системі суспільних наук.

*Навіть тоді, коли ми не
цікавимося політикою,
політика цікавиться нами.*

Уїнстон Черчілль

Основні поняття і терміни: політологія; об'єкт політології; предмет політології; поняття та категорії політології; закони та закономірності політології; методи політології; функції політології; українська політична наука .

1. Становлення політології як науки. Політологія є молодого і водночас однією з найдавніших наук. З появою держави виникають політичні погляди та ідеї. Проте наука про політику формувалась в міру виокремлення політики як самостійної сфери суспільного життя. Історично першою формою пізнання політики була релігійно-міфологічна. Майже два тисячоліття до нової ери панували уявлення про божественне походження влади і держави. Згодом античні мислителі Сократ, Платон, Аристотель висунули раціональні політичні погляди. Політичну науку вони розуміли як загальне благо, втіленням якого має бути держава. Поглядам на державу і право, на закони та їх співвідношення з мораллю Сократ надав форми понять. Платон став творцем політичної філософії, в центрі якої поставив державу та форми організації державної влади. У розумінні Аристотеля політика є однією з найважливіших сфер людського життя, яка пов'язана з його управлінням в межах держави.

Від релігійно-етичної форми політичну науку звільнив Н. Макіавеллі (1469–1527). Його заслуга в тому, що він: по-перше, виділив і обґрунтував політичну науку як відносно самостійну галузь суспільного знання; по-друге, відділив політику і право від моралі і релігії; по-третє, дав трактування держави як утворення не тотожного всьому суспільству, а як складову частину суспільства, його певну політичну організацію; по-четверте, розглядав людину як індивід, який наділений розумом і володіє свободою волі, що робить його борцем за свої інтереси та ідеали.

Крім Н. Макіавеллі, значний внесок у звільнення політики і політичної думки від теології і церковної моралі зробили Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Вони аналізували проблеми походження, сутності, призначення і форми держави, розробляли теорію суспільного договору, ідеї народного суверенітету, свободи і рівності, природного права тощо.

Вагомий вклад у розвиток політичної науки, ідей конституційного ладу, республіканської форми правління, ліберальної демократії і становлення відповідних їм інститутів і норм був зроблений у період Великої французької революції, війни за незалежність США наприкінці XVIII ст., революцій XIX ст. Розроблені підходи та ідеї стали основоположними для політичних теорій і концепцій сучасності.

Таким чином, процес формування і виокремлення політології із загальної системи соціальних і гуманітарних наук та її інституціоналізації припав на кінець XIX — початок XX ст. У Німеччині його пов'язують із виникненням правової школи, яка була започаткована працями І. Канта та Г. Гегеля з їхніми концепціями правової держави та громадянського суспільства. У Франції політологія виникає на межі державознавства,

політичної історії та політології. Її формування розпочалось із заснування Е. Бутлі вільної школи політичних наук.

У Великобританії значний поштовх формуванню політології надало заснування Лондонської школи економіки і політичних наук при Лондонському університеті. Згодом політологічні дослідження і навчання студентів із цієї спеціальності були запроваджені в Оксфордському, Кембриджському, Манчестерському, Ліверпульському та інших університетах.

Засновником систематичних досліджень політики у США вважають Ф. Лібера, який у 1857 р. почав читання лекцій з політичної філософії у Колумбійському коледжі. У них провідне місце посідали питання теорії держави та політичної етики. У 1880 році вже у Колумбійському університеті засновано школу політичної науки. У 1903 р. було створено Американську асоціацію політичних наук і засновано журнал „Аннали американської академії політичних і соціальних наук“, 1906 р. — журнал „Огляд американської політичної науки“.

Однак, попри всі досягнуті успіхи, політологія на початку ХХ ст. розглядалась як щось вторинне і другорядне порівняно з такими науками як філософія, право, політекономія. Але з розвитком системи парламентаризму, формування політичних партій, запровадження поділу влади, удосконалення виборчих систем політологія все більше виокремлюється як самодостатня наукова дисципліна.

У сучасних умовах вивчення політичних партій (М. Дюверже, Дж. Лапаломбара, Р. Маккензі, Дж. Сарторі) становить важливий напрям політологічних досліджень.

З кінця 20-х – початку 30-х років під впливом економічної кризи Сполучені Штати пішли шляхом оновлення ліберально-демократичних принципів і розширення соціальної ролі держави. У цей період політологія перетворюється на *поведінкову (бігейвіористську) науку*, спрямовану на дослідження неформальних аспектів державного управління. Дослідники намагаються пояснити мотиви і чинники, що впливають на політичну поведінку людей, з'ясувати умови, необхідні для раціонального соціального планування і контролю.

Закономірним результатом став значний вплив американських політологів на розвиток світової політологічної науки, зокрема на створення у 1949 р. у рамках ЮНЕСКО Міжнародної асоціації політичних наук (МАПН).

У ХХ ст. інтенсивно розвиваються *наукові концепції* вивчення окремих політичних явищ та процесів. Розглянемо найвідоміші з них.

Концепція постіндустріального суспільства (“індустріальне суспільство” – термін Сен-Сімона, концепція О.Конта) та її новітня модифікація – “інформаційне суспільство” розробляли Д.Белл, Г.Кан, З.Бжезинський, Дж. Гелбрейт, А.Турен, О.Тоффлер. В її основі лежить ідея про те, що технологічні зміни притягують соціальні. Інформаційному суспільству відповідають нові функції науки, освіти, охорони здоров'я, культури, що трансформуються у самостійну продуктивну сферу. Вирішального значення набувають інформаційні технології, а власність, як критерій соціальної диференціації, поступається місцем освіті та знанням. Суспільство поділяється на технократичну еліту (меритократію – влада найбільш обдарованих) та маси, якими можна керувати.

Концепції *політичного плюралізму* базуються на теорії справедливості Е.Дюркгейма; вони стверджують, що сучасне суспільство, складається з неантагоністичних верств, держава ж виступає у ролі арбітра між силами-конкурентами.

Концепції *тоталітаризму* – Х.Арендт, Ф.фон Хайек, Х.Ортега-і-Гассет, М.Бердяєв - трактують тоталітаризм як суспільство, що перетворює особу на автоматизованого індивіда, представника згуртованої насильством та ідеологічними маніпуляціями маси.

Після краху комуністичних режимів у СРСР і країнах Центральної та Східної Європи актуальним стало розроблення *теорій трансформації режимів* та переходу до демократії, якими займаються такі вчені, як Л. Даймонд, Г. О'Доннел, Дж. Лінц,

М. Плеттнер, А. Пшеворський, А. Степан, С. Хантінгтон, Ф. Шміттер та ін. Вони аналізують досвід латиноамериканських, східноєвропейських та інших країн, що здійснювали чи здійснюють перетворення у напрямі демократії, виводять певні закономірності, висловлюють свої думки щодо сприятливих і несприятливих інститутів і форм поведінки лідерів та еліт під час переходу тощо.

Політологи Великобританії успішно розробляють теоретико-методологічні основи політичної науки. У Франції найпоширенішими напрямками політології є вивчення поведінки виборців, діяльності партій, а також традиційні дослідження у галузі конституційного права і державних інститутів. У Німеччині розвивається нормативістська політологія, що ґрунтується на філософському аналізі моральних норм політичної діяльності, бігейвіористська емпірична соціологія та так звана „практико-критична наука” про соціально-політичну владу (франкфуртська школа).

Підсумовуючи, можна виокремити приблизно три етапи розвитку політичної науки:

1. стародавній етап, який пройшов шлях від релігійно-міфологічних форм тлумачення політичної сфери до часткової раціоналізації політичних уяв;
2. етап Нового часу (XVI-XIX ст.), який сформував політико-ідеологічну базу політології;
3. сучасний світ (початок XX ст.), який конституював політичну науку як таку.

СРСР стояв осторонь загального процесу становлення і розвитку політології як науки і навчальної дисципліни. Теоретичні положення політології не вписувалися в основні постулати панівної марксистсько-ленінської ідеології. Залучення науковців і громадян до розроблення й вивчення проблем політології суперечило інтересам панівної комуністичної верхівки. Тому до другої половини 80-х років в СРСР політологія не визнавалась за науку, а окремі дослідження політики здійснювались у межах історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії КПРС, політичної економії, теорії держави і права та деяких інших ідеологізованих дисциплін.

Інституалізація української політичної науки розпочалася в 1904 р., коли в Львівському університеті було відкрито кафедру соціально-політичних наук, яка функціонувала до 1939 року.

Новий етап у розвитку української політичної думки розпочався із отриманням незалежності. У 90-ті роки XX ст. в Україні розпочався справжній політологічний ренесанс. Поступово були реформовані старі й створені нові кафедри політології у вузах, виникли відповідні відділи в академічних інститутах, наукові установи. Звичайно, все це з'явилося не на порожньому місці. Безцінним для політологічного відродження України став досвід світової політичної науки, насамперед закордонних установ, де постійно вивчали українську політичну думку, розвивали політичну науку та аналізувалися політичні проблеми СРСР й перспективи утворення незалежної української держави. У 90-ті роки XX ст. заявили про себе і вітчизняні політологічні центри. Політичну науку розробляють такі потужні наукові інституції, як Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, Українська академія політичних наук, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інститут стратегічних досліджень та регіональні політологічні центри, вузівські колективи вчених-політологів Києва, Львова, Одеси, Харкова, Чернівців.

Інститут політичних та етнонаціональних відносин НАН України досліджує закономірності політичного розвитку та етнонаціональних процесів нашої держави. У структурі інституту діють відділи етнополітології, теоретичних та прикладних проблем політології, національних меншин та ін., а також наукові центри політичних технологій, історії політології, проблем церкви та етноконфесійних досліджень. “.

Українська академія політичних наук (УАПН) є добровільною громадською організацією, що об'єднує науковців, викладачів навчальних закладів, працівників органів державної влади та управління, місцевого самоврядування з метою сприяння розвитку

політичної науки, науковим дослідженням у галузях історії політичної думки, методології, теорії політики, прикладної політології. Утвердженню політичної науки в українському суспільстві в сучасних умовах значною мірою сприяє система вищої і частково середньої освіти в Україні, яка зорієнтована на утвердження політичних знань у молодіжному середовищі. Сучасній політичній науці належить вирішити низку суттєвих завдань, серед них: окреслення кола найголовніших проблем, на яких має зосередитись на етапі свого становлення вітчизняна політична наука; розвиток прикладної політології задля встановлення в суспільстві цивілізованих норм і методів здійснення політичної влади; підготовка, науковців і професійних політиків загальнодержавного та місцевого рівнів; налагодження та підтримка зв'язків із світовими політологічними центрами і школами; формування в людей високого рівня політичної та правової культури.

Сучасна українська політична наука базується на засадах найкращих напрацювань як світової так і вітчизняної політичної думки. На сучасному, новітньому етапі, українська політологія зосереджує основну увагу на дослідженні процесів державотворення, формування політичної, системи України, партійно-політичного структурування, функціонування політичних інститутів і політичних еліт, політичної культури й громадянського суспільства

2.Об'єкт, предмет політології, категорії, функції та методи дослідження.

Політологія як наука вивчає *політику, закономірності функціонування і розвитку політичної сфери життя суспільства та політичного життя в контексті виборювання, утримання, реалізації та функціонування політичної влади в суспільстві*. Таким чином, основним об'єктом дослідження політології є політична сфера, яку вивчають і аналізують в процесі її функціонування та розвитку, зв'язку з економічною й духовною сферами життя суспільства. Серед провідних об'єктів дослідження політології потрібно назвати *державу, владу та владні відносини*.

Предметом політології є такі феномени як політична система, держава, державний устрій, влада, владні відносини, політичні партії та громадсько-політичні організації та рухи, політична діяльність, політична свідомість, політична культура, ідеологія та ін. Серед головних проблем, які досліджуються політологією, можна виділити такі три великих розділи:

- *соціально-філософське та ідейно-теоретичне підґрунтя політики, системно-організуючі ознаки й характеристики політичної системи, політичні парадигми, що відповідають конкретно-історичному періоду.*
- *політичні системи та політичні культури, політичні режими, їх порівняльні характеристики, еволюція і т.д.*
- *політичні інститути, політичні процеси, політична діяльність і політична поведінка.*

Упродовж XX ст. політологія розширювала діапазон досліджень. До кола її інтересів увійшли:

- зацікавлені групи та політичні рухи;
- політичні системи, політичні інститути та процеси;
- політична діяльність, політична поведінка та політична культура;
- громадська думка й засоби масової інформації у політичному процесі;
- політичне лідерство та еліти;
- корпоративізм і неокорпоративізм;
- політичні ідеології, історія політичних вчень, політична філософія;
- конфліктологія;
- етнодержавознавство та ін.

З'ясувавши предмет та об'єкт дослідження політичної науки можна визначити її основні категорії. *Категорії* — це загальні поняття науки про політику. Вони є важливим інструментарієм пізнання політичного життя про політику. Умовно категорії (основні поняття) політології можна поділити на чотири групи: *загальні, структурні,*

функціонування та розвитку. Основними загальними категоріями політології є політика, влада, демократія, свобода, національна ідея, менталітет нації.

Найважливішими категоріями структури є політична система, політична організація, держава, політична партія, громадсько-політичний рух.

З числа категорій функціонування слід виокремити такі: політична діяльність, політичний процес, політичний конфлікт, політична боротьба.

До категорій розвитку належать політична революція, контрреволюція, еволюція.

Функціями будь-якої науки, в тому числі й науки про політику, є вирішення характерних для неї завдань і проблем. Зокрема, можна виділити такі основні функції політології суспільстві.

Світоглядна функція оцінює вплив ідеології на політичну реальність, здійснює формування політичної свідомості, політичної культури та поведінки особистості.

Теоретико-пізнавальна — встановлює причинно-наслідкові зв'язки; вивчає глибинні сутнісні риси політичного життя, його тенденції і закономірності, розробляє методи та способи пізнання дійсності.

Прикладна (управлінська) — розробляє критерії ефективності діяльності парламенту, партій, рухів, лідерів, забезпечує правдивою інформацією про стан справ і знання засобів ефективного впливу.

Експертно-прогностична — аналізує сутність політичних процесів, їх спрямування та визначає вибір оптимальних засобів досягнення мети, передбачає політичні рішення на перспективу.

Інноваційна — прагне надати прогнозам і висновкам максимально наукову обґрунтованість і максимально контрольовану форму.

Виховна — здійснює формування політико-правової свідомості, політичної культури на духовних традиціях народу, сприяє розвитку політичної активності та культури міжнаціональних відносин, формуванню патріотичних почуттів та поглядів.

Поряд з категоріями, важливими інструментами пізнання політичних явищ і процесів є методи політологічних досліджень. Метод — це сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності. Кожна наука використовує ту чи іншу сукупність методів та їхні конкретні різновиди залежно від об'єкта, предмета, характеру (теоретичного чи емпіричного), мети дослідження. Сукупність методів дослідження, що використовуються в науці, називається методологією. Політологія використовує різні методи дослідження. Виділимо найважливіші з них.

Діалектичний — сприяє вивченню внутрішніх суперечностей політики як джерела її саморуху, рушійної сили політичних змін (індукція і дедукція, аналіз і синтез, історичне і логічне); виявленню і дослідженню першооснови політичних відносин.

Системний — розглядає політику як цілісний, саморегульований механізм, який перебуває в безперервній взаємодії з середовищем через вхід (вимоги громадян) і вихід (прийняття рішення).

Соціологічний — передбачає з'ясування соціальної зумовленості політичних явищ, зокрема, впливу на політичну систему економічних відносин, соціальної структури, ідеології та культури.

Функціональний — передбачає з'ясування важливості політичних явищ для суспільства й особи, оцінювання її з позицій системи цінностей (блага, справедливості, свободи, поваги людської гідності).

Інституційний — вивчення інститутів, які допомагають здійснювати політичну діяльність (держави, партій, рухів, об'єднань, урядових програм тощо).

Соціально-психологічний (біхевіористський) — орієнтує на вивчення суб'єктивних механізмів політичної поведінки індивіда, соціальних груп, дослідження їх психологічних характеристик.

Діяльнісний — розглядає політику як циклічний процес, що має послідовні етапи: визначення мети діяльності, прийняття рішень, організація мас і мобілізація ресурсів на їхнє здійснення.

Порівняльний — зіставлення однотипних політичних явищ (державного ладу, політичних партій), різних способів реалізації одних і тих самих політичних функцій і т. ін. з метою виявлення спільних і відмінних рис політичного життя різних народів, країн і епох.

Емпіричний — це методи спостереження, опитування, лабораторних експериментів, ділових ігор, аналізу документів і т. ін. Вони найповніше і найточніше виявляють суспільну думку з актуальних проблем політичного життя.

Антропологічний — вивчення зумовленості політики не соціальними чинниками, а природою людського роду.

Методи, що використовуються у політичній науці, дають змогу глибше дослідити її предмет, загалом увесь наявний теоретико-методологічний інструментарій і одержати достовірніші політологічні знання. Політологія виступає теоретичною основою політичного будівництва, політичних реформ і реорганізацій. Вона обґрунтовує необхідність створення одних і ліквідації інших політичних інститутів, розробляє оптимальні моделі управління державою, технологію відносно безболісного розв'язання соціально-політичних конфліктів і т.д. У процесі дальшого розвитку людства вплив політології на політичні процеси зростатиме, збагачуватиметься її зміст і теоретико-методологічний інструментарій.

3. Політологія в системі суспільних наук. Політичне життя — об'єкт вивчення багатьох суспільних наук, оскільки у суспільстві кожна подія і кожен факт мають політичне забарвлення. Провідною серед них є політологія. Її розвиток тісно пов'язаний з розвитком філософських знань. Оскільки політика була інтегрована в суспільне буття, філософія як універсальна наука супроводжувала людину все життя, здійснюючи пошук оптимального політичного ладу. Знання про політику, які сформувала антична філософська думка, стали основою політичної філософії наступних епох.

Політична філософія разом з іншими філософськими дисциплінами досліджує сутнісні засади політики в різноманітних виявах, її причини і наслідки, прагне їх виявити, усвідомити, пояснити. Філософія озброює політологію світоглядом, загальними методами пізнання й теорією мислення, розумінням змісту й соціальної зумовленості політичних явищ, досліджує загальні закони історичного розвитку та форми їх реалізації у діяльності людей, вивчає суспільство як цілісну систему.

У пізнанні політичного життя істотна роль належить *політичній історії* (вивчення і фіксація політичного життя, особливостей його функціонування та розвитку в окремих країнах, з'ясування причинних зв'язків політичних явищ та ін.). Для розуміння сутності й функціонального призначення політичних явищ, інститутів важливо знати історію світових політичних вчень, яка досліджує виникнення і розвиток теоретичних знань про політику, владу, державу, право, демократію, генезис політичних категорій, їхній вплив на політичне життя.

Особливого значення у вивченні політичного життя суспільства набуває *політична економія*, оскільки без політичної економії не можна зрозуміти природи соціальних суб'єктів, громадянського суспільства. До того ж розвиток різних форм власності, який веде до подальшої диференціації соціальних і політичних інтересів у суспільстві, істотно впливає на характер політичної діяльності, формування наукових уявлень про неї. В свою чергу, політологія дає наукове обґрунтування принципів розробки і здійснення економічної політики, державного регулювання економічних процесів.

Найбільш тісно політологія пов'язана із *соціологією* і особливо з *політичною соціологією*. Вона показує як соціальна структура суспільства, різні соціальні утворення, громадська думка впливають на політику і які шляхи впливу політики на соціальні відносини, соціальне життя. Політологія у своїх дослідженнях опирається на отримані

соціологією емпіричні дані про соціальну структуру суспільства і її динаміку, активно використовує методи і методики соціологічних досліджень (опитування, анкетування і т.д.).

Політологія взаємодіє і з *правовими науками*, оскільки політичні і правові відносини нерозривно взаємозв'язані між собою. Правові норми і відносини отримують обов'язковий характер лиш в системі політичної влади, яка, в свою чергу, не може нормально функціонувати без правового оформлення.

Очевидним є зв'язок політології з *психологією*. Знання психології допомагає розкрити суб'єктивні механізми політичної поведінки індивідів і груп, вплив переконань, ціннісних орієнтацій і установок людей на їх поведінку, психологічні особливості різних типів політичних лідерів. Стилi політичного керівництва також мають важливе значення в політиці. На стиці політології і психології отримала розвиток самостійна наукова дисципліна — політична психологія.

Певний взаємозв'язок існує між політологією і *географією*. Географічне середовище, природно-кліматичні фактори мають суттєвий вплив на внутрішню і зовнішню політику. Звідси потреба в розвитку таких наукових напрямків як політична географія, геополітика, що вивчають відносини між політикою і географією.

Сучасна політична наука проявляє інтерес до таких наук як *антропологія*, *біологія*, *демографія*, *етнографія*, досягнення яких є корисними при аналізі багатьох політичних проблем: політичної поведінки, політичного лідерства, конфліктології, теорії управління та ін.

Тема 2. Політика як суспільне явище.

План

1. Основні концепції трактування, сутність, причини виникнення політики.
 2. Структура політики та її функції.
 3. Взаємодія політики з іншими сферами суспільного життя. Політика та мораль.
- Класифікація політики.

*Політика — складніша від
фізики*

А. Ейнштейн

Основні поняття і терміни: політика; суб'єкт політики; об'єкт політики; види політики; функції політики; рівні політики; політичний процес; політичний інтерес; політичне управління; державне управління; державна служба.

1. Політика як суспільне явище: основні концепції трактування, сутність, причини виникнення. Термін „політика“ виник ще в античній Греції. Він походить від давньогрецького слова „polis“ („місто-держава“) в античній Греції та похідних від нього: — „politeia“ (конституція), „politike“ (мистецтво управління), (державний діяч), „polites“ (громадянин), що дослівно означає „брати участь у політичному житті“. У широкому розумінні політику можна розглядати як одну із сфер суспільного життя — поряд з економічною, духовною, соціальною. Політика як сфера суспільного життя виникає в процесі формування держави і пов'язана з її функціонуванням, управлінням суспільними справами, використанням публічної влади. Тому, на рівні нашої буденної політичної свідомості сутність політики зрозуміла — це діяльність пов'язана з державними рішеннями, співробітництвом і боротьбою різних соціальних груп, політичних партій, участю громадян у виборах органів влади, захист державних та національних інтересів тощо. Наприклад, про особу яка заняла ту чи іншу державну або політичну посаду, ми говоримо „пішла в політику“. *Політика — центральна категорія в політичній науці, тому існують її різноманітні концепції і трактування.* Так, наприклад, в англійській мові існує три терміни стосовно політики як такої:

- *policy [polisi]* — політика, політичний курс;
- *polity [politi]* — політичні інститути, державний устрій, держава;
- *politics [politics]* — політика, політичні переконання, політична наука;

Як бачимо, єдиного визначення поняття політики в науковій літературі немає, розглянемо основні із них.

Ще з часів Аристотеля та Платона виникло питання про те, що є сутністю політики: влада, конфлікт, панування, авторитет, порядок тощо. В одному із перших творів, присвячених вивченню політики — трактаті Аристотеля „Політика“, (що при дослівному перекладі означає „те, що відноситься до держави“) цей термін означав „державне життя“, „державний устрій“. Сучасна форма такого визначення — „все, що стосується держави“. Інший давньогрецький філософ Платон під політикою розумів мистецтво, здатність жити разом за умов полісу (держави) шляхом дотримання певного комплексу правил соціального співжиття. *Проблемність* в трактуванні і визначенні сутності політики можна пояснити тим, що політика — це багатогранне явище, політика як сфера діяльності не є відділеною від інших соціальних сфер, більше того, вона має властивість „проникати“ в них та впливати на їхнє функціонування, а з іншого боку — зазнавати зворотнього впливу. Іншою причиною є і те, що уявлення про політику залежать від рівня історичного розвитку суспільства і його основних сфер — матеріальної, духовної, соціальної

і відповідно політична сфера еволюціонує в залежності від змін у них. Тому розширюються не тільки межі політичної сфери, але і уявлення про неї, зростає кількість її концепцій та інтерпретацій. Наприклад, сучасне суспільство і характер взаємовідносин між його сферами суттєво відрізняється від тих, які спостерігались в античній Греції чи навіть на початку XX ст.

До кінця XIX ст., політика трактувалась, у відповідності до започаткованої ще в античності традиції, виключно як сфера державного управління, діяльність держави та її інститутів. Таке визначення політики базувалося на тому, що держава на цей час виступала головним суб'єктом політики і фактично була єдиним політичним інститутом і носієм публічної влади. У відповідності з цим, предметом дослідження політичної науки були різні державні структури, (представницькі, виконавчі, судові органи держави та механізми їх формування), конституційні та правові засади держави. Проте, в другій половині XIX ст. ситуація докорінним чином змінилась — істотно розширилося інституційне поле політики. Виникли масові політичні партії і рухи, які стали суттєво впливати на політику та здійснення державної влади. В епоху індустріального та постіндустріального суспільства поряд з державою, виникають ряд інших центрів влади і впливу, які визначають основні напрямки і характер розвитку суспільства — політичні партії та рухи, профспілки, групи тиску, релігійні інститути, різноманітні суспільні фонди, ЗМІ, бізнесові структури, а нерідко і мафіозні угруповування. Зазначимо також, що „державницька“ концепція трактування сутності політики не враховувала природу міжнародної політики і зовнішніх політичних відносин. Таким чином, зміни в розвитку суспільства, інституційному полі політики, розширили уявлення про політичну сферу суспільства і підходи до визначення сутності політики як соціального явища.

Відомий німецький соціолог кінця XIX–поч. XX ст., Макс Вебер обґрунтував, що розуміння *політичного* як керівництва державою чи впливу на державне управління, необхідно обов'язково розширити. Він розглядав політику, виходячи з її органічного зв'язку з владою, вважаючи, що політика означає „...*прагнення до участі у владі або здійснення впливу на розподіл влади чи то між державами, чи то всередині держави, між групами людей, які вона в собі обіймає*...“. Загальний зміст концепції М. Вебера полягав в тому, що політика, на рівні з економікою, є особливим видом людської діяльності. На його думку вона являє собою, з одної сторони, своєрідне підприємство, апарат легітимного (тобто визнаного суспільством) панування, а з іншої, — особливу професійну діяльність, яка пронизує все суспільне життя. Люди та їх об'єднання поділяються, в залежності від свого місця у такому суспільному підприємстві, на три категорії:

- „політиків по випадку“ (участь у виборах, мітингах, демонстраціях і т. д.);
- „політиків по сумісництву“ (партійні активісти, для яких політика ще не стала основною професією);
- „професійних політиків“ (державних діячів, чиновників, партійних функціонерів).

Політика як сфера суспільного життя, на думку М. Вебера, формується тоді, коли виникає державно — адміністративний апарат, і, що важливо, з відокремленням управлінської діяльності в особливу професію людей, яка пов'язана з контролем над владою та її розподілом. Концепція М. Вебера стала відправною для подальшого дослідження феномену політики. Такий підхід дозволив включити в сферу політики ці важливі суспільні форми людського буття і діяльності. *Однак, визначення політики через владу повністю не відображають сутності і соціального призначення політики, її цілей. Точнішими є ті визначення політики, в яких вказується на використання влади з метою задоволення інтересів і потреб індивідів та соціальних спільнот.* Тому вдалим, на нашу думку, визначенням політики є запропоноване українським політологом Шляхтуном, як „...*багатоманітного суспільного явища — однією зі сфер суспільного життя; особливим видом суспільних відносин, передусім великих соціальних груп, пов'язаних із реалізацією влади в суспільстві; засобом узгодження соціальних інтересів; боротьбою за оволодіння державною владою та участю у її здійсненні; організацією та функціонуванням держави*“

і політичної системи в цілому“. З урахуванням соціального призначення політика може бути визначена як діяльність з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади.

Зазначимо, що існують і *неполітологічні*, буденні, як правило суб'єктивно-оціночні уявлення про політику, які нерідко базуються на певних міфах щодо неї. Так, наприклад, значна частина населення переконана у своїй великій компетентності в питаннях політики. Це можна пояснити впливом ЗМІ, збільшенням чисельності громадян, які беруть участь у політичній діяльності (наприклад виборчі процеси, участь в діяльності політичних партій чи їх підтримка і т. д.). У силу цього, в суспільстві нагромаджується політичний досвід, розширюються знання про політику, але політика тут нерідко асоціюється перш за все, з обмеженнями, силою, примусом, аморальністю. Тому виникли уявлення про політику як „брудну справу“, від якої „порядній людині“ треба триматися якомога далі. Пояснити це можна тим, що політичні явища і процеси мають свої особливості прояву, насамперед, на макрорівні суспільного життя. Внаслідок цього, не кожній конкретній людині можливо охопити своїми знаннями та досвідом особливості політичного процесу.

Політика в суспільстві завжди виступає виразником *інтересів* певних соціальних груп. Інтереси, в свою чергу служать, мотивами для діяльності окремої людини, соціальної спільноти, суспільства в цілому, спрямованих на досягнення мети. Соціальний інтерес має відношення до влади як до засобу досягнення певних цілей: задоволення матеріальних потреб, піднесення добробуту, стабілізації суспільства, забезпечення умов для безпеки і свободи особи, реалізації власних владних амбіцій, а в цілому — для розв'язання суспільних проблем. Він може реалізується лише через політичну сферу, що перетворює його в *політичний*.

Політичний інтерес є основною причиною, одним з найголовніших важелів політичної діяльності. Множинність суб'єктів політики визначає і різноманітність політичних інтересів, а саме: *загальнонародні, регіональні, відомчі, колективні, національні, соціально-групові, особисті*.

В історичній ретроспективі зазначимо, що в примітивних, *доіндустріальних суспільствах*, політика в основному була засобом та інструментом реалізації інтересів панівних соціальних груп. В *сучасних демократичних суспільствах* вона здебільшого виступає як інструмент узгодження інтересів, підпорядкування їх єдиному загальнонаціональному та інтересам міжнародного співтовариства. Отже, при аналізі сутності політики необхідно виходити з її головних аспектів — *держави, влади, інтересів та їх конфлікту*. Разом з тим, при всій багатозначності поняття „політика“, воно включає в себе *перш за все особливу сферу життєдіяльності людей, пов'язану з владними відносинами, державою, політичними партіями, організаціями, рухами, окремими громадянами*.

Отже, виходячи з основних концептуальних підходів до сутності політики, можна підсумувати, що політика, як важлива сфера суспільного буття, виступає в трьох основних якостях:

- *сфера суспільного життя;*
- *один із видів діяльності соціальних суб'єктів, їхньої колективної і індивідуальної поведінки та інтересів;*
- *як тип соціальних відносин.*

Причини виникнення політики пов'язані з еволюцією розвитку людського суспільства та основних сфер його життєдіяльності. В первісному суспільстві, де люди були об'єднані кровними зв'язками, необхідності в політиці не було, але вже тоді існувала влада, яка реалізовувалась всіми членами роду чи племені через вибори старійшини. Процес задоволення потреб, отримання та розподіл продуктів, механізм самоорганізації та підтримку цілісності суспільства регулювали догми релігії, традиції, табу (система заборон). Суспільство ще не відчувало тоді різкого протиставлення інтересів. Прогрес у

матеріальному виробництві привів до ускладнення суспільних інтересів та відносин в ньому. Відбувся природний процес об'єднання людей у великі спільноти, племена об'єднуються в народності, виникає внутрішня диференціація суспільства за різними ознаками — матеріальними, соціальними, етнічними, релігійними. Отже, виникає проблема врегулювання суперечливих інтересів та збереження цілісності суспільства. Тим самим, виникла необхідність іншої організації суспільства. Виникає держава, де на зміну моральному авторитету старійшини приходить авторитет публічної влади. Формується апарат влади, органи примусу та управління, що у формі держави відокремились від суспільства і стали над ним. Держава через використання засобів примусу забезпечує необхідні загальнообов'язкові форми соціальної поведінки для усіх верств населення. Виникає особлива група людей, що здійснюють владу і управління (апарат примусу і управління). Відбувся поділ суспільства на тих хто керує і тих ким керують, чітко розмежовуються функції управління. М. Вебер писав що, держава як і попередні політичні союзи, є відносинами панування людей над людьми, яке базується на легітимному насильстві як засобі. Держава по своїй первісній природі повинна була вирішувати загальносуспільні проблеми, а не тільки інтереси панівних прошарків, забезпечувати загальний порядок в інтересах всіх соціальних спільнот та груп. Отже, політика — це система відносин між людьми, які виникають з приводу організації та використання державної влади в суспільстві. В своїй основі вона має всезагальний взаємозв'язок соціальних груп, інститутів, приватних і публічних сфер діяльності людей.

Як сфера суспільної діяльності політика має свої, властиві лише їй особливості — *універсальність, інклюзивність, атрибутивність*.

Універсальність політики полягає у її здатності впливати практично на будь-які сторони життєдіяльності суспільства.

Інклюзивність (включеність) політики — це її здатність проникати в усі сфери суспільного життя.

Атрибутивність політики проявляється у її здатності поєднуватися з неpolітичними суспільними феноменами, відносинами і сферами, утворюючи інші види суспільних відносин і сфери суспільного життя.

2. Структура політики та її функції. В політології виділяють різні аспекти і складові частини політики, зокрема *мету, форму, зміст і політичний процес (відносини)*.

Метою політики є забезпечення панування одних соціальних груп над іншими, одних інтересів над другими, або їх узгодження; створення механізму реалізації спільної волі і спільного інтересу.

Форма політики — це існуюча організаційна структура, інститути, система правових та організаційних норм, які забезпечують стійкість, урегульованість політичної поведінки людей, динамізм політичних відносин. Форма політики реально втілюється в державі, партіях і групах інтересів, громадських організаціях і рухах.

Зміст політики виражається в її цілях і цінностях, в проблемах, які вона вирішує, в мотивах і механізмах прийняття політичних рішень. У своїй сукупності форма та зміст політики визначають *політичний процес*.

В *політичному процесі* відображається складний, багатосуб'єктний конфліктний характер політичної діяльності, політика як відносини різних соціальних спільнот, організацій та індивідів.

Окрім мети, форми, змісту та політичного процесу самостійними елементами політики є також: *політична свідомість*, яка включає в себе політичні погляди та теорії, менталітет, ціннісні орієнтації індивідів їх внутрішній світ; *політико-правові норми, програми політичних партій та їх виборчі платформи*, цільові установки груп інтересів та тиску; *інститути влади і боротьби за неї*, відносини людей з інститутами влади; *відносини панування і підпорядкування, політичного управління, політичної боротьби та співробітництва*.

У внутрішній структурі політики виділяють *об'єкти та суб'єкти політики, її функції та засоби реалізації*. Суб'єкти політики — це особи і соціальні групи, а також створені ними установи й організації, які, маючи певні інтереси, використовуючи певні засоби, беруть активну, свідому участь у політичному процесі. Суб'єктами політики можуть бути особа, політичні лідери, політична еліта, соціальні спільноти, етнонаціональні спільноти, громадські рухи, громадські організації, політичні партії, регіон, держава .

Об'єктами політики є всі явища політичного та суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів політики. Ними можуть бути елементи політичної, економічної, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціуми й окремі особи. Поняття „об'єкт політики“, тісно пов'язане з поняттям „суб'єкт політики“. Об'єкт політики — це особа, соціальна спільнота, організація, на яких поширюється вплив суб'єкта політики. Тут необхідно відзначити важливий теоретичний аспект — *суб'єкти політики* є одночасно об'єктами політики, і навпаки: *об'єкти — суб'єктами*. Пояснюється це тим, що суб'єкт політики діє в умовах суспільства, держави, на нього впливають економічні, соціальні та духовні чинники, суспільні відносини. Це відображається на його діяльності, тим самим трансформуючи його на об'єкта політики. З іншого боку, в процесі діяльності суб'єкт політики може зустрічати як підтримку певних сил, які розділяють його погляди та наміри, так і протидію інших суб'єктів політики, що не поділяють його намірами та дії, самі проявляють політичну активність. Тому в умовах підтримки, і в умовах протидії суб'єкт політики стає об'єктом політики. В загальному, перелік *суб'єктів та об'єктів* політики буде виглядати наступним чином.

Особа — це первісний суб'єкт та об'єкт політики, адже з людини починається політичний інтерес, на людину врешті-решт виходить політика, визначаючи її благополуччя та громадські свободи, права та обов'язки.

Політичний лідер — це персоніфікований суб'єкт та об'єкт політики, здатний справляти суттєвий вплив на політичні процеси і, разом із тим, змушений враховувати вплив того середовища, в якому він діє.

Політична еліта — це група осіб, прошарок суспільства, які стоять при владі або протидіють владі; їх діяльність має вирішальне значення для вироблення та здійснення державної політики.

Соціальна спільнота — це основний суб'єкт та об'єкт політики, бо політика здійснюється в інтересах або ж всупереч інтересам великих груп суспільства.

Етнонаціональна спільнота — це суб'єкт та об'єкт політики, що ґрунтується на ідеї національної самосвідомості, яка проявляється певною мірою і яка підтримується або придушується владою.

Громадський рух — це неформальний суб'єкт та об'єкт політики, що виникає та проявляє себе як відгук на потреби суспільства та окремих його частин.

Громадська організація — це усталений, сформований суб'єкт та об'єкт політики, що сприяє розвитку трудової, соціальної та політичної активності та самодіяльності своїх членів, захищаючи їх інтереси.

Політична партія — це політизований, колективний суб'єкт та об'єкт політики, що має свою платформу, чітку структуру, включеність у політичні процеси і схильність до взяття влади.

Регіон — це своєрідний в межах держави суб'єкт та об'єкт політики, що поєднує в собі загальнодержавні і місцеві ознаки, інтереси.

Держава — це офіційно визнаний суб'єкт та об'єкт політики, що діє через свої законодавчі, виконавчі та судові органи, забезпечуючи життєдіяльність суспільства в усіх його сферах і є об'єктом для всіх попередніх суб'єктів політики [3].

За характером і місцем, яке посідають суб'єкти політики в суспільній структурі їх поділяють на три групи: *соціальні, інституціональні та функціональні*.

Соціальними суб'єктами політики є індивіди та соціальні спільноти — соціально-класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні. Особливість їх в тому, що вони об'єктивно виникли процесі історичного розвитку суспільства незалежно від свідомості та волі людей. Внаслідок цього їх називають *первинними суб'єктами* політики.

Інституціональними суб'єктами політики є такі політичні інститути, які на відміну від соціальних, виникли в результаті усвідомленої, цілеспрямованої діяльності людей. Політичними інститутами є держава з своїми структурними елементами (парламент, уряд, глава держави), політичні партії, громадсько-політичні рухи та організації, органи місцевого самоврядування. Вони є похідними від соціальних, тому в політичній науці їх визначаються як *вторинні*.

Функціональні суб'єкти політики є інститутами, які безпосередньо не виконують політичну функцію, але можуть брати участь в політиці ситуативно, впливати на неї, вступати у взаємодію з політичними інститутами. Прикладами таких суб'єктів можуть громадські організації, економічні об'єднання, армія, церква.

Функції політики характеризують її багатоманітний вплив на суспільство та його сфери. Головною з них, що виходить з причин виникнення політики, її соціальної ролі та призначення, полягає у керівництві та управлінні суспільними процесами, забезпеченні єдності і цілісності суспільства. Її підпорядковуються всі інші функції, які можна поділити на загальні та окремі. Розглянемо їх:

- *вираження і задоволення соціальних інтересів.* Політика покликана створювати членам суспільства можливості для вираження і задоволення їхніх суспільно-значущих інтересів та потреб;
- *інтеграція суспільства на основі узгодження соціальних інтересів.* Політика координує соціальні інтереси і потреби, субординує їх, підпорядковує часткові інтереси загальним. У випадку, коли політика виражає інтереси лише частини суспільства, підпорядковує їй інші інтереси, то вона відіграє дестабілізуючу роль, може викликати гострі соціальні конфлікти і призвести до руйнування суспільства як політично організованої спільноти;
- *раціоналізація соціальних суперечностей і конфліктів,* їх цивілізоване узгодження через діалог членів суспільства між собою і з державою;
- *соціалізація особи,* тобто становлення індивіда як члена суспільства, інтеграцію його в складний світ суспільних відносин;
- *забезпечення наступництва та інноваційності суспільного розвитку.*

Завдяки політиці забезпечується послідовність розвитку суспільства, в його управлінні враховується досвід попередніх поколінь та одночасно впроваджуються новації, зумовлені назрілими вимогами та потребами.

Окремі, особливі функції політики формуються при взаємодії політичної сфери суспільства з іншими — економічною, соціальною та духовною, в межах яких можна виділити субсфери: демографічну, етнічну, релігійну та інші. Отже, функції політики засвідчують її всеосяжний характер, неперервний вплив на суспільство й неперехідне значення для врегулювання суспільних відносин. *Головна функція політики полягає в управлінні суспільними процесами, забезпеченні єдності розділеного на різні групи суспільства.*

Функції і властивості політики реалізуються за допомогою певних засобів. *Засобами політики є сила (примус, насильство), право, мораль.*

Сила як сукупність матеріальних та організаційних засобів примусу і насильства переважала в політиці впродовж всієї політичної історії людства. В сучасних демократичних, цивілізованих країнах переважають право і мораль. *Оптимальне поєднання сили, права і моралі є ідеальним для реалізації політичних цілей і забезпечення ефективної політики.* Без оптимального співвідношення цих засобів, політика втрачає свою здатність виразити загальний суспільний інтерес. З історії відомо, що коли сила влади не

обмежена правом — це деспотія, тиранія і навпаки — неспроможність влади забезпечити функціонування права, виконання законів, приводить до розгулу анархії чи охлократії.

Окрім складових частин та елементів в політиці, виділяють *три рівні її існування*.

Перший макрорівень політики — власне політичний, характеризує державу, публічну примусову владу, її устрій та функціонування в центрі і на місцях.

Другий мікрорівень політики, охоплює окремі організації: партії, профспілки, корпорації. Як і в державі в цілому, тут також спостерігаються внутрішні явища і процеси, властиві великій політиці: висунення і реалізація колективних цілей, прийняття рішень, розподіл посад і благ, застосування санкцій, суперництво індивідів і груп за владу, конфлікти інтересів. *Третій — мегарівень політики* відноситься до діяльності міжнародних організацій: ООН, НАТО, ЄС та інших. Перший із них займає центральне місце і характеризує сутність політики, а два інших мають підпорядковане значення.

3. Взаємодія політики з іншими сферами суспільного життя. Політика та мораль. Класифікація політики. Політика як суспільна діяльність співвідноситься з іншими сферами суспільної діяльності — економічною, соціальною, духовною — зокрема релігією та мораллю. Це обумовлено її головними функціями та особливостями: — універсальністю, інклюзивністю і атрибутивністю. Розглянемо ці важливі аспекти у функціонування політики.

Політика здійснює значний та відчутний вплив на економіку, перебуває в прямому, тісному взаємозв'язку з нею. Політика виступає одним із головних засобів вирішення економічних проблем. Як відомо, головною функцією економіки є задоволення матеріальних потреб людини та суспільства. Отже, держава, як виразник загальних інтересів суспільства, засобами політики повинна створювати умови для ефективного розвитку економіки та виконання нею її своєї головної функції. Аксіомою є те, що економіка оптимально функціонує при стабільному суспільному порядку, громадянській згоді у суспільстві та державі. Такі умови повинні створюватися політикою і державна владою як її головним інструментом. У такому випадку це сприятиме економічному прогресові та суспільному добробуту. Разом з тим зазначимо, що політика відносно економіки повинна базуватися на врахуванні та використанні економічних закономірностей суспільного розвитку. В протилежному разі, коли політика здійснюється без такого врахування, то її наслідком може бути руйнування економіки, зубожіння населення, соціальна поляризація суспільства та інші негативні наслідки (згадаємо СРСР, в якому економіка була повністю підпорядкована політиці та ідеологічним догмам). З іншого боку, політика перебуває в тісній взаємозалежності від економічної сфери, де створюються матеріальні ресурси здійснення влади. Аналіз взаємовпливів економіки та політики показує, що *слаборозвинена* економіка об'єктивно зумовлює централізацію влади, посилює авторитарні тенденції і навпаки, економічне зростання сприяє розвитку демократії. В загальному історичному вимірі співвідношення між економікою і політикою українські науковці С.Гелей та С.Рутар визначають таким чином:

- закони економічного розвитку визначають зміст і соціальний вектор політики через економічні інтереси соціальних груп, зміну структури виробництва і споживання, технологічні інновації;
- політичні інститути залежать від економічного розвитку, особливо у примітивних суспільствах;
- політика стримує економічний розвиток або коригує його відповідно до соціальних і національних інтересів, особливостей історичної ситуації;
- політика, враховуючи закони об'єктивного економічного розвитку, забезпечує спокійний перехід від одного економічного укладу до іншого;
- політика має вирішальний вплив на економіку в перехідних суспільствах, оскільки може стабілізувати або дестабілізувати фінансову систему, стримати інфляцію або розкрутити інфляційну спіраль, створити нову економічну модель і тим самим дати

поштовх до культурної модернізації або допустити стагнацію при еклектичному існуванні елементів старої і нової систем.

Політика активно впливає на *соціальну сферу*. Адже суспільство — це складна соціально-диференційована система. Його структуру складають індивіди, соціальні прошарки, групи, класи, етноси з своїми різноманітними потребами, інтересами та відносинами. Цей вплив виражається в наступному: через політичні засоби здійснюється вплив на формування соціально класової, демографічної структури суспільства; в ід політики залежить матеріальний добробут та умови життя суспільства в цілому і достойне життя людини зокрема; політика через державу впливає на розподіл національних благ та доходів (у більшості сучасних демократичних держав на користь найменш забезпечених верств населення). Від неї залежить, наприклад, стан і рівень медичного обслуговування в державі, права робітника на підприємстві, соціальне страхування, підтримка сім'ї і материнства, піклування про безробітних, пенсіонерів, молоді, розвиток доступної для всіх освіти, закладів культури і т. д. Соціальні відносини є найближчими до політичних, так як політика своїм головним своїм призначенням має узгодження соціальних інтересів, вирішення соціальних проблем. Якщо цього не відбувається, то в суспільстві можлива соціальна нестабільність, що в кінцевому результаті приводить до політичних революцій та потрясінь, про що свідчить суспільно-політична історія людства. Вони є наслідками *зворотнього впливу* соціальних відносин на політику.

Політика тісно пов'язана з *духовною сферою* суспільного життя. Через державу вона може впливати на такі елементи духовної сфери, як освіту, виховання, релігію, культуру. Це відбувається через соціалізацію і виховання підрастаючого покоління, виробленням і утвердженням системи соціальних норм і цінностей як орієнтирів для діяльності окремих індивідів і соціальних спільнот. Політика є невід'ємною частиною свідомості суспільства і людини, її духовних інтересів і потреб, цілей та світогляду. Зворотній вплив — духовної сфери на політику — опосередковано проявляється через загальну культуру суспільства, місцем релігії в суспільстві та її функціонуванням, станом суспільної моралі та іншими чинниками. Особливо тісний взаємозв'язок політики з релігією, який простежується протягом всієї політичної історії людства. Він проявляється в *релігізації політики* й *політизації релігії*. *Релігізація політики* виявляється у використанні релігійного фактору для досягнення політичних цілей; використання церквою державних ЗМІ для пропаганди віровчення; створення можливостей для релігійного виховання в недержавних навчальних та виховних закладах та забезпечення державою нормальних умов для віросповідання. У свою чергу, *політизація релігії* виражається в наступному: участю у політичній діяльності служителів культу, релігійних організацій; функціонуванням політичних партій та рухів на релігійній основі; участю релігійних інститутів у врегулюванні політичних та соціальних конфліктів. Політика й релігія виконують в суспільстві такі споріднені, подібні функції як: політика — *ідеологічну*, а релігія — *світоглядну*; політика — *нормативно-регулятивну*, а релігія — *морально регулятивну*. Спільними для цих обох важливих сфер суспільного життя є такі функції як *комунікативна*; *інтегративна*; *виховна*. Релігія (церква) може включати в сферу свого функціонування такі основні напрямки суспільно-політичної діяльності як формування впливу на ставлення віруючих до суспільства; пропаганду соціально-політичних аспектів релігійних теорій; участь у масових акціях на захист суспільно-політичного ладу чи проти нього. В ряді держав (зокрема ісламських) релігія функціонує як елемент політичної системи. З трьох світових релігій найбільш чіткі соціально-політичні доктрини мають іслам і християнство. Якщо проаналізувати взаємовідносини між релігією і політикою в історичному аспекті, то побачимо, що прагнення домінування церкви над державою, так і держави над церквою мало негативні наслідки. Тому використання релігії в політичних цілях, втручання церкви в державні справи є деструктивним явищем. Держава повинна забезпечити правові гарантії свободи совісті і не втручатися в релігійне життя суспільства. В Україні державно-релігійні відносини законодавчо закріплені в Конституції України та Законі

України „Про свободу совісті та релігійні організації“. Зміст цих документів визначає Україну як світську державу, що не повинна надавати переваги жодній релігійній організації.

Оптимальна взаємодія *політики і моралі*, цілей та засобів в політиці була предметом дослідження багатьох відомих мислителів на різних цивілізаційних етапах розвитку суспільства. Можна визначити чотири основних моделі взаємодії між політикою і мораллю. Кожна з моделей взаємодії має свій набір аргументів і доказів.

Моралізаторський підхід, підпорядкування політики моралі. Політика повинна мати високі моральні цілі, бути чесною, використовувати засоби, які базуються на основі загальнолюдських цінностей. Даний підхід, який ґрунтувався на вченнях античних філософів, християнських мислителів, домінував в політичній думці до Нового часу. Цей підхід не втратив свого значення і тепер, відобразившись, наприклад, в ідеології християнсько-демократичного руху — одного з найбільш впливового політичного руху сучасності.

Згідно другого, *автономного* підходу, політика і мораль як явища суспільного життя, існують і функціонують відокремлено, автономно, за відомим принципом „*в політиці немає моралі, а є тільки інтереси...*“. Виникнення такого підходу найчастіше пов'язують з іменем знаменитого італійського мислителя Нікколо Макіавеллі (1469–1527), який звільнив дослідження політики від релігійного та етичного контролю, поставив у центр політичного аналізу проблему ефективності політики, засобів, способів та методів досягнення цілей, співвідношення політики та моралі. Такий відрив, вже в ХХ ст. обґрунтували і продемонстрували теоретики і практики тоталітарних держав — В. Ленін, Й. Сталін, А. Гітлер, Мао Цзе-Дун та інші. Спроби звільнити політику як сферу суспільної діяльності від моралі, можуть привести до зворотнього — втручання політики в область моралі та її руйнуванню. Тому автономність цих двох суспільних явищ носить умовний, відносний характер: *політика* своїми засобами і методами регулює та контролює відносини людей в суспільстві, а *мораль*, здійснює те ж, але іншими, моральними засобами.

Третій підхід є близьким та похідним від другого, але носить самостійний характер. Як зазначалось вище, в суспільстві існують уявлення про політику як аморальну, „брудну справу“, в якій „порядній людині“ нічого робити. Вони опираються на те, що ігнорування політикою моральних принципів та норм роблять її аморальною. Це служить основою для трактування політики і моралі як протилежностей, антиподів — добра (моралі) і зла (політики). У цьому контексті, зазначає політолог Ендрю Хейвуд, створюється ґрунт для *антиполітики*. *Антиполітика* — це розчарування в офіційній політиці, механізмах політичного процесу, що зі сторони суспільства виражається в установках та орієнтаціях на повне ігнорування політичного життя, не участь у виборах, і т. д. Цей підхід базується не тільки на ґрунті буденних, (неполітологічних) уявлень про політику, але й на основі політичних ідеологій та вчень: анархізмі, марксизмі, ліберальній філософії. Негативний образ політики знаходимо і серед деяких філософів. Російський філософ М. Бердяєв писав, що він зневажає політику, так як остання заснована на брехні. Причини такого ставлення до політики — в її особливостях, насамперед, у владному характері, використанні насильства, розподілі матеріальних цінностей, благ тощо. Тому в суспільстві, на ґрунті реальних причин, сформувалися певні стереотипи щодо політики, влади як таких, що псують людину, даючи їй можливість застосовувати їх задля задоволення власних інтересів та потреб за рахунок інших. Відомий афоризм з цього приводу англійського історика лорда Актона про те, що: „*Всяка влада розбецує — абсолютна влада розбецує абсолютно...*“. Але з іншого боку, як зазначав відомий політик Вацлав Гавел, „*...брудною політику роблять брудні політики...*“. Тому повністю розділити політику і мораль неможливо, в чому і полягає останній, *компромісний* підхід щодо взаємовідносин політики і моралі. В його основі — необхідність досягнення раціональної взаємодії між політикою і мораллю через вплив останньої на політику.

Важливе значення для виявлення сутності політики має її класифікація. За напрямками функціонування політику поділяють на внутрішню та зовнішню. *Внутрішня політика* — це діяльність держави, а також інших політичних інститутів у різних сферах суспільного життя — економічній, соціальній, духовній. *Зовнішня політика* — це регулювання відносин з іншими державами і міжнародними організаціями. Її суб'єктом виступає лише держава, інші політичні об'єднання країни не можуть бути самостійним суб'єктом зовнішньої політики й виступати від імені держави в цілому. Внутрішня політика та зовнішня політика перебувають в діалектичному взаємозв'язку — внутрішня політика впливає на зміст, засоби, соціальну направленість зовнішньої і навпаки. У свою чергу, внутрішня політика, у відповідності за функціонування та впливом на сфери суспільного життя, поділяється на *економічну, соціальну, духовну, військову і т. д.* За масштабами і рівнями свого функціонування, політика поділяється на *місцеву, регіональну, загальнодержавну, міжнародну*. У залежності від масштабу цілей і тривалості політика поділяється на *стратегічну і тактичну*. *Стратегічна* політика зорієнтована на вироблення та реалізацію загальної програми розвитку суспільства, визначення її головних цілей і розрахована на тривалий період. *Тактична* (поточна) політика підпорядковується стратегічній політиці, це політична діяльність у реальних умовах та в конкретних ситуаціях, спрямована на реалізацію стратегічних цілей. За носіями та суб'єктами політичного життя політика поділяється на політику держави, партії, руху, особи і т. д. В багатонаціональній державі (а такою є Україна) важливе місце займає *етнонаціональна політика*, об'єктом якої є етноси та відносини між ними. Отже, політика як суспільне явище здійснює вплив на всі сторони суспільного життя, і є головним об'єктом і предметом дослідження політології

Тема 3. Поняття і сутність політичної влади

План

1. Сутність і походження феномену влади. наукові концепції
2. Структура політичної влади та механізм її реалізації.
3. Легітимність політичної влади. Форми, типологія політичної влади.
4. Принцип поділу влади.

*Поки люди живуть
без загальної влади, вони
знаходяться в стані війни всіх
проти всіх*

Томас Гоббс.

Основні поняття і терміни: соціальна влада; політична влада; державна влада; ознаки політичної влади; суб'єкт влади; об'єкт влади; функції політичної влади; форми і механізми політичної влади; форми реалізації влади; керівництво; управління; контроль; ресурси влади; види влади; рівні влади; засоби здійснення влади; легітимність влади ; ознаки легітимності; делегітимізація політичної влади

1. Сутність і походження феномену влади. Об'єктом політики є влада. Соціальна влада виникає разом із людським суспільством як його невід'ємний і необхідний елемент. Причинами її появи були: потреба самозбереження соціуму, необхідність у продовженні людського роду, об'єктивна неоднорідність соціальної структури будь-якого суспільства, потреба у колективному (суспільному) характері праці, персональні переваги людей у певних сферах життя. Влада є однією з фундаментальних засад політичного розвитку суспільства. Вона має правовий, економічний, духовно-ідеологічний характер, існує всюди, де наявні будь-які стійкі об'єднання людей (сім'я, плем'я, держава), тісно пов'язана з політичною сферою, є засобом здійснення і способом утвердження певної політики. Влада є необхідним регулятором життєдіяльності суспільства, забезпечує його розвиток, єдність, керованість, слугує важливим фактором організованості і впорядкованості соціуму. Відносини влади спостерігаємо в сім'ї, у школі, на роботі, у війську, в політичній організації. Важливим фактором появи влади є психологічний, сутність якого полягає у тому, що деякі люди за своєю природою схильні до домінування над іншими людьми. І водночас є люди, які почуваються більш комфортно і спокійно, коли ними керують. А в соціальному плані вона впливає з соціальної та ролевої неоднорідності суспільства, незадоволеності інтересів певних соціальних груп, необхідності їх узгодження, поділу праці на управлінську та виконавчу тощо.

Вагомий внесок у розвиток теорії соціальної влади зробив М. Вебер, котрий розумів владу як здатність суб'єкта утверджувати у сфері соціальних відносин власну волю, незважаючи на опір. Отже, в узагальненому розумінні влада — *це здатність підкоряти своїй волі когось, право і можливість управляти та розпоряджатися діями інших людей, впливати на їх долі та поведінку, домагатися від них виконання певних рішень, наказів і розпоряджень за допомогою авторитету, волі, закону, примусу і сили.* Соціальна влада — це завжди відносини не менше як двох сторін, які передбачають можливість для однієї сторони давати розпорядження іншій стороні за умови, що той, хто дістав таке розпорядження, повинен його виконати. Владні відносини завжди ґрунтуються на певних суспільних нормах (моральних, правових, політичних), що зобов'язують того, кому адресоване розпорядження, підкорятися та передбачають можливість звернутися до санкцій тому, хто здійснює владу, якщо його накази не виконуються. Соціальна влада поділяється на дві частини: *політичну і неполітичну. Перша охоплює державну*

(законодавчу, виконавчу, судову), партійну, владу громадсько-політичних організацій і рухів. Друга — особисту, сімейну, економічну, духовну, інформаційну, владу громадських організацій, неформальних лідерів, об'єднань, груп.

Важливими елементами (*джерелами влади*) є *воля, знання, сила*. Воля є важливим джерелом будь-якої соціальної влади. Це зумовлено тим, що влада у дії означає, з одного боку, передавання (нав'язування) владарюючими своєї волі підвладним, а з іншого — підкорення підвладних цій волі. Воля формує цілеспрямованість та наполегливість суб'єкта влади, робить владу активною. Без волі влада недієздатна. Слабкість волі до влади породжує підкорюваність.

Знання як елемент (джерело) влади надають владі прогнозованість, компетентність.

Сила є третім складовим елементом влади. Соціальна влада без сили нездатна втілити владну волю у життя. Важливою при цьому є сила авторитету, яка наділяє владу підтримкою, довір'ям людей. Суб'єкт влади для нав'язування своєї волі підвладним часто використовує силу ідеологічного впливу, але і нерідко обман та обіцянки. Таким чином, головною рисою влади є здатність владарюючих суб'єктів нав'язувати оточуючим свою волю, тим самим панувати над підвладними. Але звідси часто випливає і негативний аспект влади — можливість зловживати нею в процесі використання.

Проф. А. Колодій, серед множини причин, найбільш очевидні причини потреби у владі визначає:

1. Суспільство — це моральна спільнота, що утворюється і функціонує згідно з певними правилами. Чим краще владна верхівка створює і дотримується цих правил, тим охочіше населення їй підкоряється. Щоб бути визнаною, вона повинна утворюватися і функціонувати згідно з цими правилами.
2. Влада здатна створювати і розподіляти дуже важливі для всіх людей вартості — безпеку, порядок, стабільність, добробут. Тому люди усвідомлюють чи відчувають потребу в урядових (владних) структурах і готові поступитися частиною своєї волі заради цих вартостей, сподіваючись, що влада буде справлятися зі своїми функціями більш-менш задовільно.

Залежно від суспільної сфери розрізняють різні види влади: *економічну, духовно-інформаційну, інформаційну, сімейну, політичну*, тощо.

Економічна влада ґрунтується на відмінностях у відношенні людей до власності на засоби виробництва. Такими засобами підпорядкування можуть бути, наприклад, володіння власністю, контроль над нею, гроші, і т. д. Ці засоби повинні мати відповідне правове забезпечення.

Духовно-інформаційна влада це — здійснення інформаційного та ідеологічного впливу на людей. Засобами такого впливу можуть бути мораль, релігія, мистецтво, наукові знання, інформація ЗМІ. Значну роль мають моральні авторитети — люди з певними заслугами, високими моральними рисами знаннями.

Сімейна влада — вплив одного або декількох членів сім'ї в процесі її функціонування.

Політична влада — різновид соціальної влади, яка є ядром функціонування політичне життя у суспільстві.

Політологічний підхід до розуміння влади заснований на органічному зв'язку влади і політики, пов'язує їх існування лише з певними етапами суспільного розвитку, для яких характерною є наявність спеціальних інститутів здійснення влади — насамперед держави.

В історії існувало декілька форм влади. Французький політолог М. Дюверже виділив три історичні форми влади: *анонімну*, „розпорошену“ серед членів примітивного суспільства; *індивідуалізовану* влада, яка виникає з ускладнення процесів розподілу праці появою нових видів діяльності; *інституціолізована влада*, що опирається на діяльність спеціальних інститутів, які виконують певні функції. Доповнюючи типологію М. Дюверже можна виділити четверту, історичну форму влади, яка сформувалась в кінці ХХ ст. — „*наддержавну*“ владу, представлену законодавчими (Європарламент) та

виконавчими (Комісія Європейських співтовариств) інститутами, владні повноваження яких розповсюджуються на 28 європейських країн. Перші дві історичні форми влади є додержавними (потестарними) і носять неполітичний характер. Третя форма влади називається державно-політичною, четверта — наддержавною.

Політична влада — це здатність суспільних груп чи індивідів впроваджувати у життя рішення, що виражають їхню волю і визначально впливають на діяльність, на поведінку людей та їх об'єднань, за допомогою волі, авторитету, права, насильства; це організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики. Джерелом політичної влади є політичне панування, яке постає як панування інтересу. Для завоювання влади необхідно спершу стати реальною панівною силою, завоювати владу, а далі — закріпити своє панування.

Найвищим і найрозвиненішим видом політичної влади є державна влада. Поняття „політична влада“ за своєю сутністю ширше від поняття „державна влада“. Не кожна політична влада є владою державною (наприклад, влада партії, громадських організацій і рухів), хоча будь-яка державна влада — завжди політична. З іншого боку, державна влада специфічна: тільки вона володіє монополією на примус, правом видавати закони тощо. Проте, окрім примусу, вона послуговується й іншими засобами впливу: переконанням, ідеологічними, економічними чинниками. *Державна влада — вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монополією правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення визначеної кордонами території.*

Державна влада передбачає наявність таких ознак (за проф. А. Колодій):

- структурне розмежування суспільних груп на тих, хто здійснює владу (суб'єкти влади) і тих, стосовно кого влада здійснюється (об'єкти влади);
- здійснення організованого і правовим чином урегульованого примусу;
- використання адміністративного апарату;
- поширення влади на певну, визначену кордонами територію, у рамках яких вона володіє ознаками суверенності (верховенства і неподільності).

Українські науковці в умовах демократичного суспільства, де функціонує розвинута правова система, виділяють трояку форму прояву політичної влади: вона здійснюється у формі *державно-політичної влади, влади муніципальних утворень і суспільно-політичної влади.*

Державно-політична (державна) влада в межах державної території розповсюджується повсюдно й своїм об'єктом має все населення країни. У федеральних державах вона поділяється на загально-федеральну владу, владу суб'єктів федерації (країв, областей, республік, штатів і т. п.) і місцеву владу (управляючі, префекти). В унітарних державах розрізняють владу центральну і місцеву. Державна влада функціонує за політико-територіальним принципом, підпорядковує населення за певною територією. Державна влада — суверенна, тобто верховна, самостійна в межах певних державних кордонів, незалежна і рівноправна в зовнішніх відносинах. Носіями влади є державні та інші політичні організації, органи й установи. Політичність державної влади означає її публічність, виступ від імені всього суспільства, здійснення спеціальним апаратом професійних управлінців керування державою, забезпеченість примусом. Державна влада — завжди політична влада. Сутність державної влади полягає у тому, кому належить державна влада і чиї інтереси вона представляє і захищає. Це можуть бути група, верства, клас, більшість членів суспільства чи суспільство загалом. При цьому важливе значення мають два фактори: 1) кому належить влада та хто її здійснює (монарх, хунта, партійна еліта, демократично обрані органи влади); 2) якими способами і методами реалізується влада (диктатура, авторитаризм, демократія). Владні структури формуються і спираються у своїй діяльності на конкретну соціальну спільність і захищають її інтереси. Через об'єктивні умови державній владі будь-якого типу доводиться представляти інтереси всього населення даної країни та вирішувати загальносоціальні проблеми.

Стійкість, стабільність та ефективність функціонування державної влади підвищуються у міру розширення її соціальної бази, наближення характеристик держави і громадянського суспільства, переважання демократичних форм і методів при формуванні та здійсненні влади.

Влада муніципальних утворень має свої особливості. *По-перше*, їй притаманне поєднання публічних і громадських начал у формуванні та реалізації владних відносин. *По-друге*, вона має місцевий, локальний характер і розповсюджується лише на території конкретного муніципального утворення. *По-третє*, муніципальна влада є результатом безпосереднього прояву волі населення і спрямована саме на вирішення загальних справ місцевого значення. Політичний характер влади муніципальних утворень зумовлений тим, що вона формується за участі певних політичних сил і відображає загальні інтереси населення території, використовує силу і важелі примусу, має право видавати і застосовувати нормативно-правові акти. Головною відмінною рисою державної влади на муніципальному рівні є форма її реалізації — місцеве самоврядування.

Особливість *суспільно-політичної влади* полягає у тому, що вона розповсюджується лише на членів конкретних політичних організацій (рухів) і здійснюється у межах членства.

Таким чином, виділимо основні ознаки, які відрізняють політичну владу від інших видів соціальної влади: *верховенство, публічність, моноцентричність, легальність, різноманіття ресурсів*.

Верховенство політичної влади полягає в обов'язковості її рішень для інших видів влади, суспільства в цілому. Вона може обмежити вплив інших видів влади, або взагалі припинити функціонування окремих їхніх суб'єктів.

Публічність політичної влади означає її суспільний, безособовий і відкритий характер. Вона реалізується від імені і в межах всього суспільства.

Моноцентричність політичної влади проявляється в наявності єдиного центру прийняття рішень, які стосуються всього суспільства. Таким центром є держава, її вищі органи. На відміну від політичної влади інші види влади (економічна, соціальна, духовно-інформаційна) є поліцентричними, вони здійснюються багатьма незалежними один від одного центрами — підприємствами, соціальними фондами, ЗМІ.

Легальність політичної влади означає її законність щодо існування та застосування нею примусу. Ще однією особливістю політичної влади є різноманіття її ресурсів, тобто засобів здійснення. Вона використовує не тільки примус, а й економічні, соціальні, духовно-інформаційні засоби. При цьому найважливішими засобами її здійснення є правові і політичні норми.

Політична влада реалізується через механізм владних відносин. *Польський* політолог Єжи Вятр, розкриває його структуру наступним чином:

- наявність у владних відносинах не менше двох партнерів;
- волевиявлення владарюючого здійснюється у вигляді певного акту, який передбачає санкції за непадкорення його волі;
- обов'язкове підкорення тому, хто здійснює владу;
- соціальні норми, що закріплюють право одних видавати акти, а інших — їм підкорятися (правове забезпечення).

Наукові концепції політичної влади. Структура та механізм реалізації політичної влади. Будучи багатоманітним суспільним явищем, політична влада знаходить своє відображення в різних наукових концепціях, серед яких основними є *телеологічна, реляціоністська, системна, біхевіористська, психологічна*.

Телеологічна (від грец. *τέλειος, teleos* — мета, результат, кінець) концепція влади характеризує її як здатність досягнення поставлених цілей, одержання намічених результатів. Влада розглядається не тільки як стосунки між людьми, а й як взаємодія людини з довкіллям. Йдеться не тільки про владу людини над людиною, а й про владу

людини над природою. Отже, ця концепція вказує на цілеспрямований характер влади, проте тлумачить її занадто широко, включаючи в систему владних відносин і природу.

Реляціоністська (від франц. *relation* — відношення, зв'язок) концепція влади розглядає її як відношення між двома партнерами, як суб'єктно-об'єктні відносини, коли суб'єкт контролює об'єкт за допомогою певних засобів. Виділяють *три основні різновиди реляціоністської концепції влади: спротиву, обміну ресурсами і розподілу сфер впливу*.

Концепція спротиву розглядає владні відносини як такі, за яких суб'єкт долає спротив об'єкта (Дж. Френч, Б. Рейвен).

Концепція обміну ресурсами виходить із *нерівномірності* розподілу ресурсів у суспільстві і трактує владу як таке відношення, коли суб'єкт нав'язує свою волю об'єкту в обмін на надання останньому певних ресурсів (П. Блау, Д. Хіксон).

Концепція розподілу сфер впливу базується на тому, що владні відносини в кожному окремому випадку є пануванням-підкоренням. Стверджується, що у масштабі всього суспільства існує баланс владних відносин між суб'єктами і об'єктами, оскільки вони міняються своїми ролями. Правляча партія може перетворитися на опозиційну, а опозиційна стати правлячою. Рядовий виборець може стати політиком, а політик рядовим виборцем тощо.

Системна концепція влади (Т. Парсонс) розглядає владу як властивість і атрибут макросоціальної системи. Будучи системотворчим елементом політичної системи вона з'єднує її *елементи* в єдине ціле. Необхідно відзначити, що системний підхід до розуміння влади застосовується на трьох рівнях: політичної системи суспільства в цілому; окремих складових системи; відносин між самими індивідами.

На *противагу* системній концепції влади, яка в поясненні феномену влади йде від політичної системи до індивіда, *біхевіористська* (від англ. *behaviour* — поведінка) концепція розглядає її *у зворотньому* напрямі. Розглядаючи владу як відношення панування і підкорення, вона головну увагу зосереджує на особливостях людей, мотивах їхньої поведінки в боротьбі за владу. Прагнення до влади проголошується домінуючою рисою природи людини, яка визначає її політичну поведінку. У межах біхевіористської концепції влади виокремлюються три основні моделі влади: *силова, ринкова та ігрова*. *Перша* базується на тому, що головним мотивом політичної поведінки людини є прагнення до влади, а через неї досягнення різних благ. *Друга* будується на тому, що за умов ринкової економіки влада також стає товаром. На неї поширюються відносини попиту і пропозиції. *Ігрова* модель влади розглядає владні відносини як своєрідну гру, яка відбувається за певними правилами.

У поясненні мотивації політичної поведінки біхевіоризм є різновидом *психологічної концепції влади*. Пояснення владних відносин психологічними мотивами є головною особливістю цієї концепції. Для прикладу, стверджується, що у психіці людини є структури, які сприяють тому, що вона підсвідомо віддає перевагу рабству перед свободою заради уникнення відповідальності. Існують також інші концепції влади — *інструменталістська, структуралістська, конфліктологічна* та інші, кожна з яких розкриває якусь особливість чи сторону влади. Поряд з цим зазначимо, що існує політична доктрина — *анархізм* (з гр. — *безвладдя*), яка ґрунтується на запереченні будь-якої форми соціальної влади. Вона не визнає державу як вищу форму організації суспільства та політичну владу як засіб його управління, тому що це обмежує свободу людини. Анархізм виник всередині 40–70-х років XIX ст. у Західній Європі. Його головними теоретиками були П. Ж. Прудон, М. Штірнер, Ж. Сорель, російські революціонери М. Бакунін, П. Кропоткін. Як суспільно-політичний ідеал, анархізм обґрунтовує організацію суспільства без державної влади, політичних партій та рухів, які прагнуть завоювати чи впливати на останню. Управління суспільством, на їхню думку, повинно базуватися на принципах самоуправління громад, комун, профспілок. Але, як показує історія, в політичній практиці анархізм залишається, в основному, лише теоретичною та утопічною ідеєю

2. Структура та механізм реалізації політичної влади. Влада як суспільне явище має свою *структуру*. Вона включає в себе такі компоненти: *джерела влади, засоби, суб'єкти влади, об'єкти влади, ресурси влади, функції влади*. Джерелами політичної влади можуть виступати *авторитет, сила, закон, багатство, престиж, соціальний і політичний статус, знання, інтерес, таємниця*. На думку американського вченого О. Тоффлера сила, багатство і знання є найвагомішими джерелами влади. Влада, яка будується на силі є нижчої якості, на багатстві — середньої, а на знаннях — найвищої якості і ефективності.

Засобами політичної влади виступають *право, авторитет, переконання, традиції, маніпулювання, насильство*.

Суб'єкт влади — це соціальні групи, насамперед панівні класи, політичні еліти, окремі лідери; носії влади — державні та інші політичні організації, органи та установи. Існує також інша класифікація владних суб'єктів, котра поділяє їх на *первинні і вторинні*: *первинним* суб'єктом за демократичного правління є народ — єдине джерело влади в державі; *вторинні* суб'єкти носіїв влади є малі групи, представницькі колективи, партії, асоційовані групи, групи партикулярних (приватних, неофіційних) інтересів тощо. Суб'єктом політичної влади є громадянин держави, наділений конституційними правами та обов'язками, політичні лідери.

Об'єктами влади є суспільство, клас, етнос, група, індивід. До об'єктів політичної влади відносять всі сфери суспільного життя — економічну, соціальну, духовну, науково-технічну тощо.

Ресурси влади включають в себе *суб'єктні (персоналізовані), політичні, матеріальні, соціальні, культурні, інформаційні, силові, демографічні* та інші. Їх роль у різні періоди може змінюватися.

До *суб'єктних ресурсів* влади належать такі індивідуальні характеристики суб'єкта влади як *політична освіченість, компетентність, організованість, наявність політичної волі, здібності до аналізу політичної ситуації і прогнозування, вміння приймати рішення і брати на себе відповідальність, рішучість, авторитет* та інші.

Політичні ресурси влади базуються на наявності розвинених політичних партій, ефективно діючих державних механізмів, його кадрового потенціалу, розвиненої політичної культури.

Економічні ресурси влади полягають у розвиненій матеріальній і технічній базі суспільства, вигідному географічному положенні, багатстві *корисних* копалин, розвинених виробничих технологіях, кваліфікованій робочій силі та ін.

Соціальні ресурси влади — це соціально структуроване *суспільство* з високими показниками освіти, соціального забезпечення, медичного обслуговування.

Культурно-інформаційні ресурси влади — це інформація, знання, ЗМІ, маніпулювання суспільною свідомістю.

Владні силові ресурси — це армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

Правові ресурси влади — це правові цінності, розвинена система права, висока правова культура населення.

Демографічні ресурси влади — фізично і розумово здорове населення, відсутність різкої вікової дисгармонії, усталеність демографічних відносин.

Багатоманітними є *функції* політичної влади. Вони збігаються з функціями політики, *найважливішим* засобом здійснення якої є влада, а в кінцевому рахунку — з функціями різних політичних інститутів. Визначимо їх.

Керівництво та управління суспільством в цілому та його складовими є найважливішою функцією політичної влади, як інструменту політики. З цією метою політична влада розробляє відповідно до конкретних умов економічного і політичного становища країни стратегію і тактику управління суспільством. Розробляється конкретна політика щодо різних соціальних спільностей, політика забезпечення влади *ресурсами*,

ставлення до політичної опозиції тощо. У результаті реалізується така функція політичної влади як *інтеграція суспільства* на основі врахування і узгодження соціальних інтересів.

Оптимізація політичної системи відповідно до цілей і завдань правлячих сил є однією з важливих функцій політичної влади. Ті сили, які володіють політичною владою, прагнуть змінити політичну систему відповідно до проголошуваних ними цілей і завдань. Однак, при цьому вони повинні зважати на *інтереси* і потреби інших політичних сил, щоб не дестабілізувати обстановку в країні, уникати загострення політичного і соціального протистояння.

Забезпечення політичної стабільності в країні також є однією з головних функцій політичної влади.

Таким чином, *політичне керівництво та управління суспільством, соціальна інтеграція, оптимізація політичної системи, забезпечення політичної стабільності є основними функціями політичної влади*. Загальні організаційні та регулятивні функції політичної влади конкретизуються в політиці у багатьох видах політичної діяльності: *управлінні, прийнятті рішень, виборі цілей, визначенні завдань, виконавців, їх підборі, орієнтації в політичних і неpolітичних ситуаціях тощо*.

Політична влада реалізується через механізм владних відносин. *Польський* політолог Єжи Вятр, розкриває його структуру наступним чином:

- наявність у владних відносинах не менше двох партнерів;
- волевиявлення владарюючого здійснюється у вигляді певного акту, який передбачає санкції за непокору його волі;
- обов'язкове підкорення тому, хто здійснює владу;
- соціальні норми, що закріплюють право одних видавати акти, а інших — їм підкорятися (правове забезпечення).

Основними формами реалізації політичної влади є панування, політичне керівництво й управління, контроль, організація і координація.

Політичне керівництво й управління реалізуються через прийняття стратегічних і тактичних рішень до об'єктів влади, через організацію, регулювання та контроль їх розвитку.

Контроль — це здатність суб'єктів влади постійно стежити за тим, як реалізуються настанови влади — закони, розпорядження тощо. Процес здійснення влади у зазначених формах упорядковується й регулюється за допомогою спеціального *механізму влади* — *системи організацій та норм їх влаштування діяльності*. Стосовно суспільства *механізмом влади* виступають *державні органи, право, політична система в цілому*. Більш детально зупинимось на основному джерелі і формі політичної влади — *політичному пануванні*.

3. Легітимність політичної влади. *Форми, типологія політичної влади.* *Панування* — це абсолютне чи відносне підкорення одних людей іншими. Воно громадянами оцінюється по-різному. Позитивна оцінка прийняття влади населенням, визнання їм її права управляти та згода підкорюватися означає *легітимність влади*. Така влада характеризується як справедлива та правомірна. Вона має авторитет. Більшість населення впевнена, що існуючий порядок є найкращий з можливих для цього суспільства. Легітимність влади супроводжується наявністю консенсусу щодо основних цілей і цінностей розвитку. Термін „легітимний“ означає „законний“. Однак значення цього терміна є дещо іншим. Поняття легітимності й легітимізму у цьому значенні виникли на початку XIX ст. у Франції, де вони виражали прагнення відновити владу короля як єдино законну, на відміну від влади узурпатора Наполеона. „Легітимістами“ після Французької революції 1830 р. називали прихильників королівської династії Бурбонів — монархістів, прибічників *легітимної* (законної) династії монархів, поваленої революцією. Тоді ж легітимізм набув також іншого значення — визнання даної державної влади, певної території держави на міжнародному рівні. Вимога легітимності влади виникла як реакція проти насильницької зміни влади та насильницького перегляду державних кордонів. Пізніше поняття

„легітимність“ для аналізу та характеристики політичної влади ввів відомий німецький соціолог Макс Вебер. Він виділив три типи легітимності політичного панування: *традиційний, харизматичний та легальний*.

Традиційна влада ґрунтується на переконаності і святості традицій і законності репрезентованих ними органів, патріархальному пануванні, визначається примітивною згодою з продиктованим владою перебігом суспільних процесів і першорядною значущістю при цьому патріарха як володаря. Її основою була станова ієрархія, виражена в моральній та майновій нерівності станів при шануванні існуючих звичаїв і володаря.

Харизматична влада передбачає безумовну та ірраціональну віру в надприродні якості володаря. Термін „харизма“ запозичений з історії християнської церкви, де його використовують для позначення проповідників, котрі мали дар безпосереднього спілкування з божеством і обминали при цьому офіційні релігійні інституції. В політичній практиці під харизмою розуміють священний дар, виключні якості керівника.

Легальна влада або раціонально-легальний тип легітимності, базується на переконанні підвладних у законності і доцільності встановлених порядків та існуючої влади. За цього типу легітимності органи влади та їхні керівники обираються через демократичні процедури і відповідальні перед виборцями, правлять не видатні особистості, а закони, на основі яких діють органи влади й посадові особи. Для забезпечення такого типу панування *необхідний* професійний апарат. Змістом цієї влади є розуміння важливості законів. Люди підкорюються не особистості, а законам, в межах яких обираються і діють представники влади.

Основними *джерелами* легітимності є три основні суб'єкти: *населення, уряд і зовнішньополітичні структури*. Процес визнання влади правочинною, утвердження її легітимності називають *легітимацією*. Підстави легітимації, тобто умови, за яких народ готовий *визнати* владу, мають історичний характер: успадкування влади главою держави від своїх предків; шляхом завоювання (у стародавні часи і в пізніші епохи держава-завойовник, яка перемогла у війні, могла розраховувати на визнання її влади над приєднаною територією правочинною); у сучасних демократичних державах підставою легітимації вважається обрання, владних структур народом. Таким чином, *легітимність політичної влади* — це стан, коли правочинність даної влади визнають суспільство і міжнародне співтовариство, це форма підтримки, виправдання правомірності застосування влади і здійснення правління державою. Легітимність влади є її невід'ємною ознакою. Однак, легітимність не є синонімом законності, оскільки політична влада не завжди спирається на право і закони, але завжди користується певною підтримкою принаймні частини населення. Тому необхідно розрізняти *легітимність влади та її легальність*. Перше поняття носить етичний характер, друге — юридичний та етично нейтральний. Легальною є влада, яка видає закони та має змогу їх здійснювати, але при цьому вона може бути нелегітимною (наприклад, коли населення знаходиться в пасивній або активній опозиції до влади). У цьому випадку легальна влада часто вдається до примусу і насилля як по відношенню до окремих членів суспільства, так і суспільства загалом.

Легітимне ставлення до правових норм країни — одне із сучасних уявлень про сутність влади, за якої правові норми мають демократичний зміст і впливають із суверенітету народу як абсолютного першоджерела закону. Таким чином, легітимність виступає обов'язковою й необхідною передумовою ефективного функціонування політичної влади. Від ступеня підтримки її схвалення та оцінки суспільством залежить її ефективність. Однак, легітимність влади — явище динамічне, ступінь підтримки влади та її інститутів може як збільшуватися так і зменшуватися з боку суспільства. В останньому випадку відбувається криза легітимності або *делегітимація* — позбавленням існуючої влади довіри, розчарування в ній, її цілях та методах, суб'єктах, що її реалізують. Вона проявляється в зниженні реальної підтримки органів державної влади чи правлячого режиму в цілому, яке впливає на якісні зміни їхніх ролей і функцій. У свою чергу, це

відбивається на здатності влади відповідати на виклики та вимоги, що постають в суспільстві та державі. Тому навіть найжорсткіші автократичні режими, що здійснюють свою владу за допомогою насильства, прагнуть будь-якими способами переконати своїх громадян у необхідності підкорення. В СРСР комуністичною ідеологією громадянам нав'язувалась думка про т. зв. „загальнонаціональну державу“, відповідно до якої радянська політична система нібито була такою, де влада належить винятково народу, що й було однією з підстав її легітимації.

Делегітимізація виникає тоді, коли влада нечутлива до вирішення *назрілих* потреб суспільства у структурних змінах, не відгукується на вимоги прогресивних сил, які наполягають на перетвореннях. Вона може відбуватися внаслідок протиріч між цінностями, домінуючими у суспільстві, та егоїстичними інтересами правлячої верхівки; протиріч між демократією та соціальною політикою, зростаючою соціальною нерівністю та масовим зубожінням більшості населення; розв'язанням багатьох проблем насильницьким, а не демократичним шляхом; обмеженням прав та свобод громадян, тиском на ЗМІ. У поліетнічній державі причиною, як правило, є націоналізм, етнічний сепаратизм, коли місцева влада відхиляє правомочність верховної влади, а також ігнорування державною владою національних, релігійних та культурних проблем етнічних меншин. Легітимність може бути підірвана там, де громадяни зневіряються в тому, що в процесі політичного торгу лідери роблять усе від них залежне для прийняття тих законів, які потрібні, або в тому, що керівництво дотримується належних процедур, як, наприклад, трапилося, коли українці протестували проти режиму В.Януковича. Що б не було основою легітимності — традиція, ідеологія або громадянська участь, вона утворює той фундамент, на якому будується взаєморозуміння між громадянами і політичною владою. Громадяни підкоряються законам, у відповідь уряд виконує зобов'язання, закладені в умовах легітимності. Доки уряд виконує ці зобов'язання, він очікує, що громадськість буде коритися, підтримувати його і діяти відповідним чином. Якщо легітимність порушена — розірвана лінія спадкування, скасована конституція або ігнорується пануюча ідеологія, уряд може зіштовхнутися з опором, а то й з повстанням. Розпад Радянського Союзу був обумовлений гострими проблемами легітимності всіх трьох типів: втратою комуністичною ідеологією своїх легітимаційних можливостей; втратою довіри до комуністичної партії як до домінуючої структури політичної *системи*; невдалою війною в Афганістані, катастрофою на Чорнобильській АЕС, корупцією та погіршенням економічного стану (дефіцитом продуктів харчування і товарів народного споживання). Радянська система розпалася внаслідок того, що її легітимність було повністю підірвано. Таким чином, делегітимація, як бачимо, може бути причиною розпаду держави. Разом з тим, криза легітимності є також типовим явищем різноманітних перебудовних, перехідних і революційних процесів коли стара влада, втративши контроль за перебігом подій, не розглядається більше як охоронець важливих суспільних цінностей, у результаті чого формується опозиція владі. Явище делегітимації — такий ж аспект політичного життя як і легітимація і є такою ж самою рушійною силою розвитку суспільно — політичного прогресу.

Форми політичної влади розрізняють і за критерієм *головного суб'єкта правління*. До них належать:

- *автократія* — необмежене і безконтрольне самовладдя;
- *монархія* — єдиновладне (абсолютне чи обмежене) спадкоємне правління однієї особи-монарха;
- *тиранія (деспотія)* — одноосібне необмежене самовладдя, яке характеризується абсолютним свавіллям правителя та цілковитим безправ'ям народу;
- *аристократія* — влада спадкової, родовитої, знатної меншості, привілейованого стану;
- *олігархія (плутократія, тимократія)* — влада багатіїв, заможної, неродовитої меншості, яка підпорядковує собі державний апарат;
- *теократія* — політична влада духовництва, глави церкви у державі;

- *охлократія* — влада натовпу, що спирається не на закони, а на миттєві настрої, примхи юрби, яка часто піддається впливові демагогів, стає деспотичною і діє тиранічно;
- *демократія* — влада народу на основі закону та гарантії прав і свобод громадян;
- *партократія* — влада однієї партії, партійної номенклатури (верхівки) у державі;
- *бюрократія* — влада чиновників, адміністраторів у державі; ієрархічно організована система влади державного апарату, наділеного специфічними функціями;
- *меритократія* — влада найбільш обдарованих, гідних людей, в основу якої покладено принцип індивідуальних заслуг;
- *анархія* — безвладдя держави.

Виходячи з багатоманітності форм прояву і засобів реалізації політичної влади її можна типологізувати за: *типом легітимності; характером примусу; ступенем публічності; типом владного суб'єкта; джерелами формування; ступенем поділу влади та механізмами стримувань і противаг.*

Сучасні вчені доповнили типологію *легітимності* влади М. Вебера і поряд з *традиційною, харизматичною та раціонально-легальною (правовою)* виокремлюють також: *соціально-евдемонічну* легітимність, яка полягає у здатності політичної системи забезпечити населенню високий рівень життя і створити ілюзію її піклування про добробут народу; *національно-патріотичну* легітимність, що визначає національні символи, ритуали, міфи, успадковані від попередніх національно-державних утворень; *легітимність на засадах участі*, що передає необхідність широкої участі громадян у діяльності політичних інститутів і їхню віру в можливість впливати на владу. В політології виокремлюють також *ідеологічний, структурний і персоналізований* типи легітимності політичної влади. Слід зазначити, що названі типи легітимності політичної влади реально не існують у чистому вигляді. А кожен з них є поєднанням різних типів з переважанням якогось одного.

За *характером примусу* політична влада поділяється на *поліційно-репресивну, опираючись на терор, репресії, шантаж, і на таку, що використовує узаконені форми примусу проти тих, хто порушує правопорядок.*

Ступінь публічності характеризує відкритість влади суспільству, можна виділити *три види влади: видимого і прозорого правління; напівприхованого або тіньового субуправління*, де поряд з офіційними механізмами прийняття рішень існують тіньові; *прихована, криптократична (таємна)*, коли громадськості доступна лише та інформація, в якій влада зацікавлена.

За *типом владного суб'єкта* влада може бути: *інституціоналізована, групова і особиста. Інституціоналізація* влади фіксує обсяг повноважень, межі компетенції державних органів, органів регіонального і місцевого самоврядування, передбачені правом і традицією. За цими критеріями влада може бути *абсолютна, необмежена (абсолютні монархії) і обмежена законом (конституційні монархії і сучасні республіканські форми правління), централізована, децентралізована, деконцентрована. Груповими суб'єктами* влади можуть бути організації (партії, групи тиску, державна бюрократія), а також соціальні групи (класові, демографічні, територіальні, етнічні). За цими критеріями владу можна розділити на *національну, партійну, корпоративно-кланову, мафіозну, з домінують вираженими соціально-класовими інтересами або рівновагою соціальних інтересів. Особиста влада* має інституціональні та психологічні аспекти, її масштаб і зміст визначається як інституціональними можливостями, так і особистими рисами політичних керівників. Особиста влада може бути *монархічною, деспотичною, тиранічною, диктаторською, харизматично-традиційною.*

До *джерел формування влади* можна віднести суб'єктів політичного процесу та інституціональні механізми її формування. За *першою групою* критеріїв владу можна типологізувати як *тиранічну, деспотичну, монархічну, аристократичну*, а за *другою групою* критеріїв — як *династичну, узурпаторську, виборну, призначувану, делеговану.*

Зазначимо, що існують і інші критерії типології політичної влади, серед яких вартим уваги є критерій типу політичного режиму як сукупності форм і методів здійснення політичного панування, що визначають характер відносин між владою і народом. Згідно цього політична влада поділяється на *авторитарну, демократичну та тоталітарну*.

4. Принцип поділу влади. Домінуючим принципом механізму функціонування державної влади в демократичних державах є принцип її поділу на три гілки — законодавчу, виконавчу та судову. Цю ідею започаткував Аристотель, поділяючи владу між трьома органами управління — законодавчим, адміністративним і судовим. Давньогрецький історик Полібій продовжив напрацювання Аристотеля, а в Середньовіччі цю ідею ґрунтував Марсилій Падуанський. У цілісному вигляді завершили розгляд теорії поділу влади англійський філософ Джон Локк та французький правник та філософ Шарль Монтеск'є. Згідно цієї теорії, в державі повинні існувати три незалежних одна від одної гілки державної влади — законодавча, виконавча та судова для забезпечення правомірного та ефективного функціонування держави. Це зробить неможливим зосередження влади в одному центрі і виключить можливість зловживання нею, посилення однієї гілки влад, насамперед виконавчої. Таким чином, теорія поділу державної влади передбачає існування трьох незалежних *гілок* державної влади. Між ними існує механізм стримувань і противаг, який передбачає неможливість надмірної концентрації влади в одному із владних інститутів. Принцип поділу влади є наріжним каменем у функціонування демократичних держав, а в умовах тоталітарних та авторитарних режимів та диктатур влада, як правило виконавча, зосереджена в одному центрі й підпорядковує собі всі інші гілки, які функціонують лише формально. На основі цієї концепції відомий в світі економіст і політолог українського походження Б. Гаврилишин виділяє три види політичної влади: владу типу противаг, колегіальну та унітарну влади.

Влада типу противаги ґрунтується на індивідуалістсько-конкурентних цінностях та існує в країнах, де такі цінності переважають (англомовних). Характерними ознаками цього виду владної організації є існування правлячої групи й опозиції (противаги), що постійно конкурує з нею (еліта і контреліта); розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову; побудова владних інституцій за принципом контролю та рівноваги, наявність періодичних виборів; прийняття рішень згідно з принципом більшості.

Колегіальна влада (співпраця при владі) характеризується такими рисами як поділ влади без утворення опозиції; колегіальність у прийнятті рішень; децентралізація влади; високий рівень консенсусу (згоди); використання засобів прямої демократії (наприклад, у Швейцарії, Японії)

Унітарна (недиференційована, диктатура, неподільна, інтегральна) влада, для якої характерні такі риси як концентрація влади в одних руках; відсутність легальної опозиції або противаги. Унітарна влада функціонує за принципом правління меншості та завжди має ідеологічне виправдання. Відібрати і передати владу іншим можна лише за допомогою революції чи державного перевороту. Унітарна влада виправдана лише під час воєн, економічних труднощів, тобто у критичних ситуаціях.

У функціонуванні політичної влади в сучасному суспільстві відбуваються подальші трансформації. Аналіз цих процесів дає змогу виділити такі тенденції розвитку політичної влади як зростання процесів демократизації та факторів легітимації, оптимізації владних відносин між центром і регіонами. А з іншого боку, в сучасному світі спостерігаються кризові явища в усіх структурних моделях влади і в політичних системах країн. Навіть в таких політично стабільних країнах, як США, Великобританії, Франція, Бельгія та інших. Ведуться дискусії з ефективності політичних інститутів і виборчих систем, взаємовідносин влади і суспільства, влади і опозиції. Важливо відзначити і те, що процеси глобалізації, як провідної тенденції у розвитку сучасних міжнародних відносин, стали активно впливати на функціонування владних структур через посилення ролі наддержавних політичних владних інституцій.

Надзвичайно гостро проблема доцільності і ефективності політичної влади та управління стоїть в постсоціалістичних, пострадянських країнах, у тому числі і в Україні. На думку акад. УАПН М. Михальченка, в Україні склалася значною мірою олігархічна форма правління державою, коли політична влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів). Елементи політичної системи забезпечують таку форму правління владної еліти, яка, відчувши безконтрольність суспільства, працює в основному на себе. Це знижує ефективність функціонування влади і виконанню покладених на неї функцій. Цілісної системи політичної влади і управління в Україні не існує, оскільки Верховна Рада постійно змінює Конституцію, визначальне законодавство щодо політичної системи країни, повноваження гілок влади тощо. Тобто, з цього боку законодавча влада є фактором політичної нестабільності і конфліктогенності в суспільстві. Велику роль в політичній нестабільності в країні грає й те, що Конституцію не виконує ні одна з гілок влади, в тому числі й Конституційний Суд, який тлумачить конституційні норми під політичне замовлення або багатозначно. У той же час в Україні зберігається напіврозвинена демократія, що забезпечує олігархічній владі цивілізований імідж. Етап олігархічного правління у різних формах проходили багато сучасних демократичних країн, поки клани, фінансово-промислові групи, корпорації не навчилися доручати управління державами своїм агентам-політикам і така ситуація була юридично закріплена в законах відокремлення політики від бізнесу. Все це вимагає демократизації політичної влади і політичного управління в Україні, пошуку нових і вдосконалення існуючих механізмів та форм реалізації влади, висуванню певних соціальних стандартів до неї.

Таким чином влада, як суспільний феномен, відображає об'єктивну потребу організації та регуляції розвитку суспільства для його життєдіяльності. Ефективна політична влада і її механізм повинні впорядковувати, стабілізувати, забезпечити захист суспільства та стимулювати його розвиток, законні права громадян, їх конституційні свободи. Влада може бути цінною і потрібною, якщо вона служить всьому суспільству загалом і окремому громадянину зокрема, які делегують їй частину своєї особистої свободи та прав. В цьому контексті наведемо *шість аксіом влади*, сформульованих в свій час відомим російський філософом і мислителем Іваном Ільїним (1882–1954):

1. Державна влада не може належати нікому, крім тих, хто має правове повноваження.
2. Державна влада в межах кожного політичного союзу повинна бути одна.
3. Влада має здійснюватися людьми, які відповідають високому етичному й політичному цензу (влада без авторитету гірша, ніж явне безвладдя).
4. Політична програма владарюючих може передбачити лише заходи, які мають загальний інтерес.
5. Політична програма влади має охоплювати заходи і реформи, які реально можна втілити в життя.
6. Державна влада принципово пов'язана з розподільчою справедливістю.

Тема 4. Політична діяльність і політичні відносини

План

1. Поняття та зміст політичної діяльності.
2. Типологія політичної діяльності
3. Структурні компоненти політичної діяльності: політичне керівництво державою та суспільством, політичне функціонування та політична участь.
4. Політичні відносини: форми, типологія та функції

- Я не займаюся
політикою.

- А знаєте, це рівно,
що сказати «Не

займаюся життям

Жюль Ренар,

французький письменник

Основні поняття і терміни: політична діяльність; політичний інтерес; суб'єкт політичної діяльності; конформізм, політична індіферентність, політичний активізм, революція, еволюція, політичне керівництво державою та суспільством; політичне функціонування; політична участь; політичні відносини; політичне співробітництво; політична консолідація; політична боротьба.

1. Поняття та зміст політичної діяльності. Однією з форм людської діяльності є політична діяльність. В найбільш загальному значенні політична діяльність – це сукупність дій як окремих індивідів, так і великих соціальних груп (класів, націй, соціальних верств, партій, громадських організацій) по реалізації своїх політичних інтересів, насамперед, щодо завоювання, реалізації і утримання влади.

Мотиваційною основою політичної діяльності виступають політичні інтереси - особистостей, різних соціальних груп та верств суспільства. *Політичний інтерес* є першопричиною, одним з найголовніших важелів політичної діяльності.

В залежності від суб'єкта політики політичні інтереси є *загальнонародні, регіональні, відомчі, колективні, національні, соціально-групові, особисті.*

Усвідомлення суб'єктами політики політичних інтересів формує *політичні потреби*. Найбільш успішно вони реалізуються тоді, коли суспільні класи і соціальні групи, усвідомивши корінні стратегічні потреби, створюють політичні інститути і механізми їх реалізації. А це означає набуття навичок політичної участі, формування політичних уявлень, орієнтацій та установок, формування політичної культури.

Політична діяльність як спосіб втілення і реалізації політичних інтересів та потреб здійснюється волевиявленням суб'єкта політики. *Політична воля* означає здатність суб'єкта політики до напруження і спрямування своїх політичних можливостей на досягнення політичних цілей.

Таким чином, політичні інтереси, потреби і політична воля, що втілені у політичній діяльності, спрямовані на досягнення політичних цілей. Досягнення цілей політичної діяльності значною мірою визначається станом економіки, соціальної структури, культурним розвитком суспільства. Тому політична діяльність, (як і політика,) впливає на економічну та інші сфери діяльності суспільства.

Таким чином, політичні інтереси, потреби і політична воля, що втілені у політичній діяльності, спрямовані на досягнення політичних цілей. Політична діяльність, (як і політика,) впливає на економічну та інші сфери діяльності суспільства.

Суб'єктом політичної діяльності є особистість, організація чи суспільна група, яка постійно і відносно самостійно бере участь у політичному житті відповідно до своїх

інтересів, впливає на політичну поведінку інших суб'єктів, викликає своїми діями ті чи інші зміни у політичній системі.

Найбільш загальним є поділ суб'єктів політики на індивідуальних і групових.

Можна визначити декілька рівнів політичної суб'єктності індивіда:

- 1) пересічний пасивний громадянин, що частіше виступає у ролі об'єкта, ніж суб'єкта політики;
- 2) громадянин, що бере участь у політиці через виконання загальних громадських обов'язків або через громадську організацію;
- 3) член політичної організації, що з власної ініціативи поринув у політичну діяльність;
- 4) громадсько-політичний діяч;
- 5) професійний політик, політичний лідер.

У політичній діяльності вирізняють такі типи політичної поведінки людини: конформізм, політичну індиферентність, політичний активізм.

Конформізм пов'язаний з орієнтацією на чужу думку, погляд, підтримку будь-якої чиєїсь позиції, пристосуванням до існуючих умов, позицією "як усі, так і я". Людей з такою позицією активно використовують політики-маніпулятори, авантюристи, ті, хто в своїй діяльності вдається до дешевого популізму.

Індиферентність – байдуже ставлення до політики, відчуженість від неї. Люди цього типу вважають, що їхня участь у політиці безперспективна, не потрібна, бо вона мало що або нічого не дасть.

Політичний активізм притаманний тим, кого реальний стан не лише в політиці, а й у суспільстві не влаштовує. Саме з таких громадян формуються справжні політичні лідери: традиційні ("як робили до нас, так робимо і ми"); легальні або бюрократичні (лідерство посади, а не реальних дій); харизматичні (лідерство, як кажуть від Бога, як історична необхідність).

Історико-політичний процес характеризується широким спектром форм політичної діяльності. Серед форм політичної діяльності можна виділити такі:

- за напрямками здійснення – державна, партійна, громадсько-політична, комунікаційно-інформаційна;
- за суб'єктами політики – класова, соціально-групова, національна, міжнародна, індивідуальна;
- за специфікою завдань – теоретична, практична;
- за політичним простором – зовнішньополітична, внутрішньополітична;
- за специфікою сфер – військова, діяльність органів безпеки та ін.

Об'єктом політичної діяльності може бути все суспільство або будь-який структурний його елемент, включно з елементами самої політичної системи

2. Типологія політичної діяльності. Політична діяльність характерна різноманітністю свого вияву у суспільстві. Вона може бути: стихійною і організованою; політично усвідомленою і спонтанною; цілеспрямованою і хаотичною; простою і складною; тривалою і одномоментною; традиційною та інноваційною; законною і незаконною; активною і пасивною.

Класифікація політичної діяльності здійснюється за суб'єктами, об'єктами та рівнем інноваційності.

Залежно від місця, яке суб'єкти політики займають у суспільній та політичній ієрархії, виділяють два основних рівні політичної діяльності:

1. *елітарний рівень* функціонування владних структур і здійснення ними своєї регульовальної діяльності стосовно: самих себе; суспільних груп; основних сфер суспільного життя (суспільних відносин);

2. *рівень масової участі* (або масової політики, через розмаїті форми якої народ здійснює свій суверенітет; реалізує своє право контролю за діяльністю владних структур; чинить тиск на владні структури, заявляючи про свої потреби та вимагаючи їх задоволення на груповому та індивідуальному рівнях. На цьому рівні відбувається формування

організацій, рухів, партій для безпосередньої участі в політичному процесі на вищому державному рівні.

- За кількістю та ступенем взаємозалежності суб'єктів політики діяльність може бути:
- *індивідуальна*: індивідуальний акт протесту, особиста публічна маніфестація поглядів (у пресі, на мітингу), відставка політика під впливом самотійно прийнятого рішення тощо;
- *колективна*: сума індивідуальних дій з мінімальним ступенем організації (демонстрація, що виникає стихійно під впливом масових емоцій);
- *групова*: суб'єктом політичних дій виступають суспільні групи з певною самосвідомістю, стійкою єдністю, організацією і програмою дій (політичний страйк, повстання);
- *загальносуспільна* (національно-визвольна боротьба, революція).

Дуже важливим критерієм аналізу політичної діяльності є її класифікація за змістом. Останній визначається метою, яку ставлять перед собою суб'єкти, та характером об'єктів, на котрих спрямовані їхні зусилля. Згідно цього виділяють:

- діяльність, спрямовану безпосередньо на здобуття влади (боротьба за владні повноваження);
- діяльність, спрямовану на створення, удосконалення і заміну політичних інститутів (владно-управлінських структур, політичних і правових норм);
- діяльність, спрямовану на вироблення, здійснення або модифікацію політичних курсів (регулювання суспільних відносин).

Прагнення змін у структурах влади або політичних курсах є найважливішою спонукою до участі людей у політиці. Зміни – мета і сутність політичної діяльності.

Проте не всі учасники політичного процесу однаковою мірою зацікавлені у змінах. Деякі з них вважають, що їхнім інтересам відповідає існуючий стан речей (статус кво) і докладають зусиль, щоб його зберегти. Інші виступають за такі зміни, які обернені в минуле, спрямовані на його повернення (реставрацію). Тому є ще один критерій класифікації політичної діяльності – її спрямованість у майбутнє, або навпаки у минуле. Відповідно до цього критерію політична діяльність буває:

- *інноваційна*, орієнтована на впровадження нових інституцій і на оновлення політичних курсів держави;
- *стабілізуюча*, що прагне зберегти все цінне в існуючих політичних структурах, відносинах, формах діяльності, примирити суперечності й не допустити деструктивних, руйнівних змін;
- *консервуюча*, націлена на недопущення суттєвих змін взагалі;
- *реставраційна*, тобто протилежна до інноваційної, спрямована на відновлення віджилих інститутів і форм суспільного життя.

Залежно від характеру і методів політичних дій, що їх застосовують для запровадження змін, в інноваційній діяльності виділяють *революційну* і *реформаторську* діяльність.

Реформи є найпоширенішим різновидом політичних інновацій. Вони є складним процесом поступового перетворення існуючої суспільної системи та її окремих елементів – без руйнування основ цієї системи. Реформи переважно започатковують владні структури. Якщо вони зачіпають існуючі суспільні відносини достатньо глибоко, то їх інколи називають “революціями згори”.

Революція також є інноваційною діяльністю. Але вона передбачає глибшу, порівняно з реформами, трансформацію суспільно-політичної системи, зміни в системі владних відносин – захоплення влади новими політичними силами, найчастіше насильницькими методами, та залучення до цієї діяльності широких верств населення. Революція – це загальнонаціональний, загальносистемний процес, і цим вона відрізняється від політичних переворотів, які є доволі короткочасною дією вузького кола

осіб, що спрямована на захоплення політичної влади. Останні можуть мати як інноваційний, так і реставраційний характер, а можуть і не справляти суттєвого впливу на загальний стан політичної системи і суспільних відносин.

Підсумовуючи, необхідно відзначити, що сутність політичної діяльності полягає насамперед у діях, спрямованих на *завоювання, утримання, функціонування і розвиток* політико-владних відносин

3. Структурні компоненти політичної діяльності: політичне керівництво державою та суспільством, політичне функціонування та політична участь. Структура політичної діяльності включає в себе *політичне керівництво державою та суспільством, політичне функціонування, участь громадян у політичному житті суспільства (політичну участь).*

Політичне керівництво включає: визначення пріоритетних цілей та завдань держави та суспільства; формування політичної стратегії тактики для їх вирішення; прогнозування політичного розвитку.

Політичне функціонування – це діяльність політичних інститутів (державних структур, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань), пов'язана з політичним управлінням суспільством. Воно включає в себе такі форми, як добір і використання кадрів, визначення механізмів прийняття рішень та контроль за їх виконанням.

Політична участь – це включення індивідів та соціальних спільностей у процес політичної життєдіяльності за допомогою вироблених у політичній практиці форм політичного впливу на політичні структури з метою втілення своїх політичних потреб, інтересів, постановки вимог, вираження настроїв і пропозицій.

Існують різні види політичної участі в політиці: *індивідуальна і колективна; активна і пасивна; інтенсивна і зведена до мінімуму; традиційна і новаторська; законна і нелегальна; організована й неорганізована, систематична і періодична та ін.*

Типологію політичної участі можна провести і за таким критерієм:

1. Несвідома, стихійна участь у політичній діяльності. Цей тип учасника живе безпосередніми інтересами найближчого оточення. У нього відсутнє або обмежене розуміння політики і законів її розвитку, знання політичної системи суспільства, призначення і механізмів функціонування політичних інститутів.

2. Напівсвідома участь у політиці ґрунтується на повному нерозумінні значення політики, однак на безумовному підкоренні суб'єктові політики, існування і діяльність якого сприймається як належне і не підлягає сумніву. Цей тип учасників не володіє необхідними знаннями і навичками впливати на політичну систему та її елементи.

3. Свідома участь у політиці має своїм підґрунтям усвідомлення політичних інтересів і політичних потреб, знання політичних цінностей, прагнення зберегти і примножити їх. Цей тип учасників охоплює найактивніших, які знають структуру і механізми функціонування політичної системи, розуміють своє місце та роль у політичному житті.

Від того, який тип учасників у політиці переважає, залежить активність використання різних форм політичної участі, збереження або руйнування їх демократичної і гуманістичної природи. Так, конкретні форми політичної участі можуть тяжіти до екстремістського стилю або до взаємного узгодження.

Екстремізм – це схильність до крайніх заходів і дій, нетерпимість, несприйняття інших позицій, поглядів чи рішень, абсолютна безкомпромісність. Часто екстремістська політика буває пов'язана з настановою на використання сили, примусових засобів впливу, нав'язування за допомогою крайніх заходів якоїсь однієї обмеженої позиції усім людям.

Політична діяльність у стилі узгодження інтересів ґрунтується:

- на принципі толерантності (тобто терпимого ставлення при загальній незгоді, незбігу з інтересами і позиціями інших політичних сил);
- на визнанні правомірності існування й здійснення багатоманітних інтересів і цілей, які не суперечать правам і свободам людини (принцип плюралізму);

- на компромісності політики, а це означає йти на поступки, жертвувати якоюсь часткою своєї позиції задля досягнення згоди.

Політична згода або консенсус – це згода в головному, згода, якої досягають шляхом взаємних поступок. Вона є єдиною можливою передумовою й основою співіснування різноманітних соціальних спільнот.

Формами політичної участі є мітинги, демонстрації, страйки, пікетування, участь у різного роду політичних акціях та ін. Масовою участю у політичному житті можна вважати читання періодичної преси, перегляд політичних передач на телебаченні - це пасивна форма участі. Особливою формою політичної поведінки є звернення до державних органів, газет та журналів, на радіо і телебачення з проблем державного та громадського життя суспільства. Кожна із названих форм політичної участі має свій зміст і призначення. Так, політичні вибори спрямовані на формування представницьких органів державних, партійних та громадських організацій.

Формою прямої демократії, безпосередньої участі народу у здійсненні державної (а саме законодавчої) влади є референдум. Референдуми проводяться з найважливіших політико-правових питань. (Батьківщиною референдумів вважається Швейцарія, де вперше у 1449 р. було проведено голосування щодо вирішення питання про фінансовий стан республіки. Таємним голосуванням громадяни віддали перевагу республіканській формі правління перед монархією в Італії у 1946 р., у Греції - у 1974 р. Понад 90% громадян України підтримали на референдумі першого грудня 1991р. Акт незалежності України і цим зробили свій історичний вибір).

З метою привернути увагу громадськості до певної соціально-політичної проблеми проводяться політичні демонстрації. *Політична демонстрація* – це масовий похід прихильників певної соціально-політичної ідеї для доведення до властей вимоги, політичного протесту, солідарності та ін. Є такі види демонстрації: на підтримку уряду, антиурядова, за мир, антивоєнна, святкова та ін. Демонстрацію слід відрізнити від маніфестації. *Маніфестація* – це зосередження учасників в одному місці для проголошення прихильності певній ідеї, висловлення солідарності, співчуття або протесту у формі скандування, гасел, закликів, проголошення промов, піднесення лозунгів і транспарантів.

Прихильники певної ідеї можуть перетворювати її на вимогу заборонити або дозволити, підтримати або засудити дії щодо неї, рішення, прийняті з приводу неї. Така форма участі у політичному житті набирає рис мітингу. *Мітинг* – це публічні збори громадян з актуальної суспільно-політичної проблеми, які збираються для формування психологічної готовності їхніх учасників до безпосередньої політичної дії. На мітингах не ведуться дискусії і не з'ясовуються питання. Вони використовуються як важливий засіб агітації і пропаганди вироблених політичних ідей. Найчастіше на них емоційне переважає над раціональним. На чолі мітингової демократії з'являється політичний лідер з популістськими лозунгами і недалекоглядністю політичного бачення. Отже, популізм це необґрунтовані обіцянки, експлуатація одномоментних сподівань і упереджень мас.

Будь-які види і форми політичної участі в життєдіяльності політичних структур передбачають усвідомлення суб'єктами реальної політичної ситуації, співвідношення політичних сил, володіння політичними методами тощо. Без цього їхня участь у політичному житті стає авантюристичною, такою що ігнорує знання політичної ситуації і реальних умов, законів суспільного життя. Отже, політична діяльність – *це різноманітні форми, методи та засоби реалізації соціальних інтересів, потреб, цінностей громадян та їхніх об'єднань за допомогою політичної влади; це свідомо, цілеспрямована боротьба за завоювання, зміцнення і використання політичної влади, участь у керівництві та управлінні державними та громадськими справами.*

4. Політичні відносини: форми, типологія та функції. У процесі спільної політичної діяльності індивіди і соціальні спільноти вступають у певні відносини. Такі взаємовідносини соціальні суб'єкти здійснюють через організаційні структури, які вони

створюють з політичних цілей. Завдяки політичним відносинам між цими структурами політична система функціонує як цілісність. Усі політичні структури з'єднуються в єдине ціле вертикальними і горизонтальними політичними відносинами.

Зміст цивілізованих політичних відносин становить заснована на ненасильницьких методах взаємодія суб'єктів політики з метою свідомого використання політичної влади, реалізації політичних інтересів і потреб.

Політичні відносини у системі суспільних відносин мають такі характерні особливості:

- надзвичайну різноманітність;
- глибоку зумовленість соціально-економічними відносинами і культурним рівнем суспільства;
- визначеність політичними інтересами і політичними потребами;
- особливість вираження – у сфері завоювання, формування і функціонування політичної влади, втілення у політичних відносинах факту управління;
- регулювання по відношенню до всіх інших видів суспільних відносин, які вступають суб'єкти,
- прямий або непрямий вплив на систему суспільних відносин;
- охоплення широких мас, їх спільностей, створених ними організаційних структур участю у політичних відносинах;
- політичні відносини значно більше ніж інші впливають на забезпечення соціальної стабільності, на функціонування всіх елементів політичної системи суспільства, забезпечують її цілісність.

Складне, розвинене суспільство має безліч форм політичних відносин. Зупинимось на основних формах політичних відносин та їх змісті.

Політична позиція – порівняно стійка сукупність взаємодій та взаємозв'язків політичних суб'єктів, що формує спосіб їхньої спільної діяльності. Вона відображає політичний інтерес суб'єкта політики при його взаємовідносинах з іншими суб'єктами політики і знаходить свій вияв у різних політичних цілях і настановах, ціннісних орієнтаціях, ідеалах, фіксується у політичних програмах, основних правових документах.

Політичне співробітництво – форма політичних відносин, що відображає спільні дії суб'єктів політики, які не суперечать цілям кожного з них. Воно може здійснюватись як політичний компроміс.

Політичний компроміс є формою політичних відносин, за якої розв'язання конфлікту і досягнення на цій основі угоди відбувається шляхом взаємних поступок сторін. Політичне співробітництво набуває не лише вигляду компромісу, а й конкуренції в політиці.

Конкуренція у політиці – форма політичних відносин виражена у змаганні в процесі здійснення політичної діяльності між соціальними групами, окремими особами – політичними лідерами або індивідами, політичними партіями та іншими організаціями для досягнення поставленої мети. Політичний компроміс і політична конкуренція пов'язані узгодженням, з'ясуванням, утвердженням, близькістю політичних завдань і цілей. Цьому підпорядкована така форма політичних відносин як політична консолідація.

Політична консолідація – форма політичних відносин, що виражає об'єднання суб'єктів політики з метою досягнення загальних цілей на основі спільних принципів взаємовідносин.

Протилежна форма політичних відносин – *політичний конфлікт*, яка характеризується зіставленням політичних інтересів і зіткненням політичних сил, що протистоять і дії яких спрямовані на досягнення несумісних цілей, насамперед у сфері влади і власності.

Однією з форм політичних відносин суб'єктів політики є *політична боротьба*. Політичні відносини у формі політичної боротьби мають напругу і гостроту різної сили: парламентська боротьба суперників, партійні взаємовідносини, а також відносини між партіями і громадськими організаціями, ідейна боротьба.

До гострих форм виразу політичної боротьби належать насильницькі методи вирішення політичної ситуації, збройна боротьба, громадянська війна та ін.

Політичні відносини виконують такі соціальні функції:

- об'єднувальну,
- координаційну,
- соціально-політичного творення,
- діяльнісну.

Послідовна зміна стану політичних відносин набуває вигляду політичного процесу. Типи політичних відносин можуть змінюватися революційним шляхом, а ті що утвердилися вдосконалюються шляхом реформ.

Історичний досвід показав, що політичні відносини є різноманітними за своїм характером. Їх типологію можна здійснювати за такими принципами:

1) за характером соціальних суб'єктів – міжнародні; міжнаціональні; між соціальними групами; між особами (індивідами, лідерами);

2) за організацією соціальних суб'єктів політики – міждержавні; міжпартійні; між громадськими об'єднаннями; державно-партійні; між державою і громадськими об'єднаннями; між партіями і громадськими об'єднаннями;

3) за характером відносин між суб'єктом і об'єктом політики – відносини панування, підкорення; партнерські;

4) за характером упорядкованості – координаційні; субординаційні;

5) за характером різних сфер політичної влади – законодавчі, управлінські, судові;

6) за характером тривалості – сталі, тривало існуючі політичні відносини, що виражають докорінні особливості даної політичної влади; рухомі, динамічні, що відображають зміну співвідношення соціально-політичних сил у процесі повсякденної політичної життєдіяльності суспільства);

7) між світовими політичними структурами:

- міжурядові, сформовані національними урядами;
- неурядові організації, що складаються з національних організацій та асоціацій;
- транснаціональні організації, які створюються індивідами;

8) за територіальною спрямованістю – у масштабах політичної системи однієї країни; у глобальному масштабі між політичними системами різних країн;

9) за механізмом формування і прояву – стихійні; свідомі.

Залежно від рівня політичної культури суб'єкти використовують різні форми політичних відносин.

Отже, сутність політичних відносин становить питання про політичну владу, використання її в інтересах кожної з соціальних груп, держави, суспільства в цілому.

Тема 5. Політична система суспільства .

План

1. Сутність та особливості політичної системи.
2. Характеристика структурних компонентів політичної системи та її функції.
3. Типологія політичних систем.
4. Політична система України: особливості функціонування, основні тенденції розвитку

*В управлінні не може
бути напіввідповідальності*

Наполеон Бонапарт

Основні поняття і терміни: *політична система суспільства; особливості та структура політичної системи; типологізація політичних систем; політичний режим; функції політичної системи; критерії та фактори ефективності політичної системи; напрями формування та розвитку політичної системи; політична система та політичне управління.*

1. Сутність та особливості політичної системи. Поняття „система“ виступає ключовим для розуміння політики в сучасному світі. Власне, й політологія визначається саме як наука про сутність, форми й закономірності виникнення, функціонування і розвитку політичних систем. Щоб зрозуміти поняття „політична система“, потрібно розглянути поняття системи взагалі. Система — це сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним, що утворює певну *цілісність*, єдність. Суспільство теж являє собою цілісну загальну систему, яка складається своїх певних елементів, частин. Вони є підсистемами загальної суспільної системи, а разом з тим, окремими автономними системами з своїм внутрішнім механізмом функціонування. Такими є *політична, економічна, духовна, соціально-класова* системи суспільства. На відміну від інших систем (природних, технічних), головною особливістю соціальних систем, є те, що вони пов'язані з свідомою, вольовою та цілеспрямованою діяльністю людей та їхніх об'єднань. Кожна із виділених систем має свої особливі, притаманні лише їй істотні ознаки. Так, важливою ознакою економічної системи є власність, духовна базується на формуванні духовних, культурних цінностей і на основі них вихованні особистості, відповідно до них, ознакою правової системи виступають закони та правові норми, як регулятори суспільного життя. Головна ознака політичної системи виявляється в тому, що в її межах відбувається формування та реалізація політичної, державної влади. Тому політичну систему найповніше характеризують саме владні відносини. Отже, політична система являє собою окремий вид соціальної системи, що пов'язана із прийняттям владно-політичних рішень. Як і економічна, духовна, соціально-класова системи, вона є підсистемою суспільства як цілісної системи.

Сучасне розуміння політичної системи є результатом її тривалого наукового аналізу. Теорію політичних систем створили американські вчені *Толкотт Парсонс, Девід Істон і Габріель Алмонд*.

Загальна теорія систем базується на тому, що система складається з невід'ємних та взаємозв'язаних частин, які є її елементами. Ці елементи системи називаються *підсистемами*, кожна з яких водночас є окремою системою. Тому, на основі системного уявлення та *структурно-функціонального* підходу, враховуючи особливості політичного життя, політичну систему (як підсистему загальної суспільної системи) можна розглядати як цілісну, інтегровану єдність декількох відносно незалежних компонентів — *підсистем, які мають свою структуру, елементи, функції та відносинами між ними*. В структурі політичної системи виділяють такі підсистеми як *інституційну, нормативну,*

функціональну, комунікативну, культурно-ідеологічну. Їхніми структурними елементами виступають ті інститути, норми, функції, ідеї та відносини, що знаходяться в прямій і тісній взаємодії з політичним управлінням.

Інституціональна підсистема складається з політичних інститутів, кожен з яких, у свою чергу, є відносно самостійною системою. Вона включає в себе державу, політичні партії, громадські організації, соціальні верстви, трудові колективи та інші об'єднання громадян.

Нормативна (регулятивна) підсистема — система політико-правових норм і принципів, традицій, що регулюють та регламентують діяльність політичної системи в цілому та її структурних елементів.

Функціональна підсистема визначається формами політичної діяльності, способами та методами здійснення влади, функціями різних політичних інститутів та громадських об'єднань. Тому вона є основою політичного режиму, який забезпечує збереження існуючої влади та її функціонування.

Комунікативна підсистема включає в себе різні форми та принципи взаємодії як всередині політичної системи — між її підсистемами, а також і ззовні — з іншими державами. Вона включає в себе взаємодію, відносини, що складаються між політичною системою та іншими системами — економічною, соціальною, духовною.

Культурно-ідеологічна підсистема формується на основі різних за змістом ідей, поглядів та почуттів суб'єктів суспільного життя. Вона проявляється в політичній ідеології, політичній свідомості і культурі, можливості громадянина оцінити політичну реальність та обрати адекватний варіант поведінки. Культурно-ідеологічна підсистема забезпечує спадковість у відтворенні політичного життя суспільства.

Кожна із зазначених самостійних частин (підсистем) політичної системи має власну структуру, свої принципи організації та діяльності, самостійність у вирішенні питань у своїх рамках. Структурні елементи (підсистеми) політичної системи функціонують не відокремлено одна від іншої, а в постійній взаємодії.

Механізм і процес функціонування політичної системи зумовлений тим, що її головним та системоутворюючим компонентом виступає *політична влада*. Її виникнення та функціонування вимагає *політичних інститутів*. У процесі боротьби за владу та її використання формуються *політичні відносини*. Регулюють ці відносини політичні *принципи та норми*. Процес функціонування політичної влади відображається в *політичній свідомості* та вимагає відповідної *політичної культури*. Політична система як цілісне утворення взаємодіє з оточуючим її соціальним середовищем, у процесі чого проявляються її організаційні та регулятивні функції, соціальне призначення. Межі політичної системи визначаються простором, у якому діють владні відносини. Таким чином, *політична система суспільства — це організована на основі права система всіх політичних явищ, що функціонують і взаємодіють (або протидіють) у суспільстві з метою завоювання, утримання або участі у політичній владі, механізм організації і функціонування політичної влади*. Особливості політичної системи зумовлені місцем і роллю політики як сфери суспільної діяльності та її функцій.

2. Характеристика структурних компонентів політичної системи та її функцій. Підсистеми політичної системи включають в себе такі основні групи її елементів: *політичні інститути; політичні відносини; політичні принципи і норми; політичну свідомість і політичну культуру*. Вище відзначалося, що політична система включає в себе невід'ємну, складову частину — *інституціональну підсистему*. Вона складається з *політичних інститутів*, що в своїй сукупності утворюють *політичну організацію суспільства*, ядром якої є держава. Політичні інститути у вигляді державних органів та добровільних об'єднань громадян, виступають організаційною основою політичної системи тому їх ще деколи називають „*малою політичною системою*“. *Політичні інститути* — це певні політичні структури, сукупність державних органів влади, політичних партій, органів місцевого самоврядування, громадських та релігійних організацій, ЗМІ і відносин між ними. З огляду на це, політичні інститути поділяють на дві групи — *державні і недержавні*.

Політичні інститути наділені особливими функціями в політичному житті суспільства, кожен із них *виконує* певний вид політичної діяльності. Важливою специфічною рисою політичних інститутів є те, що їхня діяльність регламентована відповідними законами, рішеннями, юридичними актами, вони узаконені державою. Політичні інститути поділяються на *власне-* і *невласнеполітичні*. До *перших* відносять державні органи, органи місцевого самоврядування, органи виборчого процесу, політичні партії, суспільно-політичні рухи. Вони виникли, власне, для політичної діяльності. До *других* — громадські та релігійні організації, трудові колективи, лоббістські групи, ЗМІ. Останні створені, в першу чергу, для розв'язання економічних, духовних чи соціальних проблем, але можуть відігравати помітну роль в політичному житті, впливати на нього. Наприклад, профспілки не є політичними за своєю природою організаціями (вони покликані захищати соціально-економічні інтереси трудящих), але закон дає їм право брати участь у певних політичних процесах, наприклад, обговоренні проектів державних рішень тощо.

Центральне місце в системі політичних інститутів належить *державі*, яка водночас є головною опорою загальної суспільної системи. Вона організовує, спрямовує і контролює *спільну* діяльність і відносини людей, суспільних груп, соціальних спільнот. Держава виступає головним засобом досягнення цілей, що постають перед суспільством та концентрує в собі різноманіття політичних інтересів та засобів політичної діяльності. Держава впорядковує діяльність політичної системи, надаючи їй усталених та стабільних форм, отже виступає чинником формування політичної системи та її регулятором. Окрім держави, важлива роль в політичній системі належить *політичним партіям*. Вони виражають інтереси окремих соціальних груп і для їх реалізації прагнуть завоювати державну владу або приймати участь в її здійсненні. *Громадські організації* є виразниками широких суспільних інтересів. Вони не прагнуть до завоювання державної влади, але для представлення і захисту своїх інтересів на державному рівні, вони вступають у взаємодію з іншими політичними інститутами, насамперед із державою. Особливу роль відіграють релігійні інститути (церква) та ЗМІ. Вони суттєво можуть впливати на формування громадської думки, і з допомогою цього здійснювати тиск на уряд, політичні еліти та лідерів. Щодо релігії, то в політичній практиці зустрічаються держави, де представники духовенства навіть здійснюють вищу політичну, державну владу (теократичні держави) або суттєво впливають на неї. ЗМІ, враховуючи роль, яку вони виконують в суспільстві, справедливо називають „четвертою“ владою. Вони є активним і самостійним елементом політичної системи суспільства і в демократичних країнах відіграють роль четвертої влади. Засоби масової інформації — це розгалужена мережа установ, що займаються збиранням, обробкою та поширенням інформації. Вони впливають на регулятивно-управлінську діяльність усіх ланок управління, сприяють реалізації цілей політики, пропагують вироблені політичні й правові норми. Засоби масової інформації намагаються звільнитися з-під державного й політичного диктату, але їхня незалежність не забезпечує нейтральності. Інтереси певних соціальних сил завжди домінують у викладі масової інформації. Таким чином, політичні інститути відіграють провідну роль у функціонуванні політичної системи. Вони забезпечують відтворення, стабільність і регулювання політичної діяльності. Враховуючи це, політична система у вузькому значенні розглядається як діяльність політичних інститутів, адже саме вони організують політичне життя суспільства. Наступним елементом політичної системи є *політичні принципи та норми*. Політична система функціонує на основі певних політико-правових норм, моральних принципів і традицій, що регламентують та регулюють діяльність політичної системи в цілому та її структурних елементів. Вони складають її *нормативно-регулятивну* підсистему. Сюди входять як правові норми діяльності політичних інститутів, та громадян, що визначаються Конституцією, законами, нормативними актами, так і неписані правила, звичаї, традиції, етико-моральні принципи та норми, які є характерними для тої чи іншої країни. Головне місце тут належить правовим нормам, які є головним регулятором суспільних взаємозв'язків, законно

забезпечують функціонування державних органів, громадських організацій, визначають правила політичної участі громадян.

У процесі боротьби за політичну владу чи впливу на неї, функціонування політичної системи, виникають різні форми та принципи взаємодії, зв'язків, відносин як між її підсистемами так і зовнішнім середовищем. У результаті цього формується такий структурний елемент політичної системи як *політичні відносини*, який утворює її комунікативну підсистему.

Реалії політичного буття, політичної діяльності та відносин відображаються в суспільній свідомості, внаслідок чого формується *політична свідомість*. Вона тісно пов'язана з особливостями *політичної культури* суспільства. Тому *політична свідомість* та *політична культура* є окремим елементом політичної системи, які формують її *культурно-ідеологічну* підсистему. Політична свідомість виявляється на двох рівнях — *політичній ідеології* та *політичній психології*.

Політична ідеологія проявляє себе в політичних поглядах, гаслах, принципах та ідеалах суб'єктів політичного життя, які в загальному можуть бути оформлені в політичних теоріях.

Політична психологія — система проявів суспільної свідомості, які виражають ставлення людей до політичної системи, спрямовують і характеризують їхню поведінку в політичному житті суспільства. Це може виявляти себе в почуттях, емоціях, настроях, думках та поведінці суб'єктів політичного життя. Політична свідомість — складова частина політичної культури суспільства.

Політична культура і політична свідомість відіграють важливу роль у функціонуванні політичної системи. Політична система, з одного боку, визначає форми і типи політичної свідомості та поведінки, а з іншого — зазнає їх зворотнього впливу. Політична культура впливає на функціонування політичних інститутів, їх форм, зумовлює політичну поведінку індивідів та соціальних спільнот. Від її рівня, характеру, змісту і якості політичних цінностей та домінуючих політичних орієнтацій залежить розвиток усієї політичної системи.

Політична система виконує в суспільстві ряд функцій, які є похідними від функцій політики і політичної влади як її головного інструменту та системоутворюючого елементу політичної системи. Її основне призначення полягає в керівництві та управлінні суспільством, сферами його життєдіяльності. Тому можна виділити такі основні функції як :

- *владнополітична функція*. Суть її зводиться до механізму формування, використання і підтримки влади відповідно до рівня політичної культури та інтересів суб'єктів політичного процесу.
- *функція національної інтеграції*. Політична система забезпечує інтеграцію племен у народність, а народностей у націю та державу
- *функція стабілізації соціальнополітичного життя*. Стабілізаційна діяльність політичної системи полягає у її здатності з'ясовувати причини різноманітних конфліктів (класових, групових, міжетнічних, міжпартійних, міждержавних), попереджати їх поглиблення, знаходити вихід із конфліктних ситуацій шляхом досягнення компромісів.
- *функція соціально-політичної модернізації*. Суть її зводиться до того, що політична система реформує усі сторони суспільного життя.
- *функція управління*. Передбачає систему органів (державних, партійних і громадських), що становлять апарат управління суспільством.
- *правова функція*. Політична система формує право і функціонує у його рамках.

Політична система може здійснювати свої функції ефективно або ні. Політична система ефективна тоді, коли інститути влади забезпечують виконання своїх рішень, спрямованих на досягнення суспільної мети та цілі. Критеріями ефективності політичної системи в сучасному світі є показники, які розкривають її здатність забезпечити

економічне зростання та належні соціальні стандарти, гарантії прав і свобод громадян. Критерії поділяються на: *економічні*, які характеризують обсяг зростання ВВП на душу населення та темпи його зростання, індекс економічної свободи; *соціальні* — зниження ступеня соціальної нерівності, забезпечення встановлених державою мінімальних стандартів оплати праці, пенсії, соціальної допомоги, надання державою послуг у сфері освіти та охорони здоров'я; *правові* — забезпечення відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у сфері захисту прав, свобод людини і громадянина та механізмів контролю за їх дотриманням; геополітичні — забезпечення провідних позицій держави на міжнародній арені, ступінь входження у регіональні та глобальні міжнародні структури (МВФ, СОТ, НАТО, ЄС).

3. Типологія політичних систем. Сутність політичної системи розкривається також через її типологізацію. Кожна політична система має свої ознаки й характеристики, форми і типи. Для з'ясування того, як вони формуються, чим різняться або чим подібні, політологія типологізує (*класифікує*) політичні системи. В політичній науці існує ряд критеріїв типологізації політичних систем, що було започатковано ще Платоном та Аристотелем. Платон виділяв *монархію, аристократію та демократію*. Аристотель розширив класифікацію Платона, поділяючи їх на *правильні і неправильні*. До правильних він відносив монархію, аристократію, політію. До неправильних тиранію, олігархію, демократію. Згідно *формаційного (марксистського)* підходу, який базується на основі соціально-економічних чинників розвитку суспільства (спосіб виробництва, відносини між класами) політичні системи поділяються на *рабовласницькі, феодальні, буржуазні і соціалістичні*.

За способом і масштабом впливу політичної системи на суспільство, а також характером здійснення своїх основних функцій виділяють три типи політичних систем: *адміністративно-командну, змагальну, соціопримирливу*.

Адміністративно-командна система характеризується своєю жорсткою централізацією, адмініструванням та насильством у вирішенні всіх суспільно-політичних проблем, запереченню політичного плюралізму, пануванні, побудована за принципами феодальної ієрархії з відповідними пільгами і привілеями. В історичному плані вона була характерною для стародавніх держав, абсолютистських монархій, сучасних тоталітарних і авторитарних режимів.

Змагальна політична система характерна політичним плюралізмом, конкуренцією політичних сил, наявністю різних центрів прийняття політичних рішень, конституційною гарантією прав і свобод особи. Така система виникла в умовах вільної конкуренції, існувала у деяких рабовласницьких державах (наприклад, Афіни), феодальних містах-державах (російський Новгород, Дубровник на Адріатиці, ганзейські міста держави узбережжя Балтійського моря). Утвердження цієї системи відбулося в умовах капіталізму з його ліберальними принципами конкуренції, вільного товарообміну, природних прав людини. Вона існує в багатьох країнах (США, Італія, Іспанія, Греція, Португалія). В сучасних умовах вона поступово набуває рис соціопримирливої політичної системи.

Соціопримирлива політична система характеризується, насамперед, пріоритетом у розв'язання соціальних проблем перед політичними, прагнення владних структур до утвердження соціального миру, соціальної справедливості; заміною політичної конкуренції політичною співпрацею; розподілом владних повноважень шляхом колегіальності і консенсусу, врахуванню більшості потреб меншості; переважанням рішень прямої демократії над представницькою. Така система утвердилася насамперед у Швейцарії, Ісландії, частково у Швеції, Німеччині, Голландії, Австрії та в інших країнах. Соціопримирлива система складається в умовах високого рівня економічного розвитку

Моделі політичної системи в залежності від особливостей політичної культури і характеру взаємодії різних політичних інститутів запропонував *Габріель Алмонд*. Він поділив їх на чотири типи: *англо-американську* (Канада, США, Великобританія, Австралія); *континентально-європейську* (Франція, Німеччина); *доіндустріальну*

(частково-індустріальну) — Африка і Латинська Америка; *тоталітарну* (Північна Корея).

Характерні риси *англоамериканської системи* — прагматизм, раціоналізм; її основні цінності — свобода особистості, індивідуалізм, добробут і безпека, багатопартійність, поділ влади.

Континентально-європейська політична система характеризується різноманітністю політичної культури, взаємодією політичних субкультур із модернізованими інститутами. Їй властиві наявність великої кількості політичних партій з різноманітними ідеологіями і традиціями.

Доіндустріальна (або частково індустріальна) система — передбачає поєднання різних політичних культур та цінностей, етнічних та релігійних традицій, невиразний поділ влади. Для неї характерні авторитаризм, влада однієї партії, високий потенціал насильства.

Тоталітарна політична системи вирізняється надзвичайною централізацією та концентрацією влади, високим ступенем насильства, монополією правлячої партії, заідеологізованістю.

У сучасній західній політичній науці розрізняють також такі типи політичних систем: *військові та громадянські; консервативні й ті, що трансформуються; закриті й відкриті* (К. Поппер), де в основу покладено ступінь і глибину зв'язків із зовнішнім світом; *завершені й незавершені* (основний критерій — наявність усіх складових); *традиційні і модернізовані*. Поширеною є типологія французького політолога Ж. Блонделя, який за характером політичних цінностей що становлять основу правління який вирізняє п'ять типів політичних систем: *ліберальні демократії, радикально-авторитарні* (комуністичні) системи, *традиційні* (збереження наявних соціальних відносин), *популістські* (властиві країнам третього світу), *авторитарно-консервативні*. Типологізують політичні системи через призму класифікацій суспільств за культурологічним та цивілізаційним підходом. З культурологічного погляду (увага зосереджується на культурній генезі та сучасному культурному рівні), суспільство поділяється на *західне, східно-православне, ісламське, латиноамериканське, південно-східне азіатське, індуське та африканське*. За цивілізаційним підходом на *аграрне, індустріальне та постіндустріальне суспільство*.

Західне суспільство, яке виникло на культурних традиціях греко-римської цивілізації, ренесансу, реформації та ліберального просвітництва, характеризується такими цінностями, як індивідуалізм, прагматизм, раціоналізм, верховенство права, оптимізм, віра у власний успіх. Таке суспільство наявне в країнах Західної Європи, Північної Америки, Австралії і Нової Зеландії.

З погляду цивілізаційного підходу, який акцентує увагу на розвиткові технологій, суспільство поділяється на *аграрне, індустріальне, постіндустріальне*; або на *високорозвинене, середньорозвинене* (те, що розвивається), *перехідне, традиційне* (слаборозвинене).

Аграрне суспільство ґрунтується на пріоритеті аграрного сектора виробництва, чисельній перевазі сільського населення над міським, авторитарних формах правління і традиційно-релігійних цінностях.

Індустріальне суспільство передбачає розвиток промислових галузей виробництва (машинобудування, енергетики, хімічної галузі), появу демократичних і тоталітарних режимів, утвердження плюралізму у ставленні до цінностей (світських і релігійних, ліберально-демократичних і комуністичних, національних та імперсько-державних).

Постіндустріальне суспільство характеризується перевагою сфери послуг над промисловим виробництвом, домінуванням інформаційних технологій, зростанням попиту на інтелектуальну працю, розширенням свободи і демократії, прискоренням процесів інтеграції та глобалізації у міжнародних відносинах. *Високорозвинене*

суспільство є постіндустріальним, демократичним, ринковим із високими темпами економічного зростання і високими стандартами життя.

Суспільство, що розвивається успішно здійснює модернізацію політичних, правових, економічних систем і забезпечує стабільні темпи зростання національного багатства. *Перехідне суспільство* повільно здійснює перехід до демократичної правової системи і ринкової економіки. *Традиційне суспільство* є аграрним і характеризується авторитарно-клановою владою, політичною нестабільністю і патріархальною культурою.

Однією з найпоширеніших у сучасній політології є класифікація політичних систем за *політичним режимом*, тобто на основі характеру та засобів здійснення влади. Політичні системи поділяються на *авторитарні, демократичні та тоталітарні*. Детальніше про це буде мова в наступній темі. Зазначимо, що усі названі типології є умовними, не існує „чистого“ типу політичних систем.

4. Політична система України: особливості функціонування, основні тенденції розвитку. Сучасна політична система України перебуває на етапі становлення, враховуючи всі її складові в контексті статусу незалежної держави. Можна виділити ряд факторів, що притаманні системі політичних інститутів сучасної України.

По-перше, нестабільність системи, через поглиблення конфліктів між основними політичними блоками, в тому числі і всередині державного механізму, а також між різними регіонами.

По-друге, система з відносно низьким темпом соціальних процесів і недостатньою сприйнятністю соціальних новин. Самостійна політична система сучасної України молода, фактично не має досить ефективних традицій і досвіду самостійного функціонування. Історичні традиції державної суверенності України практично не зв'язані з процесом реалізації сучасних проблем суспільства.

По-третє, політичній системі України властиві централізованість з деякими елементами регіоналізації та децентралізації. Система не здійснює повністю комплекс функцій, необхідних для забезпечення нормального функціонування сучасного цивілізованого суспільства.

По-четверге, сучасна політична система України — це перехід від неправового до правового типу політичної системи, в якій методи нормативного правового регулювання переважають над методами використання безпосередньо безпосереднього використання цільових актів органів політичної влади.

Політична система сучасної України діє в умовах надзвичайної, а не нормальної ситуації — політичної та соціальної. Причому надзвичайність обставин склалась в усіх сферах суспільства. На ефективність політичної системи впливають різні чинники — від особистих уподобань, розумінь конституційних положень, до законодавчого унормування владних відносин.

Таким чином, сучасна політична система ще поки не здатна забезпечити зростання рівня і якості добробуту всіх основних верств населення, що свідчить про її неефективність. Враховуючи результати останніх президентських виборів в Україні, для більшості населення політична система все ж таки є легітимною. Інша справа, ступінь цієї легітимності. Саме виборчі процеси, зростання політичної зрілості громадян і формування нової політико-управлінської еліти зі зростанням її політичної свідомості та політичної відповідальності перед суспільством, є імпульсом до вдосконалення політичної системи та політичного управління в цілому.

Становлення нової моделі політичної системи України відбувається з метою формування демократичної, соціальної, правової держави. Проте, структура та механізм української управлінської моделі ще залишається неефективною та незбалансованою через поєднання інститутів, що дісталися у спадок від тоталітарної політичної системи з одного боку, та інститутів, що сформувалися за часи державної незалежності з іншого, механічного синтезу моделей різних політико-правових систем. Суперечність між змістом політичних інститутів та їх формою, авторитарні тенденції влади, значна роль особистості

чи клану, а не політичних інституцій і юридичних процедур, непрозорість публічної політики та кулуарність в прийнятті політичних рішень — все це обумовлює функціонування політичної системи, а відтак і управлінських структур. Таким чином, це суперечать потребам демократизації політичної системи. України. Академік УАПН М. Михальченко зазначає, що після розвалу СРСР і отримання незалежності Україною стара політична система не була демонтована. Навіть Верховна Рада, обрана в умовах УРСР, не була розпущена і переобрана. Рада Міністрів УРСР була перейменована в Кабінет Міністрів і продовжувала функціонувати, за змістом, як і в радянські часи. А згодом став Кабінет Міністрів штабом „прихватизації“ державної власності на базі законів Верховної Ради, депутати якої енергійно лобіювали цю „прихватизацію“, оскільки отримували свою частку здобичі. Замість ЦК Компартії України з’явилася Адміністрація Президента України, яка прагнула зберегти ті ж самі контрольні функції у державі (інша справа, що не так склалося, як бажалося). Довгий час, до 1996 року, діяла дещо підновлена Конституція УРСР. Така ситуація дозволила створити симбіоз старої „влади рад“, нових „патерналістських“ партій і президентської адміністрації, яка замінила старі райкоми і обкоми партії і ЦК Компартії України. Цей зовсім неприродний симбіоз існує до цього часу і дозволив поступове переродження політичного режиму в олігархію. Революція гідності відкрила можливості для повного перезавантаження політичної влади та політичної системи. Як використається ця можливість українським суспільством — покаже час.

Тема 6. Політичні режими

План

1. Поняття і сутність і політичного режиму та його типи. Демократичний політичний режим та його ознаки.
2. Авторитарний політичний режим: ознаки та різновиди.
3. Тоталітаризм як політичний феномен XX ст.
4. Особливості політичного режиму сучасної України

*В демократії народ
в деяких відносинах
є правителем, а в деяких
відносинах — підданим*

*Шарль Монтескьє,
французький філософ*

Основні поняття і терміни: політичний режим, державний режим, автократія, демократія, демократичний політичний режим, авторитаризм, теократизм, тоталітаризм, трансформація політичного режиму, олігархія.

1. Поняття і сутність і політичного режиму та його типи. Демократичний політичний режим та його ознаки. Одне із головних понять політичної науки, яке розкриває спосіб функціонування політичної системи є категорія „політичний режим“ (від лат. *regimen* — управління). Цим терміном оперували ще в античності, але його сучасне розуміння пов'язане з Великою французькою революцією, коли виникло поняття „*ancien regime*“ (старий порядок, старий режим), а в широкий науковий обіг він ввійшов після Другої світової війни. Це поняття протягом багатьох років залишається предметом теоретичних дискусій в науці і його інтерпретація на даний час немає однозначного змісту. Розглянемо основні із них.

Відомий французький політолог Ж. Кермонн визначив політичний режим як сукупність елементів ідеологічного, інституційного і соціологічного порядку, що сприяють формуванню політичної влади в даній країні у визначений період. До основних компонентів, які формують зміст категорії „політичний режим“ можна віднести наступні:

- рівень реальної участі народу в механізмах формування політичної влади і її реалізації;
- гарантування прав і свобод особистості, співвідношення їх прав з правами держави;
- характеристика способів формування політичної влади і механізмів її реалізації в суспільстві;
- рівень гласності в суспільстві і прозорість в діяльності державних інститутів, що водночас залежить від реального становища і діяльності ЗМІ в країні;
- реальне співвідношення між гілками державної влади — законодавчої, виконавчої, законодавчої;
- місце і роль недержавних інститутів в політичній системі суспільства;
- врахування інтересів меншості при прийнятті політичних рішень;
- домінування певних методів при реалізації політичної влади (переконання, примусу, насильства);
- юридичне і політичне становище та роль в суспільстві силових структур, рівень реалізації принципу верховенства закону у всіх сферах функціонування суспільства;
- існування політичної опозиції, ідеологічного і політичного плюралізму, багатопартійності;
- існування реальних можливостей і механізмів притягнення до політичної і юридичної відповідальності посадових осіб в державі, в тому числі і найвищих.

Сутність поняття політичного режиму розкривається через їх типологію. У політичній науці найбільше використовується типологізація, за якою політичні режими поділяються на *демократичні* та *автократичні (недемократичні)*. У свою чергу, *недемократичні (автократичні)* поділяються на *авторитарні* та *тоталітарні*. Необхідно враховувати, що вказана типологія носить умовний характер, є теоретично ідеалізованою схемою. Кожен політичний режим містить в собі синтез двох протилежних принципів організації соціально-політичних відносин — автократизму та демократизму, які майже одночасно виникли в процесі становлення державного періоду в історії людства. Інша справа, пропорційне співвідношення їх елементів в динаміці функціонування режиму. Розглянемо особливості і ознаки виділених типів політичних режимів.

Перш ніж приступити до розгляду *демократичного політичного режиму*, зазначимо, що поняттю „демократії“ як важливій політологічній категорії присвячена окрема тема в даному посібнику, тому обмежимося в цій темі характеристикою власне демократії як *політичного режиму*.

Хоча поняття „демократія“ означає буквально „народовладдя“, в дійсності можливість всього народу повністю здійснювати політичне владування поки-що ні в одній країні не реалізовано, це скоріше ідеал. Проте, ряд країн зробили для його реалізації значні успіхи, більше від інших (США, держави Західної Європи), тому можуть бути зразком для інших в досяганні цього ідеалу.

Головними ознаками демократичного політичного режиму є:

- народ приймає участь у формуванні і реалізації державної влади через участь у виборах та делегуванні представницьким і виконавчим структурам владних повноважень, в межах яких вони діють самостійно;
- виборність центральних і місцевих органів влади, їх підзвітність виборцям, можливість ротації якщо оправдали народного довір'я волею виборців. Вибори повинні бути регулярними, загальними, конкурентними, чесними та таємними.
- рішення більшості повинно враховувати інтереси меншості;
- легітимність державної влади, наявність розвинутого громадянського суспільства та його інститутів (див. тему „Громадянське суспільство“);
- у всіх сферах функціонування суспільного життя домінує закон, реалізується ідея правової держави, проголошені права і свободи громадянина та особистості реально забезпечуються. Діє принцип „дозволено все, що не заборонено законом“;
- в процесі функціонування державної влади принцип розподілу влади є визначальним;
- при реалізації державної влади домінують методи переконання, згоди, компромісу, обмежені методи примусу, насильства;
- силові інститути використовуються по прямому призначенню, їх діяльність строго регламентована законами, вони контролюються суспільством;
- ідеологічний і політичний плюралізм, багатопартійність і конкурентність політичних партій, наявність і функціонування політичної опозиції;
- гласність, ЗМІ які вільні від цензури, реалізують не принцип свободи совісті але і виступають в якості одного із інструментів управління суспільством, т. зв. „четвертою гілкою влади“.

Такі основні риси демократичного політичного режиму, які в сукупності виражають ідею демократії в політичній сфері суспільства. Демократія являє собою найбільш складний тип політичного режиму

2. Авторитарний політичний режим: ознаки та різновиди. Авторитаризм є різновидом автократичного (недемократичного) *політичного режиму* (від лат. *autoritas* — вплив, влада), при якому політична влада здійснюється конкретним суб'єктом (групою, партією, класом) при мінімальній участі народу.

Авторитаризм має, на відміну від демократії, багату політичну історію. До неї можна віднести азіатські сатрапії, стародавні тиранії, деспотії, олігархії, абсолютистські монархії Середньовіччя і Нового часу, новітні диктаторські режими і військові хунти. Класичним

виразом, який влучно передає сутність авторитарного політичного режиму можна вважати слова французького короля Людовіка XIV — „Держава — це я“. В сучасному світі авторитарні режими найбільше поширені в країнах Азії, Африки, Близького Сходу, Латинської Америки та в пострадянських республіках.

Авторитаризм в наш час можна вважати як проміжний режим між демократією і тоталітаризмом. З демократичним режимом його зближує наявність автономних, не контрольованих державою суспільних сфер і елементів громадянського суспільства. З тоталітаризмом його поєднує абсолютна не обмежена законом влада. Режим може як самостійно функціонувати, так і при певних обставинах і умовах (політичних, економічних соціальних) трансформуватися в сторону першого чи другого.

Авторитаризм характеризують наступні ознаки:

- концентрація влади в центрі і на місцях в руках політичного лідера чи певного кола, партії, коаліції з одного боку, а з іншого відчуження народу від реального впливу на владу;
- деформується принцип розподілу влади на користь виконавчої, а наявність деяких елементів демократії (наприклад представницьких органів влади) обмежуються владними суб'єктами;
- деформована дія принципу виборності державних органів і посадових осіб та їх контроль і підзвітність зі сторони суспільства. Поповнення (рекрутування) правлячої політичної еліти здійснюється в основному закритим способом — т. зв. система гільдій (див. тему „Політичні еліти і лідерство“);
- державне управління характеризується жорсткими командно-адміністративними методами керівництва, можуть використовуватися каральні заходи у внутрішній політиці, але практично не використовуються масові репресії, вони носять вибіркового характер;
- органи державної влади, виходячи з власного розуміння політичної доцільності, можуть діяти на свій розсуд, нерідко ігноруючи норми закону і маніпулюючи ними в своїх інтересах. Силкові структури практично не підконтрольні суспільству і часто використовуються владою у політичних цілях;
- єдина ідеологія відсутня, але її можуть замінити традиції, релігія, культура, які наділяють легітимністю лідера і одночасно можуть і частково обмежувати його владу;
- існує обмежена свобода слова, напівгласність, часткова цензура, але повний контроль над всіма сферами відсутній;
- права і свободи людини можуть декларуватися, але реально не забезпечуватися, перш за все у політичній сфері. Людина позбавлена гарантій безпеки, а своїх відносинах з державою, де судова система залежить і контролюється владою, є додатком до неї і залежна у своїх рішеннях;

Існування обмеженого ідеологічного і політичного плюралізму, є, на думку багатьох політологів, однією з найхарактерніших рис авторитаризму. Напівопозиційні партії і групи можуть дозволити собі навіть критику режиму, але одночасно визнавати його легітимність, а також прагнути до участі у владі. Разом з тим, застосовуються репресії проти реальних опонентів, тих хто справді представляє реальну загрозу владі. Тоді може вводитися жорстка цензура, заборонятися окремі політичні партії, ставати жорсткою правова система, відбуватися маніпулювання законом для переслідування і покарання політичних супротивників (з цього приводу класичним є вираз, який приписують іспанському диктатору Ф. Франко — „Моїм друзям — все, ворогам — по закону“).

Авторитаризм може бути, як вже зазначалося вище, перехідним режимом під час трансформації тоталітаризму. Для такого режиму характерним є одночасна наявність і функціонування як авторитарних так і демократичних елементів, вони визначаються в політології як перехідні, гібридні, є характерними для пострадянських держав (Росія, Білорусь, Молдова, а також і Україна).

Завершуючи аналіз авторитарних політичних режимів, необхідно акцентувати на тому, що неправомірною є оцінка авторитаризму як лише *негативного явища*. Політична історія знає багато прикладів, коли авторитарні режими, завдяки здатності мобілізувати соціальні ресурси на стратегічних напрямках розвитку суспільства і нейтралізації політичних супротивників, забезпечили успішний розвиток багатьох країн — Іспанії, Індонезії, Таїланду, Південної Кореї, Чилі та інших.

3. Тоталітаризм як політичний феномен XX ст. Тоталітаризм — політичний режим, який характеризується насильницьким політичним, економічним та ідеологічним пануванням правлячої верхівки, *організованої* в цілісний бюрократичний партійно-державний апарат на чолі з вождем і тотальним контролем над всіма сферами суспільства загалом та кожною людиною зокрема.

На відміну від демократичного і авторитарного політичних режимів, які були способом організації суспільно-політичного устрою суспільства протягом всієї державної і політичної історії людської цивілізації, тоталітарний політичний режим виник тільки в XX ст. Термін „*тоталітаризм*“ увійшов у широкий науковий і загальний вжиток в кінці 20-х років XX століття. Саме слово „тоталітаризм“ походить від латинських слів „*totalitas*“ (повнота, цілісність) і „*totalis*“ (весь, повний), а в політичну лексику введено італійським вченим і політичним діячем, ідеологом фашизму Д. Джентіле. З того часу поняття „тоталітаризм“ ввійшло в пропагандистський, політичний, а згодом і в науковий лексикон. Разом з тим, тоталітарні ідеї і концепції беруть свій початок з політичних теорій стародавнього світу. Як спроби пошуку кращого суспільного устрою вони існували, і були характерні для всіх етапів розвитку суспільно-політичної думки. Свого найбільшого розвитку вони набули в XIX–XX ст. в умовах становлення і розвитку індустріального суспільства, яке створило систему масових комунікацій, зробило технічно можливим ідеологічну індоктринацію (насильне впровадження ідеологічної доктрини), тотальний і всезагальний контроль за особистістю. Зміцніла і сама держава, розширились її соціальні функції. Зростання елементів раціональності, організованості суспільного життя, успіхи в розвитку науки, техніки і освіти створили ілюзії можливості переходу до раціонально-організованого і тотально керованої форми життя в масштабах всього суспільства, що могла реалізувати всесильна і всепроникна державна влада.

Однією з головних ознак тоталітаризму є ідеологізація всіх сторін суспільного життя, прагнення підпорядкувати єдино „вірній“ теорії з допомогою планування всі політичні, економічні соціальні процеси. За своїм змістом тоталітарна ідеологія завжди революційна, вона обґрунтовує необхідність формування нового суспільства і людини на основі добре обґрунтованої „світлої“ мети, ідеї, навколо якої інтегрується все суспільство, і в яку повинні вірити всі. Така ідея проголошує прихід нового щасливого ладу, якого ще не було в історії (наприклад, „тисячолітнього рейху“ в Німеччині, чи „пролетарського братерства пригноблених“ в СРСР). Вся основа тоталітарної ідеології базується на певних соціальних міфах, наприклад, про капіталізм і комунізм, керівній ролі робітничого класу, винятковості і зверхності арійської раси, тощо). Тоталітарне суспільство створює могутню машину ідеологічної обробки населення, маніпулювання масовою свідомістю, політична пропаганда ритуалізується, набуваючи рис релігійного культу. Провідником офіційної ідеології виступає єдина партія, нового, тоталітарного типу, яка прийшовши до влади, зрощується з державними інститутами, концентрує всю повноту влади, насильницьким шляхом впроваджує ідеологію в життя, забороняючи при цьому всі інші партії. Існування єдиної партії є невід’ємною рисою у функціонуванні тоталітарних режимів.

Другою, важливою і характерною ознакою тоталітаризму, яка пов’язана з першою, є *монополія влади на інформацію*, повний контроль над засобами масової інформації і жорстка цензура не тільки політичних видань, але і літературно-мистецьких та інших. Звідси і нетерпимість до інакодумства, ідейні противники розглядаються як політичні вороги. Про важливість цієї риси свідчить і те, що політика гласності в перебудовний період, стала першим кроком на шляху демократизації радянського суспільства, а в

подальшому сприяла падінню авторитету КПРС і влади.

Наступною важливою ознакою тоталітаризму є надцентралізація влади, створення механізму владних структур на однопартійній основі на чолі з одноособовим лідером (фюрером, вождем), жорсткою ієрархічною субординацією і дисципліною. Характерною особливістю цього є відміна, або призупинення на невизначений строк дій конституції і законів, зосередження законодавчої, виконавчої і судової влад в одних руках, тобто перехід від принципу розподілу влад до єдності. Це викликано постійними і частими змінами в усіх сферах суспільно-політичного і економічного життя, а також необхідністю утвердження режиму і подальшою реалізацією відповідних ідей і цілей. Важливою рисою тоталітарних систем є відмова від федералізму в організації державного устрою. СРСР був організований як унітарна держава, що приводило до гострих суперечок між центральним керівництвом на протязі 20–30-х рр., поки Й. Сталіну не вдалось остаточно уніфікувати країну. Прийшовши до влади А. Гітлер ліквідував федеральне самоуправління, введене Бісмарком.

Визначальною ознакою тоталітарних режимів є використання насильства і терору в великих масштабах, що здійснюють військові і напіввійськові структури, секретна поліція. Використання військового чи поліцейського терору для наміченої цілі є необхідне і повністю виправдане з погляду вождів. Для цього створюються спеціальні концентраційні табори, збільшується кількість тюрем, провадяться масові депортації. Спочатку насильство спрямоване на знищення „внутрішніх“ ворогів, як наприклад, залишків контрреволюції і буржуазії в СРСР чи євреїв в Німеччині, внутрішні вороги часто пов'язуються з зовнішніми ворогами. В нетоталітарних країнах не існує аналогів того, щоб у мирний час держава використовувала проти своїх громадян терор і насильство в таких масштабах, як це було в Радянському Союзі і Німеччині. Використання органів насильства не є притаманне лише тоталітарним режимам, воно пов'язане з традиціями попередніх політичних формацій, але в тоталітарному суспільстві вони перетворюються в інструмент терору, перестають функціонувати в режимі юридичних норм і права, діють безкарно, підпорядковані, як правило, вищій верхівці партії і режиму і їм підзвітні. Масовий терор залякування населення, страх — важливі джерела ресурсів управління тоталітарним суспільством.

Ознакою тоталітарних режимів, на відміну від інших, є також повна політизація суспільства, мобілізація якомога більшої його частини для участі в політичному житті. Це досягається створенням громадських організацій, які охоплюють своїм впливом і контролем переважну частину населення, а також заборонаю або приведенням до порядку організацій, опозиційних режимові. Тоталітарна політична система претендує на вираження народної волі, прагне бути втіленням найвищої демократії, для чого організуються різноманітні акції демонстрації всенародної підтримки, які не впливають на процеси прийняття політичних рішень, а є їхнім результатом. Широко використовуються і інші форми безальтернативної демократії, як наприклад організація виборів, де кількість виборців, які обирають, як правило одного кандидата, досягає до 100%, що спостерігалось в Німеччині та Радянському Союзі. Як відомо, в демократичних країнах ця цифра складає 40–80%.

Особливою рисою тоталітаризму, є його прояви в соціально-економічному житті держави. Тоталітаризм створює адекватну собі соціальну структуру, проголошує винятковість певного класу, як це було в СРСР, чи раси, нації в Німеччині, на основі цього знаходить собі масову соціальну опору. Відповідно це приводить до поділу всіх людей на своїх і чужих, існування внутрішніх і зовнішніх ворогів — буржуазії, світового імперіалізму в СРСР чи євреїв в Німеччині. У процесі ліквідації або обмеження приватної власності відбувається масова люмпенізація населення, при якій індивід попадає в тотальну залежність від держави, без якої більшість людей не може одержати засобів існування, роботу, житла, освіти і т. д. Водночас з ломкою старої соціальної структури відбувається формування нової, диференціація суспільства в залежності від наділення

реальною владою або впливу на неї, що є основою соціальної стратифікації, економічних і соціальних привілеїв. *Важливими економічними рисами тоталітарних режимів є регулювання з єдиного центру економічного життя, одержавлення господарської діяльності, соціальне обмеження, повне або часткове усунення приватної власності, ринкових відносин, планування і командно-адміністративні методи управління.* Держава стає монополістом в розпорядженні всіма суспільними ресурсами і, врешті-решт, самою людиною. Характерною особливістю як в нацистській Німеччині так і в сталінському СРСР було використання позаекономічних методів і засобів в економіці (праця ув'язнених, суворі адміністративні методи примусу і впливу, т. зв. „соціалістичні змагання“ в СРСР).

Отже, найхарактернішою ознакою тоталітарних режимів є наявність єдиної ідеології і ідеологізація всіх сторін суспільного життя з метою побудови „нового“ суспільного устрою. Прийняття державою єдиної ідеології веде до утвердження панування єдиної партії, яка є носієм даної ідеології, зрощується з державним апаратом, формуючи однопартійну політичну систему, в якій немає місця існуванню опозиційних партій, опозиції, інакодумству, плюралізму, ідеологій. Відповідно для цього встановлюється контроль над засобами масової інформації і їх жорстка цензура поширюється на інші сторони духовного життя суспільства. Все це забезпечує легітимність існуванню режиму, авторитет вождя, партії, політичної влади.

Наявність панівної ідеології, що визначає зміст і діяльність тоталітарних режимів, дає змогу типологізувати їх на ліві (комуністичні) і праві (нацизм, фашизм).

Історично першою і класичною формою тоталітаризму, був соціалізм радянського зразка в період правління Сталіна — сталінізм. Виникнення і існування радянської комуністичної держави вплинуло на формування тоталітарних режимів в інших країнах, зокрема в Італії та Німеччині в 20–30-х рр. XX ст., на що і звернув увагу визначний політик XX ст. У. Черчіль, називаючи фашизм „тією і потворним дитям комунізму“.

Другим різновидом тоталітарних політичних систем є фашизм. Вперше він був встановлений в Італії в 1922 р. Слід зауважити, що тут тоталітарні риси були виражені недостатньо. Італійський фашизм прагнув в своїх ідеях не до побудови „нового“, суспільства, а до відродження величчя Римської імперії, встановлення порядку, твердої державної влади. Фашизм претендував на забезпечення колективної ідентичності на культурній або етнічній основі, відновлення чи очищення т. зв. „народного духу“ ліквідацію масової і організованої злочинності. Масштаби тоталітаризму в Італії визначались позиціями найбільш впливових кіл — короля, аристократії, офіцерства, церкви, що в значній мірі обмежувало вплив і діяльність правлячої партії. Коли приреченість стала очевидною, власне ці кола змогли усунути Муссоліні від влади.

Третім різновидом тоталітаризму був націонал-соціалізм в Німеччині — нацизм. Як реальний політичний і суспільний устрій він виникає в 1933 р., після призначення А. Гітлера рейхсканцлером. Націонал-соціалізм має подібності з фашизмом, проте це не дає, можливості його повного отождолення з ним, що нерідко зустрічається в науковій і публіцистичній літературі, коли і сам термін „фашизм“ вживається як синонім до націонал-соціалізму. Власне фашистський рух був ліквідований Гітлером в Німеччині протягом 1934–35 рр. Тоталітаризм у формі фашизму є дещо іншим явищем як тоталітаризм нацистський. Фашизм в Італії можна визначити як філософсько-політичну, вкрай консервативну течію, що характеризувалась авторитаризмом і тоталітаризмом, культом держави корпоративного типу. В ідеології націонал-соціалізму на першому місці було поняття раси, а не поняття держави, що відзначалось в італійському фашизмі. Для нацизму не було характерним явище корпоративізму (устрій державного апарату, коли профспілкам надавались політичні функції), що дає змогу охарактеризувати фашизм як корпоративно-синдикалістський тоталітаризм. Нацизм мав ряд ознак лівого руху, запозичень в радянського комунізму, насамперед революційні і соціалістичні компоненти, форми організації тоталітарної партії і держави (навіть форму звертання — „товариш“, свято 1 травня), систему концентраційних таборів для інакодумців і надуманих „ворогів“.

У цей же час в нацистській ідеології місце класу займає нація, місце класової ненависті — расова. Якщо в комуністичних системах вістря агресивності направлене перш за все всередину країни, проти власного народу (класового ворога), то в націонал-соціалізмі і фашизмі назовні, проти інших народів.

Необхідно зазначити і те, що *є позитивні риси і в тоталітаризмі!!!*. В умовах тоталітаризму можлива швидка мобілізація народу на вирішення важливих завдань. За короткий період країна може досягти високих результатів в соціально-економічній сфері. Інша справа, якою ціною. В СРСР це було досягнуто працею мільйонів в'язнів ГУЛАГу, штучним голодомором в Україні під час масової колективізації.

4. Особливості політичного режиму сучасної України. В Україні відбувається процес трансформації суспільства, тобто переходу від одного типу суспільства до іншого — в нашому випадку від *тоталітаризму* до демократії. В політичній науці такі процеси визначаються також через поняття „*транзит*“. Це включає в себе зміни в усіх сферах суспільного життя: *економічній, політичній, духовній, соціальній*.

В економічній сфері — це означає перехід від планової, одержавленої економіки до ринкової, функціонування різних форм власності.

В духовній сфері — це включає в себе відродження національної культури, повернення власної історії, яка спотворювалась російською та радянською офіційною історіографією, наповнення реальним змістом статусу української мови як державної.

В політичній сфері — це перехід від тоталітарної політичної системи до демократичної, що в своїй основі має, в першу чергу, трансформацію політичного режиму від тоталітаризму до демократичного. Але помилковою була б думка про те, що це можна зробити відразу, тільки видавши необхідні закони і тим самим впровадити демократію. Як правило, цей процес вимагає певного проміжку часу, протягом якого будуть зникати риси попереднього режиму та формуватися риси нового і одночасно це буде проявлятися у функціонуванні політичного режиму. Такий політичний режим визначається як *перехідний*, тобто такий, який еволюціонує від одного типу до іншого, включаючи одночасно в себе їх елементи. Важливим для розуміння і аналізу перехідного режиму є наступні питання: *по-перше*, які „чисті“ типи поєднуються в ньому і яке їхнє пропорційне співвідношення, *по-друге*, який — демократичний, авторитарний чи тоталітарний компонент є домінуючим; *по-третє*, якими є тенденції їхньої еволюції, і що суттєво — чи є існуюча рівновага стабільною або намічається, чи простежується посилення якоїсь певної тенденції — демократичної, авторитарної чи тоталітарної.

Очевидно, що політичний режим сучасної України залишається носити перехідний, проміжний та змішаний характер. Він синтезує в собі елементи кількох типів класичних політичних режимів — демократичного, авторитарного, тоталітарного та їх різновидів, за відсутності якогось одного, що домінує. До ознак демократичного режиму можна віднести:

- формальний поділ влади;
- наявність політичних інститутів, які за формальними ознаками цілком демократичні (але визначені конституцією та законами процедури їх функціонування постійно порушуються);
- наявність виборчого права і виборність найважливіших органів влади;
- свобода слова, ідеологічний та політичний плюралізм;
- функціонування реальної політичної опозиції.

До ознак авторитарного режиму можна віднести:

- обмежене коло осіб, які здійснюють реальну політичну владу, їх не підзвітність суспільству і не підконтрольність закону, відокремлення абсолютної більшості громадян від процесу здійснення влади, впливу на неї та контролю над нею;
- примат адміністративно-командних владних відносин над правовими, залежність судової гілки влади;
- вибірковість застосування закону, дія принципу „друзям — все, ворогам — по закону“

- (що можна розглядати як приховану форму переслідування політичних опонентів);
- звуження принципу гласності у діяльності органів політичної влади, відсутність реальної відповідальності їх керівників за зміст і наслідки своєї роботи перед суспільством.

Рудиментами тоталітаризму можна вважати специфічні риси політичної свідомості та культури значної частини української правлячої еліти. Це стосується, зокрема, впевненості значної частини політиків і чиновників у власній непогрішимості, їх нетерпимості до політичного інакодумства, догматизмі, байдужості до суспільних інтересів, неповазі до закону. Необхідно зазначити також і те, що тривала ідеологічна індоктринація суспільства в тоталітарну епоху, не може бути подолана швидко і безболісно для нього самого. Вона експлуатує як старі ідеологічні міфи, так і породжує нові, в яких дійсність трактується в спотвореному вигляді, що нерідко дає політикам можливість ідеологічно мобілізувати маси для досягнення своїх вузькокорисливих інтересів.

Таким чином, політичний режим сучасної України є змішаним (*гібридним*), олігархічним, поєднує в собі елементи демократичного, авторитарного та тоталітарного режимів..

Тема 7. Держава в політичній системі суспільства

План

1. Поняття держави. Основні теорії походження держави.
2. Ознаки, структура та функції держави.
3. Форма держави (форма правління, форма державного устрою, форма політичного режиму). Типологія держав.
4. Правова держава і громадянське суспільство. Соціальна держава.

*Держава існує не для
того, щоби перетворювати земне
життя у рай, а для того, щоби не
дати йому остаточно
перетворитися у пекло*

*Микола Бердяєв,
російський філософ*

Основні поняття і терміни: держава; елементи держави; ознаки держави; функції держави; державні інститути; типологія держав; монархія, республіка; функції держави; державне правління; державний устрій; соціальна держава; правова держава; державна політика; державне управління; ефективність державної політики.

1. Поняття держави. Основні теорії походження держави. Термін *держава* трактується у таких значеннях:

- як асоціація, що міститься на окремій території, об'єднує усіх членів суспільства. У такому розумінні цей термін використовується як синонім понять *суспільство, країна, вітчизна*;
- як відносини політичної влади — сукупність зв'язків між громадянами й органами держави;
- як адміністративні органи влади та правові норми, що визначають їх функціонування.

Поняття *держава* в політологічному аспекті введено Н. Макіавеллі. Стародавні греки, для визначення політично організованого суспільства, використовували терміни *polis* і *politeia*, а римляни — *res publica*.

Держава є одним з найважливіших інститутів суспільства, головним елементом його політичної системи. Вона знаходиться в центрі політичної діяльності, навколо якої ведеться політична боротьба за здобуття державної влади. В історії суспільства вона була першим інструментом політики.

Історія держави — складний і багатоманітний процес, зумовлений різними історичними й регіональними особливостями і чинниками. Перші держави виникли наприкінці IV—на початку III тисячоліття до н. е., а в сучасному світі їх існує понад 200, і їх кількість продовжує зростати. У різні історичні епохи в поняття *держава* вкладали різний зміст, що виразилось в різних концепціях її походження та суті. Розглянемо основні із них.

Теологічна теорія (А. Блаженний, Т. Аквінський). Згідно з теологічною теорією походження держави пояснюється Божою волею. Вона обстоює ідеї непорушності та вічності держави, необхідність загального підпорядкування державній владі як владі від Бога, але разом з тим і залежності самої держави від божественної волі.

Патріархальна теорія (Аристотель, Конфуцій, Р. Філмер). Дана теорія обґрунтовує положення про те, що держава — це результат історичного розвитку сім'ї, об'єднання родів та племен. Абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї (патріарха).

Теорія насильства (Л. Гумплович, Є. Дюрінг). Ця теорія виникла в ХІХ ст. Її автори пояснювали виникнення держави і права факторами військово-політичного характеру: завоюванням одним племінним союзом племен іншого. З метою придушення поневоленого племені, контролю над полоненими, створювався особливий апарат примусу — держава та її апарат. Виникнення держави, таким чином, розглядається актом насильства, завоювання, реалізація закономірності підпорядкування слабого сильному.

Органічна теорія (Р. Вормс, А. Шеффле). Ця теорія виникла в ХІХ ст. у зв'язку з досягненнями природознавства, хоча деякі подібні ідеї висловлювалися значно раніше. Так, деякі давньогрецькі мислителі, у тому числі Платон (IV–III ст. до н. е.), порівнювали державу з організмом, а закони держави — із процесами людської психіки. Поява дарвінізму призвела до того, що багато соціологів, а також юристів стали поширювати біологічні закономірності (міжвидова і внутрішньовидова боротьба, еволюція, природний добір) на соціальні процеси та державу.

Теорія суспільного договору (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо). За цією теорією виникнення держави відбулося внаслідок угоди (договору) між людьми. До появи держави люди знаходилися в „природному стані“, який трактувався мислителями по-різному — Ж.-Ж. Руссо і Дж. Локк вважали, що він був впорядкованим і благополучним, а Т. Гоббс вважав, що то була „війна всіх проти всіх“. Щоб забезпечити нормальне життя, вони укладають між собою договір, добровільно передаючи правителям частину своїх прав, у результаті чого і утворилася держава.

Психологічна теорія (Г. Тард, Дж. Фрезер, Л. Петржицький, Ж. Бюрдо). Виникнення держави пояснюється особливими властивостями людської психіки, зокрема психологічною потребою людей у підпорядкуванні: „одні народжуються, щоб управляти, а інші потребують підпорядкування“.

Соціально-економічні теорії походження держави (Г. Чайлд, К. Вітфогель, Р. Галлер, К. Маркс). Їх суть у тому, що держави виникають в результаті розвитку виробничих відносин в суспільстві, переході від збиральницького типу господарювання до виробничого. Автор *іригаційної* (гідравлічної) теорії К. Вітфогель виникнення держав та їх перші деспотичні форми в Стародавньому Сході пов'язував з необхідністю будівництва гігантських іригаційних споруд. Ці роботи диктували необхідність жорсткого централізованого управління, розподілу, обліку, підпорядкування, тим самим створювали необхідні організаційні передумови формування розгалуженого державного апарату. Представники *патримоніальної теорії* (Р. Галлер) вважають, що держава походить від права власника на землю (патримоніум). З права володіння землею влада автоматично поширюється і на людей, які на ній проживають. Згідно з *марксистською теорією* (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) держава виникає з появою приватної власності і розшаруванням суспільства на класи. Держава таким чином стає апаратом насилля для захисту економічних, політичних та ідеологічних інтересів груп населення, які володіють основними засобами виробництва. Існують і інші теорії виникнення держави, зокрема *природно-кліматичні* (С. Хантінгтон), *демографічні* (Т. Мальтус).

Сучасний рівень знань дозволяє зробити висновок, що на процес формування держави діють три групи чинників: 1) суспільний поділ праці; 2) виникнення приватної власності, експлуатації та класів; 3) істотні зміни у самому відтворенні людини. Значення і вплив цих чинників різний. Якщо в Європі державні структури вирости в основному з відносин приватної власності, то на Сході — з адміністративного управління, яке поряд з формуванням державного апарату концентрувало в своїй владі і головні засоби виробництва, і землю, що стала власністю держави.

2. Ознаки, структура та функції держави. Держава займає центральне місце в політичній й системі суспільства. Поняття „держава“ та політична система суспільства співвідносяться як часткове та ціле. Держава впорядковує діяльність політичної системи, надаючи їй усталених та стабільних форм, отже виступає чинником формування

політичної системи та її регулятором. Держава має певні та ознаки властивості які відрізняють її від інших інститутів та організацій політичної системи:

- виступає офіційним представником усього суспільства, є основною формою політичної інтеграції при наявності його фрагментації;
- володіє верховною і самостійною владою, формально незалежною від будь-кого і чого, тобто суверенітетом;
- є уособленням суверенітету народу, нації, реалізує його право на самовизначення;
- наявність особливої системи органів та установ, що здійснюють функції реалізації державної влади;
- наявність права як певної системи норм, встановлених або санкціонованих державою встановлює формально обов'язкові для всіх правила поведінки — правові норми;
- лише держава є одноособовою повновладною організацією в масштабі всієї країни, здатною захистити основні права і свободи всіх осіб, що перебувають на її території;
- покликана забезпечувати основні права людини, бере на себе обов'язок реалізації загальної волі, забезпечення загальних благ та добробуту;
- держава виступає як політична організація громадянського суспільства.

Держава виступає головним засобом досягнення цілей, що постають перед суспільством та концентрує в собі різноманіття політичних інтересів та засобів політичної діяльності. Однак, це не заважає вченим визнавати деякі її головні ознаки.

Суверенітет. Це верховенство влади держави всередині країни та її незалежність у зовнішніх зносинах.

Примус. Кожен громадянин зобов'язаний визнавати свою державну належність і підпорядковуватися державній владі, на території якої він живе. Бездержавність (апатридізм) трактується як ненормальне явище, що наголошується у Гаазькому договорі 1930 р. і Всезагальній декларації прав людини 1948 р.

Право на застосування сили. Держава володіє правом застосовувати силу, примус в межах встановлених законом.

Право. Держава функціонує у рамках встановленого права. Структура і функції державних органів визначаються правом. Воно виступає також і як регулятор відносин співжиття громадян у суспільстві.

Апарат держави. Під апаратом держави треба розуміти сукупність адміністративно-управлінських структур, покликаних реалізувати рішення центральних і місцевих органів державної влади.

Територія. Держава нерозривно пов'язана з певною територією, на яку поширюється її влада, а закони мають обов'язкову силу.

Наявність власної символіки (прапор, герб, гімн).

Функції держави — це основні напрямки діяльності держави на вирішення завдань, які стоять перед нею. У функціях виявляється соціальне призначення держави, вони показують, у чому знаходить своє виявлення вплив держави на суспільство, її регулююча роль. Є різні підходи до розрізнення функцій держави, загальноприйнятим в науці є їх поділ на *внутрішні та зовнішні*. Внутрішніми функціями є *економічна* (забезпечує нормальне функціонування і розвиток економік); *політична* (забезпечення державної і громадської безпеки, соціальної і національної злагоди, охорона суверенітету держави від зовнішніх посягань тощо); *адміністративно-управлінська*; *інтегративна, соціальна* (здійснення заходів щодо задоволення соціальних потреб людей, підтримання необхідного рівня життя населення, забезпечення необхідних умов праці тощо); *культурно-виховна* (організація освіти, підтримання науки, культури тощо); *правоохоронна та нормотворча*; *екологічна* (охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів) та інші.

Зовнішні функції держави реалізуються у стосунках з іншими державними і міжнародними організаціями спрямовані на охорону національних інтересів на міжнародній арені. До них належать *оборонна* (забезпечення цілісності держави, її

безпеки, розвиток військового потенціалу); *дипломатична* спрямована на створення сприятливих зовнішньополітичних умов розвитку держави та розвитку співробітництва з іншими країнами; захист інтересів держави і громадян у взаємовідносинах з іншими державами.

Для виконання своїх функцій держава утворює *структуру державних інститутів (органів та установ)*, які в межах держави створюють цілісну систему політико-адміністративних органів. У структурі сучасних держав, як правило, мають місце такі органи: *представницькі (законодавчі), виконавчо-розпорядчі, адміністративні, судові, прокуратура*.

Представницькі органи поділяються на парламент, регіональні та муніципальні (або місцеві). Не всі представницькі органи є законодавчими. Таку прерогативу має парламент, а у федеративних державах — суб'єкти федерації (штати, кантони, землі), частково законодавчі повноваження можуть делегуватися державою на регіональний і муніципальний рівні.

До *державних виконавчо-розпорядчих органів* належать структури президента, кабінету міністрів, а також регіональні і муніципальні адміністрації, наділені державними повноваженнями. У державних виконавчих органах деяких країн розмежовуються політичні й адміністративні структури.

До *політичних виконавчих структур* відносять президента, прем'єр-міністра, міністрів, а весь їхній управлінський апарат — до адміністративних.

Судові органи розрізняються за адміністративно-територіальними ознаками (обласні, районні, міські) і за сферою юрисдикції (конституційні, загальні, господарські, військові, адміністративні, кримінальні, цивільні).

Прокуратура як орган державного нагляду за дотриманням законодавства діє в таких країнах як Росія, Україна, Іспанія; в англо-саксонських країнах прокуратура функціонує у системі судової влади.

Представницькі органи поділяються на *парламент, регіональні і муніципальні (або місцеві)*. Не всі представницькі органи є законодавчими. Таку прерогативу має парламент, а у федеративних державах — суб'єкти федерації (штати, кантони, землі), частково законодавчі повноваження можуть делегуватися державою на регіональний і муніципальний рівні.

Стан державної влади, як правило, знаходить своє відповідне відображення в армії, адміністративних органах, органах правопорядку, судах, державні службі

3. Форма держави (форма правління, форма державного устрою, форма політичного режиму). Типологія держав. Єдина за своїми сутнісними характеристиками (територія, населення, державний апарат, суверенітет тощо) держава існує в багатоманітних формах. Кожна держава по-своєму закріплює систему органів, їх повноваження, зв'язки один з одним та населенням. Форма держави — це спосіб організації політичної влади, який включає в себе три основних складових: *форму державного правління* (інституціональні характеристики організації влади); *форму державного устрою* (територіальні характеристики організації влади) і *політичний режим* (функціональні характеристики організації влади).

Форма державного правління — це спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави. Залежно від правового статусу глави держави й порядку формування цього вищого органу державної влади розрізняються дві основних форми державного правління — *монархія* і *республіка*. При монархічній формі правління джерелом влади і її носієм є монарх. При республіканській — джерелом влади оголошується народ, а її носієм — виборні державні органи.

Монархія (термін „монархія“ грецького походження, який означає „єдиновладдя“) — це така форма правління, за якої верховна державна влада юридично

належить одній особі — монарху і передається в порядку престолонаслідування. Монарх формально виступає джерелом державної влади, усіх державно-владних повноважень. Монархії поділяються на *необмежені* (абсолютні), й *обмежені* (конституційні) які, у свою чергу — на *дуалістичні* і *парламентські*.

Абсолютна монархія характеризується юридичним і фактичним зосередженням усієї повноти державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), а часто і духовної (релігійної) влади в руках монарха. Сучасними абсолютними монархіями є Бахрейн, Бруней, Ватикан, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія. В абсолютних монархіях монарх здійснює усю повноту законодавчої та виконавчої влади. Особливий різновид абсолютної монархії — абсолютна теократична монархія — форма організації державної влади, при якій остання належить церковній ієрархії. Прикладом такої монархії є держава-місто Ватикан. Законодавча, виконавча і судова влада у Ватикані належать папі, який обирається довічно колегією кардиналів.

Конституційна (обмежена) монархія — різновид монархічної форми правління, при якій влада монарха обмежена конституцією, існує виборний законодавчий орган — парламент і незалежні суди. Першою обмеженою монархією можна вважати Річ Посполиту, до складу якої входила і Україна. Влада короля обмежувалася шляхетським сеймом. Конституційна монархія буває дуалістичною і парламентською. Дуалістична монархія є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентської. При дуалістичній монархії влада монарха обмежена конституцією, але він зберігає значні владні повноваження у сфері виконавчої влади і є в центрі усієї політичної системи даної держави. В дуалістичній монархії уряд несе відповідальність безпосередньо перед монархом. Саме як дуалістичну монархію можна охарактеризувати форму правління, що існувала в Російській імперії у 1905–1917 рр., а також у кайзерівській Німеччині (1871–1918). У даний час дуалістична монархія існує в Марокко, Йорданії, Таїланді, Непалі, Малайзії.

Парламентська монархія — форма монархічного правління, при якій монарх немає реальних владних повноважень, — це номінальний глава держави. Фактичні повноваження державної влади здійснюють парламент і утворений ним уряд. Така форма правління існує у Великобританії, Іспанії, Швеції, Норвегії, Данії, Голландії, Бельгії Японії, та ін.

Республіка (від лат. *respublica* — суспільна справа) — найбільш поширена форма правління, за якої всі вищі органи державної влади або обираються, або формуються загальнонаціональною представницькою установою (парламентом). Існують три основних різновиди республіканської форми правління: *президентська республіка*, *парламентська республіка* і *республіка змішаного типу*. Основними ознаками *президентської республіки* є:

- дотримання формальних вимог жорсткого поділу влади та запровадження збалансованої системи стримувань і противаг;
- обрання президента на загальних виборах;
- поєднання повноважень глави держави і глави уряду в особі президента й відсутність посади прем'єр-міністра;
- формування уряду президентом лише за обмеженою участю парламенту;
- відсутність політичної відповідальності уряду перед парламентом;
- відсутність права глави держави на розпуск парламенту;
- відсутність інституту контрасигнування, тобто скріплення актів президента підписами міністрів, які б несли за них відповідальність.

Класичною президентською республікою вважаються США, а також Мексика, Пакистан, Іран, Аргентина, Уругвай, Венесуела, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан. Їм притаманна наявність двох центрів влади — президента і парламенту, між якими немає тісних функціональних відносин, тому ця форма правління називається ще дуалістичною республікою.

Парламентська республіка характеризується проголошенням принципу верховенства парламенту, перед яким уряд несе політичну відповідальність за свою діяльність. За цієї форми главою держави є президент, але повнота виконавчої влади належить уряду. Глава уряду (прем'єр-міністр) — фактично перша особа в державі. Свої повноваження, крім суто представницьких, президент здійснює зі згоди уряду. Акти президента набирають чинності після підписання прем'єр-міністром чи одним із відповідних міністрів. Президента обирають парламентським шляхом. Президент призначає уряд не на свій розсуд, а з представників партій чи коаліції партій, що мають більшість місць у парламенті. Вотум парламентської недовіри уряду спричиняє або відставку уряду, або розпуск парламенту і проведення дострокових виборів. Типові приклади парламентської республіки — Італія, Індія, Німеччина, Ірландія, Ісландія, Чехія, Греція, Естонія, Латвія, Словаччина, Туреччина, Угорщина, Молдова та інші.

Однією з сучасних форм державного правління є так звана *змішана: парламентсько-президентська* або *президентсько-парламентська форма* республіканського правління. Вона поєднує в собі ознаки президентської та парламентської республік. Таке співвідношення буває різним, залежно від цього виділяють парламентсько-президентську і президентсько-парламентську республіки. Президент — глава держави. Він пропонує склад уряду і кандидатуру прем'єр-міністра, які підлягають обов'язковому затвердженню парламентом. Подвійна політична відповідальність уряду — основна ознака змішаної республіканської форми правління. Президент наділяється правом розпуску парламенту за настання певних обставин і правом законодавчої ініціативи, чого немає у президентській республіці. Прикладом змішаної республіканської форми правління є Франція, Австрія, Болгарія, Македонія, Польща, Румунія, Словенія, Фінляндія, Хорватія, Португалія, Україна.

Особливим різновидом республіканської форми правління є *теократична* республіка. Для неї характерним є юридичне закріплення участі духовенства не тільки в політичному житті, але і в безпосередньому управлінні державою. Так, конституція Ісламської Республіки Іран 1978 р. поряд з постом Президента країни передбачає пост *Факиха* — духовного керівника іранського народу. Його рішення обов'язкові для світської влади і справляють вирішальний вплив на ведення державних справ.

Якщо форма державного правління — це відносини між вищими органами державної влади, то форма *державного устрою* — це спосіб територіальної організації держави, що визначається принципами взаємовідносин держави як цілого і її територіальних складових, а також кожної із цих складових держави з державою в цілому. Форма державного устрою являє собою внутрішній поділ держави на складові елементи — адміністративно-територіальні одиниці, автономні, культурні, політичні утворення чи суверенні держави. *Державний устрій* — це державна організація нації (народу). Розрізняють такі форми державного устрою як *унітарну* і *федеративну*. Своєрідним формами державного устрою є *конфедерація* та *імперія*. В кінці XIX століття — на поч. XX ст. виділились у вигляді особливих форм державного устрою т. зв. „*інкорпорація*“ та „*сюзеренітет*“. Окрім того, розрізняють також міждержавні об'єднання (союзи держав, у рамках яких існують державні і наддержавні органи, але держави, що поєднуються, зберігають свій суверенітет у повному обсязі). До них належать особиста і реальна *унія*, *протекторат* і *асоційовані держави, співдружність*.

Унітарною (від лат. *unitas* — єдність) є єдина держава, територія якої складається з адміністративних чи політико-адміністративних одиниць. Відмінність між адміністративними й політико-адміністративними одиницями полягає в тому, що останні мають ті чи інші ознаки власної державності і виступають як автономні утворення. За своєю юридичною природою автономія є самоврядуванням населення на частині території держави, що виявляється у наданні органам автономії законодавчих повноважень з питань місцевого значення.

Унітарна держава характеризується такими ознаками. По-перше, єдиною конституцією, норми якої застосовуються на всій території країни. По-друге, єдина система вищих органів державної влади, юрисдикція яких поширюється на територію всієї країни. По-третє, єдина система права та судова система, яка здійснює правосуддя на всій території країни. По-четверте, наявність єдиного громадянства.

Унітарна форма державного устрою є переважаючою у світі. Більшість західних розвинутих держав — унітарні (Франція, Швеція, Великобританія, Фінляндія, Польща та ін.). Унітарною є держава Україна.

Федерація — це союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю. Основні ознаки федерації: єдина територія і збройні сили, спільні митниця, грошова і податкова системи, загальна конституція за наявності конституцій суб'єктів федерації, спільний уряд, єдине законодавство і громадянство. Проте суб'єкти федерації правомочні приймати законодавчі акти в межах своєї компетенції, створювати власну правову і судову систему. Однак суб'єкти федерації не можуть бути повністю незалежними у внутрішній і зовнішній політиці. Вони добровільно делегують центральним органам федерації частину своїх повноважень. У разі порушення федеральної конституції центральна влада вправі вжити щодо них примусові заходи. За суб'єктами федерації не визнається право одностороннього виходу (*сецесії*) з союзу (виняток становили лише СРСР і ЧССР, конституції яких таке право передбачали, проте правового механізму виходу не існувало).

Федерації поділяються на два види: *національно-державні* і *адміністративно-територіальні*. В основі національно-державної федерації лежать національні фактори, і тому вони мають місце в багатонаціональній державі. В основу адміністративно-територіальної федерації, як правило, покладені економічні, географічні, транспортні та інші територіальні фактори. Певну роль при цьому відіграють історичні традиції, мовні, релігійні, культурні та інші.

Федеративна форма державного устрою існує більш ніж 20 країнах. Території суб'єктів федерації мають різні назви: штати (Австралія, Бразилія, Венесуела, Індія, Малайзія, Мексика, Нігерія, США), провінції (Аргентина, Канада, Пакистан), землі (Австрія, ФРН), республіки (Росія), кантони (Швейцарія).

Конфедеративна форма об'єднання держав характеризується такими основними ознаками: 1) конфедерація утворюється на основі відповідних договорів; 2) суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу з неї; 3) суверенітет держав зберігається; 4) до предмету відання конфедерації входить невелике коло питань: війни і миру, зовнішньої політики, оборони, системи комунікацій тощо; 5) створюються тільки ті державні органи, які необхідні для вирішення завдань передбачених договірними актами; 6) постійно діючі державні органи конфедерації позбавлені владних повноважень; 7) суб'єкти конфедерації мають право відмови у визнанні або застосуванні актів союзної влади та ін. Таким чином, вона не є особливою формою державного устрою, а виступає формою об'єднання суверенних держав. Конфедераціями були: Австро-Угорщина до 1918 р., Швеція і Норвегія до 1905 р., США з 1781 до 1787 р., Швейцарія з 1815 до 1848 р., Німецький союз (1815–1867). Нині відоме тільки одне об'єднання держав з ознаками конфедерації — Європейський Союз, до складу якого входять 25 європейських держав. Деякі ознаки конфедерації наявні в СНД, хоча вона не є конфедеративним утворенням. Досвід історій конфедерацій свідчить про те, що ця форма є перехідною або до повного розпаду союзу, або до федеративної форми державного устрою.

Імперія (лат. *imperium* — влада, панування) примусове об'єднання народів держав здійснене, як правило, шляхом завоювання. Вона являє собою державу, що складається з *метрополії* (гр. *meter* — мати й *polis* — місто) — центральної частини держави та *колоній* (лат. *colonia* — поселення) — підлеглих центральній владі держав (наприклад, Римська імперія, Британська імперія, Російська імперія). Займаючи велику територію з етнічно, релігійно та культурно строкатим населенням, імперія тримається на централізації влади,

застосуванні військового, політичного, економічного, ідеологічного примусу. І як тільки він зникає імперія розпадається. Така форма державного устрою існувала у світі аж до розпаду колоніальної системи в середині ХХ ст.

Протекторат — це правовий союз між державами, за якого одна держава надає зовнішньополітичну і військову допомогу іншій, залежній від неї державі. У внутрішній політиці остання має певну самостійність. Протекторат можливий на початковому етапі відносин між колишніми колоніями і їхньою метрополією.

Інкорпорація являє собою повне поглинання однієї держави іншою, чи повне злиття декількох держав в одне ціле, в якому окремі частини зовсім втрачають державний характер.

Сюзеренітет характеризується як васальне підкорення однієї держави (васала) в певних відносинах влади іншій державі (сюзерена).

Сучасні держави також можуть об'єднатися у різноманітні організації, асоціації, ліги, ради, союзи, що створюються на підставі різних принципів, в тому числі універсальних (наприклад, ООН), географічних (АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії чи Африканський Союз), торгівельно-економічних (ОПЕК — Організація країн експортерів нафти), військово-політичних (НАТО — Організація Північноатлантичного договору), етнічних (ЛАД — Ліга арабських держав), релігійних (ОІК — Організація — ісламська конференція), лінгвістичних (Іберійський союз — асоціація іспаномовних держав), правозахисних (Рада Європи) тощо. Однак їх розгляд виходить за рамки теорії держави, оскільки такі об'єднання, як міжнародні і міжнародно-регіональні організації, досліджуються відповідною галуззю міжнародного права.

Важливим елементом форми держави є *політичний режим*. Він виступає формою взаємодії держави, з одної сторони та суспільства і особи з іншої. Політичний режим — система методів і засобів здійснення політичної влади, а різні типи політичних режимів — демократичний, авторитарний і тоталітарний — є різними способами цієї взаємодії. Тому типи політичних режимів визначають державу як *демократичну, авторитарну і тоталітарну*.

Науковці розподіляють існуючі держави також і за їх типами, використовуючи різні критерії. Згідно марксистської типології, держави поділяються на *рабовласницькі, феодальні буржуазні, соціалістичні*. Залежно від пріоритетних функцій держави, її відношенні до прав людини, соціальної політики, яка реалізується в державі всі сучасні держави в першому випадку можна розподілити на два типи — *правові і неправові (поліційні)*, в другому використовується поняття „*соціальна держава*“. Беручи до уваги етнонаціональний чинник, то держави, в залежності від домінуючого етносу можна поділити на *національні, моноетнічні, поліетнічні, багатонаціональні*. Поняття „*національна держава*“ є досить неоднозначним та дискусійним в політичній науці. В цьому ракурсі заслуговують уваги напрацювання українських вчених, зокрема Антоніни Колодій. Вона визначає національну державу як „...*політично організоване в межах певних кордонів суспільство, яке утворилося внаслідок політичного самовизначення окремого етносу (в деяких випадках поліетнічного народу), що консолідується в політичну націю, здобуває незалежність і створює суверенну владу на своїй етнічній території*...“ Національна держава може (якщо складаються для цього умови), але не мусить бути моноетнічною. Поняття національної держави не тотожне поняттям „*націю*“, або „*етнократії*“ — держави, в якій влада перебуває в руках лише однієї, корінної нації, а інші етнонаціональні групи усунені від державного управління або їх доступ до влади обумовлений певними вимогами щодо їх політичної позиції, тобто держави, де існує етнонаціональна нерівноправність. З урахуванням ролі етнічного чинника в їх утворенні і функціонуванні, національні держави поділяються на два види: *національні моноетнічні*, які скоріше є винятком, ніж правилом (Японія, післявоєнна Німеччина) та *національні поліетнічні*. У свою чергу останні розпадаються на два підвиди: такі що формуються на поліетнічній основі від самого початку (тип „*плавильного казана*“), і такі, де ініціатором і

основним носієм державності на перших порах виступає один етнос, поволі консолідуючи інші етно-національні групи в політичну націю на засадах громадянства. Вони переважають серед розвинених держав сучасного світу. В багатонаціональних державах нації на своїх етнічних територіях можуть мати певну форму державності з обмеженим суверенітетом, але разом творять одну державу. Багатонаціональні держави поділяються на імперії, створені однією нацією з застосуванням сили, та федерації — добровільні об'єднання народів із збереженням деяких атрибутів власного суверенітету. На принципах федералізму можуть бути організовані і національні держави, навіть моноетнічні. Тут може утвердитись адміністративно-територіальна федерація.

4. Правова держава і громадянське суспільство. Соціальна держава. Сутність *правової держави* полягає в утвердженні принципу суверенітету народу, визнанні його джерелом влади, в гарантованості прав і свобод особи, *підпорядкуванні* державних структур правовим нормам. Сам термін „правова держава“ вперше було вжито у першій половині XIX ст. у працях німецьких правознавців (К. Вількер, Р. фон Моль та ін.), хоча ідея панування закону в житті народу, суспільства, держави має античні традиції. Ще Платон писав, що він бачить близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під владою. Подібну думку висловлював і Арістотель, вказуючи на те, що там де відсутня влада закону немає сенсу говорити про будь-яку форму державного устрою. В такому суспільстві панує або хаос і анархія, або свавілля володаря-деспота. Ідеї правової держави пізніше були розвинуті представниками західноєвропейської політичної думки XVIII–XVIII ст. (Дж. Локком, Ш.–Л. Монтеск'є, Г. В.–Ф. Гегелем). Плідно працювали в галузі теорії правової держави українські вчені С. Оріховський–Роксолан (XVI ст.), Олександр і Богдан Кістяківські (XIX ст. — I пол. XX ст.) та інші. Філософська основа правової держави була сформульована І. Кантом, який розглядав державу як об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам. Формування правової держави є загальносвітовою тенденцією. Воно вимагає послідовного втілення в практику державного врядування низки важливих принципів:

- верховенство права у всіх сферах суспільного життя; відповідальність перед законом як державних органів, так і громадських організацій та громадян;
- підзаконність державної влади, обмеженість сфери її діяльності, невтручання держави у справи громадянського суспільства;
- охорона державою невід'ємних природних прав людини та громадянських свобод, що з них випливають; визнання пріоритетності прав та інтересів особи, непорушності її честі та гідності, гарантування умов для їх захисту;
- рівність закону для всіх і рівність всіх перед законом;
- взаємна відповідальність держави і особи, правова відповідальність офіційних осіб за дії, які вони чинять від імені держави;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, їх взаємна урівноваженість і відкритість;
- незалежність судів і суддів, наявність ефективної системи захисту;
- наявність ефективних форм контролю за дотриманням законів та інших нормативно-юридичних актів.

Для правової держави характерні різні принципи правової поведінки громадян і державної влади: громадянам дозволяється все, що не заборонено законом, а владним структурам, навпаки, дозволяється лише те, що прямо передбачено законом. Це означає, що за формально рівними між собою громадянами визнається право вступати у відносини, керуючись лише власною волею, а не чийось дозволами, утворювати інститути громадянського суспільства. Проте такий стан речей вимагає від громадян високого рівня правової культури, усвідомлення не тільки своїх прав, але й обов'язків, поважання прав і свобод інших громадян. Отже, правову державу можна визначити як таку форму організації і діяльності публічно-політичної влади, яка функціонує згідно з принципом

верховенства права, за якої діють усталені правові норми, встановлені у порядку, що визначений Конституцією, гарантуються права і свободи людини, владні структури не втручаються у сферу життя громадянського суспільства.

Правова держава не може існувати без громадянського суспільства, яке є її партнером в умовах демократичного політичного режиму. Особливість їх взаємодії за демократичного політичного режиму полягає в тому, що громадянське суспільство підпорядковує собі державу і контролює її. Зв'язок громадянського суспільства з державою, його вплив на неї ґрунтується передусім на принципах демократії. Вихідним із них є принцип народного суверенітету, який проголошує народ єдиним джерелом і верховним носієм влади у суспільстві. А це означає, що влада держави, її суверенітет похідні від суверенітету народу, що громадянське суспільство створює державу для задоволення власних потреб, а не заради неї самої, що держава не повинна бути над суспільством і покликана слугувати йому.

Становлення громадянського суспільства як історичної реальності розпочалося з зародженням капіталізму, коли буржуазія повела боротьбу проти абсолютиського одержавлення суспільного життя, жорстких меж станового феодального ладу, за вільну економічну діяльність, політичні права і свободи, демократичні форми державного правління. Виникнення громадянського суспільства пов'язується з появою громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, наділений певним комплексом невідчужуваних прав і свобод і відповідає перед суспільством за всі свої дії. Переломним рубежем у становленні в країнах Західної Європи правової держави і громадянського суспільства була Велика французька революція XVIII ст., а в політико-правовому відношенні — прийнята під час її здійснення „Декларація прав людини і громадянина“ (1789), яка проголошувала недоторканість природних прав людини і прав громадянина і була своєрідним маніфестом правової держави і громадянського суспільства.

Відокремленість громадянського суспільства від держави не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. Так чи інакше держава регулює всі суспільні відносини — від сімейних до політичних, однак це регулювання повинно здійснюватись на основі закону, котрий у правовій державі є результатом суспільного консенсусу, а не шляхом довільної регламентації з боку різних державних структур і посадових осіб, нерідко всупереч суспільним інтересам.

Громадянське суспільство має таку саму структуру, як і суспільство в цілому. Її складають багатоманітні суспільні відносини — економічні, соціальні, політичні, соціокультурні тощо та їх суб'єкти, за винятком держави. Таким чином, громадянське суспільство — це сфера недержавних суспільних інститутів і відносин.

Економічною основою, фундаментом громадянського суспільства є недержавна власність на засоби виробництва. Вона може існувати в індивідуальній і колективній формах. Суб'єктами різновидів індивідуальної власності виступають індивіди та домашні (сімейні) господарства. Колективною є власність акціонерних товариств, кооперативів, релігійних і громадських об'єднань та організацій, трудових колективів різних форм господарювання. Наявність у громадян власності на засоби виробництва робить їх незалежними від держави в економічному відношенні.

Соціальну структуру громадянського суспільства складають різноманітні соціальні спільності — класові, етнічні, демографічні, професійні тощо та відносини між ними. Характерною рисою соціально-класової структури сучасного розвиненого громадянського суспільства є переважання в ній так званого середнього класу з відносно високим рівнем матеріального достатку.

Первинним соціальним осередком громадянського суспільства є сім'я. Це заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною відповідальністю і взаємодопомогою. Вона є найбільш сталим інститутом

громадянського суспільства, який зберігає певну автономію стосовно держави навіть у тотально одержавлених суспільствах.

Елементами політичної структури громадянського суспільства виступають недержавні політичні інститути, основними з яких є політичні партії, громадські організації і суспільні рухи, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації. Вони є важливими засобами впливу громадянського суспільства на державу.

Структуру духовної сфери громадянського суспільства складають соціокультурні відносини, а її елементами є школа, церква, різноманітні культурно-мистецькі заклади — тією мірою, якою вони виступають як недержавні утворення. Духовне життя громадянського суспільства характеризується ідеологічною багатоманітністю.

Формою взаємодії держави і громадянського суспільства є політичний режим як система методів і засобів здійснення політичної влади, а різні типи політичних режимів — демократичний, авторитарний і тоталітарний — є різними способами цієї взаємодії.

Антиподом правової держави і громадянського суспільства є *поліційна держава*. До її основних атрибутів можна віднести: *пріоритет владних інститутів над законом; могутній репресивний апарат; поліційно-бюрократичний контроль та опіка над особою і суспільством; необмежені державні повноваження*. Поліційними є всі держави авторитарних і тоталітарних режимів.

Поняття правової держави та громадянського суспільства змістовно пов'язано з поняттям „*соціальна держава*“ як фактору соціальної справедливості в державі. Змістом *соціальної держави* є забезпечення кожного громадянина гідними умовами існування, соціальної захищеності, участі в управлінні виробництвом, а в ідеалі — приблизно однакових суспільних життєвих можливостей для самореалізації особистості. Історія розвинених країн світу показує, що формування соціальної держави відбувається на основі цілеспрямованої державної політики щодо формування соціальної ринкової економіки, встановлення норми (не нижче прожиткового мінімуму) мінімальної заробітної плати, надання субсидій малозабезпеченим категоріям населення, розвиток усіх видів соціального страхування, забезпечення механізму соціального партнерства; на подолання психологічного протистояння, досягнення соціальної злагоди.

Тема 8. Політичні партії та партійні системи

План

1. Політичні партії: сутність, функції, типологія.
2. Сучасні партійні системи та їх суть.
3. Політичні партії та партійна система в Україні.

*Всі вільні уряди —
партійні уряди*

*Джеймс Гарфілд,
президент США.*

Основні поняття і терміни: політична партія; ознаки політичних партій; функції політичних партій; типологізація партій; партійна система; типологія партійних систем; багатопартійна система; коаліція; фракція; громадські рухи.

1. Політичні партії: сутність, функції, типологія. До політичного лексикону слово „партія“ увійшло ще з часів Стародавнього Риму. Етимологічно поняття „партія“ (від лат. *part*) в перекладі означає частина, група, відділ. Політична партія — добровільне об'єднання людей, котрі прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів. Це організована певним чином частина якоїсь соціальної верстви, класу, покликана висловлювати і захищати інтереси цієї спільноти, домагатися їх дотримання і виконання, бути її політичним „голосом“, „уособленням“ окремих групових інтересів. Американський політолог Ж. Лапаломбара, визначаючи поняття „політична партія“, вказує на чотири її ознаки:

- партія як суб'єкт певної ідеології або особливої світоглядної орієнтації;
- як організація, тобто достатньо тривке об'єднання людей на різних рівнях політики — від місцевого до міжнародного;
- мета партії — завоювання та здійснення влади (хоча бувають партії, які вбачають свій обов'язок у пробудженні суспільної думки навколо болючих суспільних проблем);
- кожна партія прагне забезпечити собі підтримку народу — від голосування за неї до активного членства.

Політичні партії в сучасному їх значенні тісно пов'язані зі становленням і розвитком представницької демократії та її основного елементу — парламентаризму як форми й методу організації та здійснення влади. У більшості західних демократій виникнення політичних партій йшло поряд із розширенням права участі у виборах на все ширші верстви суспільства. Політичні партії як масові організації в сучасному їх розумінні виникли в другій половині XIX ст. Виникнення політичних партій залежно від їхньої ідейної спрямованості є певною хронологічною послідовністю. Лібералізм і ліберальні партії сформувались у боротьбі проти феодальних режимів. Консервативні партії постали як протиположність ліберальним партіям. Робітничі партії виникли в боротьбі з капіталістичною системою, а комуністичні — проти соціал-демократії. Сучасні політичні партії характеризуються складною структурою, в якій можна, насамперед, виділити такі елементи, як: лідери партії, партійний апарат, ідеологи партії, рядові члени партії.

У наш час стає все більш очевидною суперечлива сутність політичних партій. Як зазначав Ж. Клемансо, партії — це водночас добро і зло. „Добро — тому, що вони є колективною силою у боротьбі за прогрес. Зло — тому, що вони рано чи пізно уподібнюються церкві з її ієрархією та дисципліною, а такі організації обмежують можливості видатних особистостей, які в колективі змушені опускатися до загального середнього рівня“. У природі політичних партій закладена вада, виявлена ще

Р. Міхельсом: будучи створені як засіб досягнення соціально—групової мети, партії самі швидко стають метою самих себе: починають дбати переважно про свій добробут і успіх на виборах.

У міру перетворення держави із засобу панування у механізм узгодження інтересів соціально-економічних, національно-культурних і регіональних груп, що її складають, поступово змінюється й характер політичної партії. Вони стають ключовим елементом демократії, рушійною силою процесів трансформаційних зрушень. У демократичному суспільстві політичні партії відіграють роль сполучної ланки між виборцями, їхніми інтересами, з одного боку, та державними установами, інституціями, де приймаються рішення, з другого. Це своєрідні канали політичної взаємодії між різними елементами громадянського суспільства та правової держави. У другій половині XIX ст. у Європі виникають масові партії, які характеризуються великою кількістю членів, більшою організованістю, впливовістю на широкі верстви суспільства. Першою масовою партією було створене у 1861 р. Ліберальне товариство реєстрації виборів в Англії.

Важливе місце у розумінні сутності партій та оцінці їхньої ролі у житті суспільства посідає визначення функцій політичних партій. У сучасних суспільствах політичні партії виконують такі важливі соціально значущі функції:

- виявлення, формування та обґрунтування (політичне відображення) інтересів суспільних груп;
- активізація та об'єднання великих суспільних груп, формування ідеології та політичних доктрин;
- участь у формуванні політичних систем, їхніх спільних принципів, компонентів;
- участь у боротьбі за владу в державі й формування програм її діяльності;
- участь у здійсненні державної влади; формування громадської думки; політичне виховання всього суспільства або його частини;
- рекрутування й соціалізація нових членів партії;
- підготовка й висунення кадрів для апарату держави, професійних спілок.

Існують різні класифікації політичних партій, а оскільки в сучасному світі діє велика кількість різноманітних партій, то й класифікувати їх можна за різними підставами. Такий поділ певною мірою умовний, однак можна вирізнити декілька найбільш значних груп партій:

- *за класовою визначеністю*: буржуазні, селянські, робітничі (у т. ч. комуністичні), соціалістичні та соціал-демократичні;
- *за ставленням до суспільного прогресу*: радикальні (у т. ч. революційні), реформістські, консервативні, реакційні, контрреволюційні;
- *за ставленням до влади*: правлячі, опозиційні, нейтральні або центристські (умовно, позаяк абсолютно нейтральних до влади партій не існує);
- *за формами і методами правління*: ліберальні, демократичні, диктаторські;
- *за принципами організації та членства*: кадрові та масові;
- *за місцем у системі влади*: легальні та нелегальні;
- *за ідеологічним спрямуванням*: комуністичні, соціалістичні, фашистські, неофашистські, ліберально-демократичні, націоналістичні, анархістські та ін.

Виділяються також партії *прагматичні (виборчі), парламентські, харизматично-вождистські та ін.* Особливе місце у типології партій займають конфесійні політичні партії та рухи, які спираються на релігійно-політичні доктрини християнства, ісламу, іудаїзму.

Важливою проблемою є правова інституціоналізація партії, тобто законодавче оформлення і регламентування її діяльності. Уперше правове санкціонування партій здійснено в конституціях Чехословаччини (1 жовтня 1920 р.) та Австрії (29 червня 1920 р.). Законодавче регулювання партійної діяльності в різних країнах здійснюється по-різному. Його можна поділити на три групи:

- країни, де порядок утворення партії взагалі не регулюється законом, оскільки це — приватна справа громадян (Великобританія);
- країни, законодавство яких не вимагало формальної реєстрації партії, хоч вона може набути юридичного статусу лише у випадку представлення визначених документів у компетентні органи (Австрія, ФРН);
- країни, правові системи яких передбачають обов'язкову реєстрацію (Україна, Росія).

Законодавство багатьох країн зобов'язує, щоб партії будувалися на демократичних принципах, регулярно оприлюднювали основні партійні документи, склад керівництва, відомості про джерела фінансування та використання коштів.

У більшості країн здійснюється державне фінансування партій з метою обмеження можливостей підкупу партійної еліти зацікавленими групами. Існують способи розподілу державних коштів: залежно від кількості голосів, отриманих на виборах (ФРН, Італія, США) та від кількості мандатів у парламенті (Данія, Швеція, Фінляндія, Франція, Бразилія). Крім цього, у деяких країнах частина дотацій (у Бразилії — 10%, Італії — 15% від загальної суми) розподіляється порівну між усіма партіями в парламенті. В Австрії, Італії, Іспанії крім дотацій, отриманих відповідно до результатів голосування, виділяються спеціальні кошти для парламентських партійних фракцій.

2. Сучасні партійні системи та їх суть. Здійснюючи взаємозв'язок між громадянами і державою, партії вступають у контакт не тільки з органами влади, але й одна з одною. Для позначення способу цього взаємозв'язку партій використовується термін „*партійна система*“. У найбільш загальному вигляді партійна система — це політична *структура*, що утворюється із сукупності політичних партій різних типів з їхніми стійкими зв'язками та взаємовідносинами між собою, а також з державою та іншими інститутами влади і громадянського суспільства. Отже, *партійна система* — це сукупність політичних партій, характер їх взаємодії, місце і вплив у певній політичній системі.

Залежно від багатьох обставин, а надто від політичного режиму, в кожній країні формується певна партійна система. Політична наука виокремлює ряд типів партійних систем, які відображають особливості певного суспільства. Французький політолог М. Дюверже, поділяв партійні системи на *однопартійні*, *двопартійні* і *мультипартійні*. Відомий світовий економіст і політолог Б. Гаврилишин, розділяє партійні системи на *олігархічні*, *противаг (боротьби за владу)* і *колегіальні (співпраці при владі)*. Детальніше підійшов до спроби типологізації італійський політолог Дж. Сарторі, запропонувавши семитипову схему з наступним поділом партійних систем: *однопартійна*, *гегемоністська*, *домінування*, *двопартійна*, *обмеженого плюралізму*, *поляризованого плюралізму*, *атомізована*.

Класифікація Дж. Сарторі, яка розрізняє партійні системи не тільки за кількістю функціонуючих у політичній системі партій, а й враховує характер їх взаємодії, ступінь політичного впливу на суспільство загалом і політичну систему зокрема, для дослідження партійних систем вважається найдосконалішою. *Однопартійній* системі властиве юридичне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного і державного апарату, заборона утворення інших партій. Така партійна система існувала у фашистських Італії та Німеччині, а також у колишньому Радянському Союзі. Нині вона існує, наприклад, в Північній Кореї, на Кубі, до недавнього часу в Іраці та Лівії.

Гегемоністська система характеризується панівним становищем однієї партії при наявності декількох партій-сателітів, які мають організаційну автономію, але визнають керівну роль правлячої партії. Така система існувала у колишніх соціалістичних країнах Центрально-Східної Європи.

Система *домінування* передбачає наявність декількох політичних партій, одна з яких упродовж тривалого часу перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Ця партійна система мала місце у Швеції, де у 1932–1976 рр. та у 1982–1991 рр. правила

Соціал-демократична робітничка партія, в Індії, де тривалий час при владі перебувала партія ІНК (Індійський національний конгрес) і в Японії, де Ліберально-демократична партія від 1955 р. незмінно формує уряд.

Двопартійна система відзначається домінуванням двох потужних політичних партій, одна з яких перебуває при владі, а інша — в опозиції. Класичними країнами з двопартійною системою є Великобританія і США. Республіканська і Демократична партії США, Консервативна і Лейбористська партії Великобританії періодично змінюють одна одну при владі.

Система *обмеженого плюралізму* характеризується наявністю багатьох партій, проте у парламенті й уряді представлені лише деякі з них, позасистемна опозиція відсутня. Система обмеженого плюралізму залежить від механізму формування уряду і поділяється на *однопартійну, двоблокову та мультимпартійну*. У першому разі уряд формується партією, що здобула абсолютну більшість голосів на парламентських виборах, інші партії також представлені у парламенті.

Двоблокова коаліція передбачає формування уряду двома політичними силами. Як приклад — ФРН, де від 1982 р. уряд формувалася блоком соціал-демократів та християнських демократів (СДПН і ХДС–ХСС).

За *мультимпартійної коаліції* уряд формується з представників декількох партій на основі їх пропорційного представлення у парламенті згідно з результатами виборів (Швейцарія, Бельгія, Нідерланди).

Система *поляризованого плюралізму*, передбачає наявність партійного центру, що формує уряд, і двосторонньої деструктивної опозиції. Вона призводить до загострення боротьби між політичними силами. Така система існувала в різні роки у Франції, де роль партійного центру виконували соціалістична партія (ФСП) та об'єднання на підтримку Республіки (ОПР), лівої опозиції — комуністи (ФКП), а правої — неофашисти (НФ), а також в Італії, де головна роль належала християнським демократам (СДПІ), роль лівої опозиції — комуністам (ІКП), правої — італійському соціальному рухові — національним правим силам (ІСР–НПС).

Атомізована система характеризується наявністю багатьох маловпливових і невеликих партій та багатьох позасистемних політичних сил. Вона поділяється на системи *крайнього плюралізму* і *авторитарної псевдопартійності*. Перша система існувала у пострадянських країнах до виборів на багатопартійній основі і частково збереглася у деяких з них (Україна, Росія, Казахстан). Друга система властива деяким країнам Латинської Америки; існує багато партій, між якими точиться гостра боротьба, а реальна влада перебуває у руках військової верхівки.

Серед факторів, які визначають тип партійної системи (історичні традиції, особливості соціальної структури, ступінь фрагментарності політичних орієнтацій, законодавство, що регламентує реєстрацію і діяльність партій, президентська або парламентська форма правління) найбільше значення має виборча система. Між партійними і виборчими системами існує тісний взаємозв'язок. Виборча система впливає на формування типу партійної системи. Моріс Дюверже сформулював „три соціологічних закони“ щодо впливу виборчої системи на кількість партій у суспільстві й на відносини між ними:

1. *Пропорційна виборча система* веде до партійної системи з численними партіями, які мають жорстку внутрішню структуру і не залежать одна від одної.
2. *Мажоритарна виборча система голосування в два тури* (абсолютної більшості) зумовлює появу партійної системи, до якої належать кілька партій, що мають гнучкі позиції і прагнуть до взаємних контактів і компромісів.
3. *Мажоритарна виборча система голосування в один тур* (відносної більшості) неминує породжує партійну систему, яка характеризується суперництвом двох партій.

3. Політичні партії та партійна система в Україні. Витоки багатопартійності в Україні можна віднести до підписання СРСР у 1975 р. Заключного акта Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі, що спонукало діячів правозахисного руху до легалізації своєї діяльності у вигляді *Української гельсінської групи*. Процес становлення багатопартійності в Україні відновився з початком перебудови. З'являються альтернативні офіційній політиці так звані неформальні рухи, які не мали фіксованого членства, не ставили перед собою чітко сформульованих політичних завдань. Це були насамперед організації захисників природи та різноманітні культурологічні об'єднання такі як *Український культурологічний клуб, Товариство Лева, Меморіал, Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка* та ін. У 1988 р. виникла антикомуністична Українська гельсінська спілка. У подальшому на базі демократичних організацій, передусім Українського культурологічного клубу та Товариства Лева, навколо національно-демократичної ідеї духовного відродження України виник *Народний Рух України за перебудову*. Ідея Руху вийшла зі Спілки письменників України, насамперед її київської організації. А його перша організація була створена в березні 1989 року в м. Тернополі.

Першою партією, яка 1990 р. (ще за умов монополії КПРС на владу) зареєструвалась у Міністерстві юстиції, була Українська республіканська партія (УРП). Процес становлення багатопартійності особливо прискорився після проголошення незалежності України. У 1992 р. було зареєстровано 6 політичних партій. В 1993 р зареєструвалися ще 15 партій, у тому числі Народний рух, який після виходу з нього ряду партій, сам перетворився на політичну партію а також Комуністична партія України. Нові політичні партії утворювалися і в наступні роки. На початок 1996 р. в Україні було зареєстровано 37 партій, в 2001 р. — 120, і даний час — близько 200. Так, в українському парламенті першого скликання працювало трохи менше 30% партійних депутатів, у 1998 р. він уже на 68% складався з представників політичних партій, 2002 р. — на 67 %, у 2006 — 75%, 2007 — 82%.

Надмірне зростання кількості політичних партій в Україні є віддзеркаленням умов і розвитку посткомуністичного та пострадянського тоталітарного суспільства. На становлення партійної системи сучасної України вплинуло ряд *політичних, соціально-економічних, політико-правових* чинників.

Політико-ідеологічні чинники включають в себе посттоталітарний характер суспільства і недостатність демократичних, партійних, політичних та державних традицій; відсутність досвіду і практики політичної самоорганізації суспільства та колективних форм захисту і реалізації соціально-групових інтересів; посттоталітарні рудименти в політичній культурі та свідомості суспільства; орієнтація масової політичної свідомості на персоніфіковані форми політики, загальна недовіра до політичних партій як до суб'єктів політики. Важливим в цьому аспекті є також *культурно-цивілізаційний* фактор — взаємодія політичних партій в Україні ґрунтується на співвідношенні національних та геополітичних складових політичних ідеологій — національних, проросійських та прозахідних пріоритетів.

До *соціально-економічних* можна віднести перехідний характер економіки; соціальна і політична поляризація суспільства, маргіналізація та люмпенізація значної частини населення України; формування і функціонування кланово-олігархічних угруповань та їх участь і вплив на процес виникнення і діяльність політичних партій; зрощування економічної та політичної еліт та формування системи лобіювання корпоративних економічних інтересів у структурах законодавчої і виконавчої влади.

Політико-правові визначаються правовим, законодавчим забезпеченням функціонування політичних партій, формою державного правління, типом виборчої системи.

Так, важливим фактором в становленні партійної системи в Україні стало створення правової бази існування партій. 5 квітня 2001 р., Верховна Рада України прийняла Закон „*Про політичні партії в Україні*“. Відповідно до Закону, політичною партією вважається

„...zareєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах...“. Політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом. Рішення про створення політичної партії має бути підтримане підписами не менш як 10000 громадян України, які мають право голосу, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України. Реєстрацію політичної партії здійснює Міністерство юстиції України. Протягом шести місяців з моменту реєстрації політична партія забезпечує утворення та реєстрацію в органах юстиції своїх обласних, міських та районних організацій у більшості областей України. У разі невиконання цієї вимоги або у разі виявлення протягом трьох років з дня реєстрації політичної партії недостовірних відомостей у поданих документах, а також у разі не висування партією своїх кандидатів по виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років орган, який зареєстрував політичну партію, має звернутися до Верховного суду України з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва.

Закон забороняє політичним партіям мати свої воєнізовані формування. Діяльність політичних партій може бути припинена лише на підставі рішення суду. Членство в політичній партії є фіксованим, при цьому обов'язковою є наявність заяви громадянина України про бажання стати членом цієї партії. Членами партії можуть бути громадяни з правом голосу на виборах (з 18 років), окрім суддів, працівників прокуратури, органів внутрішніх справ, співробітників Служби безпеки України, а також військовослужбовців. Не допускається створення та діяльність структурних осередків політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності. Зокрема можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань суспільного життя; обґрунтовувати та оприлюднювати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні та недержавні засоби масової інформації; вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розглядання відповідними органами в установленому порядку. Таким чином, прийнятий закон створив сприятливі правові умови для функціонування політичних партій.

Значний вплив на формування партійної системи України здійснює існуюча в державі форма правління та виборча система. Поєднання моделі президентського правління та багатопартійності ускладнює управління. Якщо при парламентській системі прем'єр-міністр створює свою більшість шляхом залучення кількості партій, необхідної для створення дієвого коаліційного уряду, то в умовах президентської форми немає такої можливості немає. Якщо президента підтримує меншість у парламенті, то можуть виникати проблеми, він повинен підбирати собі більшість, маневрувати в процесі своєї діяльності. Тому, як правило, двопартійна система більш придатна до президентських та напівпрезидентських форм правління, ніж багатопартійна.

Президентська і напівпрезидентська форми правління, як відомо, об'єктивно звужують роль партій у функціонуванні політичної системи, організації діяльності державної влади, здійсненні урядової політики. При таких формах правління у структурі вищої виконавчої влади зростають тенденції до *персоніфікації, особистої форми вираження*, тоді як за парламентської форми правління домінує партійно-групова форма володарювання. Форма правління визначає ступінь впливу суб'єктивного фактору, що залежить від особистих якостей президента і структур, які реалізують його владні повноваження.

Враховуючи, це зазначимо, що сприятливою для становлення ефективної партійної системи та умов її функціонування в Україні була конституційна реформа 2004 р., хоча через свою правову недосконалість вона привела до певної дестабілізації системи державного управління в країні, відносин між гілками влади. Можна погодитися з думкою багатьох українських науковців, зокрема А. Мелешевича, що до 2004 року українські політичні партії не відігравали істотної ролі в українській політиці. Хоча вибори й відбувалися, вони майже не впливали на формування уряду, що складався з урядовців, які призначалися на свої посади президентом країни і були фактично непідзвітні суспільству. У Верховній Раді чинник належності до політичних партій не був визначальним. У самих виборах часто брали участь різного роду виборчі блоки та коаліції, котрі штучно створювалися напередодні голосування і, як правило, потім розпадалися. Конституційна реформа 2004 р., згідно якої встановлювалась парламентсько-президентська модель республіки та прийняття нового закону про вибори до Верховної Ради на пропорційній основі, суттєво змінювали таку ситуацію. Об'єктивно створювались умови для посилення ролі українських політичних партій як у суспільно-політичному житті країни так і самого їх розвитку. Партії стали засобом отримання депутатського мандата як у парламенті, так і в представницьких органах влади на місцях.

Перехід до виключно пропорційної виборчої системи, попри недосконалість останньої через систему закритих партійних списків, також ліквідував причини існування потужної, неформальної т. зв. партії влади. Вона складалася з регіональних та місцевих керівників, які не потребували жодної партійної приналежності для того, аби отримати місце в парламенті. Конституційна реформа, окрім того, що вона децентралізувала владу і спробувала створити систему противаг, зміцнювала роль партій у політичній системі України, забезпечувала політичним партіям одну із їхніх найважливіших політичних функцій — формування уряду та контроль за його діяльністю. Після прийняття реформи, Кабінет міністрів фактично вперше почали формували політичні партії на підставі результатів виборів. Це, своєю чергою, сприяло розвитку як усієї партійної системи України, так і окремих політичних партій. Важливим стало і те, що підвищувався рівень політичної відповідальності партій перед суспільством. Необхідність партій періодично, в ході передвиборчих кампаній, звітувати перед виборцями, прискорювало процес створення механізму їхньої відповідальності перед суспільством, що є важливим елементом демократії. Показовим прикладом того, що такий механізм почав працювати як на рівні партій, так і на рівні окремих політиків може бути те, що Соціалістичну партію та її лідера Олександра Мороза, які в 2006 року утворили коаліцію з вчорашніми опонентами, на позачергових виборах 2007 р. не підтримала значна частина їхніх виборців. Таким чином, партійні лідери змушені були б думати не тільки про свої особисті інтереси та ефективні політтехнології маніпуляції виборцями, а й про їхні інтереси. В свою чергу виборці, при умові вільних виборів та політичної конкуренції, пропорційної виборчої системи за відкритими партійними списками (що надзвичайно важливо), мали б змогу оцінити ефективність діяльності тої чи іншої партії, віддавши за неї або проти неї свої голоси. Отже, у 2004–2005 роках було створено сприятливі політико-правові засади для розвитку партійної системи та політичних партій.

Після скасування конституційної реформи 2004 року можна вважати, що українські партії, втратили одну із своїх класичних функцій — вплив на формування уряду та контроль за його діяльністю. В свою чергу, відновлення змішаної виборчої системи згідно нового Закону про вибори, попри недосконалість попередньої пропорційної, означатиме суттєве обмеження ще однієї класичної та фундаментальної функції політичних партій — їхньої участі у виборах та відродження т. зв. неформальної партії влади, непідзвітною суспільству. В такій ситуації зміцнити свої позиції зможуть тільки такі партії, які мають доступ до влади та можливість використання адміністративного ресурсу. Після перемоги Революції гідності була повернена Конституція 2004 р., що оптимізує роль політичних партій.

Враховуючи, що політичні партії в Україні — відносно новий інститут політичної системи, українські науковці здійснюють їх типологізацію на підставі їхніх декларованих статутів, що здебільшого відображає ідеальну модель, запозичену в західній партіології. Політичні партії в Україні можна класифікувати за такими критеріями: *ставлення до державного суверенітету; соціально-економічні пріоритети; ідейно-політичні засади.*

За ідейно-політичним спрямуванням виокремлюють національно-радикальні, національно-демократичні, ліберально-центристські, соціал-комуністичного спрямування, національних меншин.

Характеризуючи програмні настанови та практичну політику націонал-радикалів та націонал-демократів, треба наголосити, що головним спрямуванням їхньої діяльності є ідея розбудови незалежної держави і все, що з цим пов'язане. Як свідчить навіть невеликий досвід практичної політичної діяльності цих партій, саме державотворчій ідеї вони схильні підпорядковувати інші сфери суспільного життя. Так, на даний час, найбільш впливовою націонал-радикальною партією є Всеукраїнське об'єднання „Свобода“. Для таких партій і рухів домінуючою є ідеологія інтегрального націоналізму, для якої характерні крайні вияви „етнічного патріотизму“. Головним для націонал-радикалів є розбудова незалежної Української держави. Державотворчій ідеї вони підпорядковують усю свою діяльність, а для досягнення цієї мети вибираються радикальні методи.

Багато з політичних об'єднань фактично є клієнтелістськими групами, що обслуговують інтереси їхніх засновників. Важливими чинниками є також зневіра багатьох громадян у демократичних інститутах внаслідок стрімкого зниження рівня життя і зумовленого цим зубожіння більшості населення, відсутність в українському суспільстві сталих політичних традицій функціонування механізмів плюралістичної демократії.

Що стосується партійної системи, то ще донедавна партійну систему України можна було кваліфікувати як типово атомізовану. І справді, політичних партій нараховується більше півтора сотні, але лише декілька з них мають такий рівень чисельності, що дозволяє утворити дієві організації на місцях, такий рівень популярності, що дає змогу потенційним виборцям розрізняти партії між собою, такий рівень впливовості, що дозволив би партійним фракціям у парламенті чи у місцевих представницьких органах впливати на формування уряду та виконавчих структур на локальному рівні. На підставі аналізу процесів об'єднання політичних сил можна стверджувати, що розвиток партійної системи в Україні йде прогресивним шляхом трансформації атомізованої системи в систему поляризованого плюралізму. Сучасна партійна система країни є, фактично, перехідною від атомізованої до системи поляризованого плюралізму. Оскільки атомізована система ніколи не буває стабільною і не залишається сталою протягом тривалого часу, то з часом вона трансформується у стабільніші системи. Прогресивним напрямком такої трансформації є розвиток атомізованої системи до системи поляризованого плюралізму або інших стабільних систем. А регресивним варіантом є ліквідація політичного плюралізму та створення гегемоністських систем.

Таким чином, основним завданням розвитку партійної системи в Україні є підвищення її конструктивності, зниження конфліктності та посилення ролі політичних партій, як представників суспільних інтересів. Необхідно врахувати й те, що вже стало аксіомою в українській політології — незважаючи на більш як 25 років існування багатопартійності, політичні партії в Україні, все ще перебувають на зародковому етапі свого розвитку. Вони користуються низькою довірою населення, переслідують свої власні вузько-корпоративні інтереси, ігнорують політичну відповідальність перед своїми виборцями. Іншими словами, не відповідають своїм класичним політологічним ознакам, функціям, а основне — своєму призначенню як одному з головних інститутів громадянського суспільства.

Тема 9. Політична еліта і лідерство

План

1. Поняття і особливості політичних еліт як суб'єктів політики та їх теоретичне обґрунтування.
2. Функції і типологія політичних еліт.
3. Сутність, зміст, функції політичного лідерства та його типологія.
4. Проблеми становлення політичної еліти та політичного лідерства в Україні.

*З поганими законами та гарними
чиновниками можна правити
державою. Але якщо чиновники погані,
не допоможуть навіть найкращі закони*

Отто фон Бісмарк

Основні поняття і терміни: еліта, національна еліта, політична еліта, політико-управлінська еліта, контреліта, псевдоеліта, рекрутування еліт, політичне лідерство, політичний лідер, клан, вождизм.

1. Поняття і особливості політичних еліт як суб'єктів політики та їх теоретичне обґрунтування. За своєю суттю влада поділяє людей на тих, хто керує і управляє, і тих ким керують і управляють. Звичайно, що перших є небагато — меншість, других — більшість. На зламі XIX та XX століть дана меншість була названа французьким словом „*eliet*“, що означає „*кращі*“, „*вибрані*“. Під цим терміном розуміють провідні верстви в суспільстві, які здійснюють керівництво в певних галузях *суспільного* життя, тобто еліти є групами, що займають найвищі позиції у суспільстві або в його окремих сферах, становлячи їх „*верхівку*“. В політології поняття „еліта“ має багато визначень, серед яких можна виокремити наступні.

1. Найбільш активні в політичному відношенні люди, орієнтовані на владу, так звана організована меншість суспільства (Г. Моска).
2. Люди які володіють позиціями влади (А. Етціоні), формальною владою в організаціях та інституціях, визначаючи суспільне життя (Т. Дойч).
3. Особи, які користуються у суспільстві найбільшим престижем, багатством, статусом (Г. Лассуелл).
4. Меншину, яка здійснює найважливіші функції у суспільстві, має найвищу вагу та вплив (С. Келлер).
5. Люди, які мають інтелектуальну чи моральну перевагу над людською масою, володіють найвищим почуттям відповідальності (Х. Ортега-і-Гассет).
6. Люди які володіють харизмою (М. Вебер).
7. Творча меншість на протигагу нетворчій більшості (А. Тойнбі).

Таким чином, підходи західних вчених до спроби визначення терміну „еліта“ доволі різні, але в цілому можемо визначити два напрями: *ціннісний* та *структурно-функціональний*. Перший пояснює існування еліти (моральною, інтелектуальною і т. д.) перевагою одних людей над іншими, другий — винятковою важливістю функцій управління, які визначають виключність ролі людей, які їх виконують. Американський вчений Г. Лассуелл взагалі вважав, що *вивчення політики — це вивчення впливу та впливових осіб*.

Залежно від того, які функції здійснює еліта у суспільстві, її поділяють на *господарську*, *духовно-інтелектуальну* і *політичну*. До господарської еліти належать визначні підприємці і менеджери, до духовно-інтелектуальної — провідні вчені, діячі культури, священнослужителі, до політичної — державні і політичні діячі. Цю інтегровану сукупність еліт всіх суспільних сфер називають *національною елітою*. За

своєю структурою, джерелами формування національна еліта неоднорідна, але за ціллію своєї діяльності вона є однорідною, тому що свідомо чи несвідомо працює на утвердження і розвиток національної держави, формування політичної нації як спільноти усіх громадян, що проживають у даній державі. Наявність розвиненої національної еліти є запорукою успіхів як націо- так і державотворення.

Важливою частиною національної еліти є *політична еліта*, яка відображає владно-політичну диференціацію суспільства. Вона складається з людей причетних до здійснення влади, політичного впливу, виконує роль політичного провідника нації. Отже, *політична еліта* — це організована група, яка бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні політичних рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї. Історію політичної еліти будь-якої нації можна розглядати як історію національної держави і навпаки.

Першою історичною формою еліти можна вважати античну аристократію, другою — середньовічне дворянство, що виросло з військового рицарства. Нові часи, науково-промислова та соціально-політичні революції змінили природу і політичне становище дворянства, на зміну йому в промислових державах (Англії, Голландії, Франції) в правлячу еліту приходять представники третього стану — буржуазії, головним джерелом формування еліти стають гроші. Водночас науково-технічний прогрес, подальше ускладнення усіх сфер життєдіяльності суспільства, висувають поряд з фінансово-промисловою елітою і духовну, наукову еліту, тобто поряд з грішми, знання стають джерелом формування еліти.

Перші спроби науково-теоретичного осмислення феномену *елітизму* сягають в політичну думку Стародавнього світу. Стародавні мислителі усвідомлювали, що народ сам не здатний управляти державою і що історію творять представники панівних верств. Китайський філософ Конфуцій вирізняв в суспільстві дві основні норми поведінки — одна для „вибраних“, інша для народу, що мусить підкорятися. Пізніше ці ідеї знайшли своє обґрунтування у Платона, М. Макіавеллі, Карлейля, Ф. Ніцше.

Перші концепції еліт в сучасному розумінні з'явилися наприкінці XIX —початку XX століття, в роботах італійських вчених Гаetano Моски, Вільфредо Парето та німецького соціолога Роберта Міхельса. Пізніше сукупність соціально-політичних концепцій, в яких стверджується, що однією з головних складових частин будь-якої соціальної структури є вищі, привілейовані прошарки, меншини, які управляють і панують над усім суспільством, вчені визначили через загальне поняття „теорія еліти“. Розглянемо найголовніші з них.

Г. Моска (1858–1941) — поділяв суспільство на панівну меншість (еліту) і політично залежну більшість (масу). Такий розподіл, вважав він, є необхідний, саме правляча меншість визначає історичний процес. Влада меншості над більшістю досягається завдяки кращій організованості першої. Народовладдя, реальна демократія, соціалізм, за Москою — утопія, несумісні з законами суспільного розвитку і людською природою. Влада може бути від народу, для народу, але ніколи владою самого народу. Соціальна стабільність без оновлення еліти неможлива. На думку вченого, будь-яка еліта має тенденцію до перетворення на „закриту“ спадкову, що приводить до її відчуження від мас. Запобігти цьому можуть лише вільні дискусії у суспільстві, які спонукають „політичний“ клас до оновлення, а при потребі, якщо він не відповідає інтересам держави, і до усунення.

В. Паретто (1848–1923) обґрунтував свою елітарну теорію біопсихічними якостями людей. Згідно з його концепцією, люди від природи наділені схильністю до маніпулювання, хитрощів і обману (таких людей він назвав „лисами“), а бо ж здатністю до застосування насильства („леви“). Відповідно до цього існує два типи суспільно-політичного правління, які послідовно змінюють один одного. Якщо правляча еліта не займається цілеспрямованим самооновленням, тоді вона деградує, що веде до соціальної революції, сутність якої, за Парето, полягає в оновленні персонального складу керівництва суспільством.

Р. Міхельс (1876–1936) дослідив соціальні механізми, які породжують елітарність суспільства і вивів так звану теорію „залізного закону олігархії“, сутність якого в тому, що створення великих організацій індивідів веде до їхньої олігархізації і формування еліти. Людське суспільство не може існувати без великих організацій, керівництво яких здійснює обмежене коло осіб. Це зумовлено необхідністю досягнення ефективності діяльності тих чи інших організацій, яка в свою чергу потребує керівного ядра і апарату, які в кінцевому результаті виходять з-під контролю рядових членів, підпорядковують політику власним інтересам, турбуючись лише про збереження свого привілейованого становища. Маса ж, через свою низьку компетенцію та активність, залишається індіферентними до політичної діяльності. Таким чином, за Міхельсом, навіть демократичним суспільством завжди фактично править олігархічна група.

Дані концепції, не зважаючи на ряд відмінностей, мають ряд спільного:

- елітарність будь-якого суспільства;
- особливі психологічні якості;
- усвідомлення своєї винятковості;
- незмінність владних відносин між елітою і простим народом;
- конкурентність і зміна еліт в ході боротьби за владу.

Поряд з даними концепціями в сучасній західній політології існують ряд інших елітарних теорій.

Ціннісні теорії еліт (Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяев) — розглядають еліту як найбільшу продуктивну й ініціативну частину населення, наділену високими моральними якостями, джерело формування якої — природний відбір в суспільстві, висування з маси найактивніших і найбільш підготовлених інтелектуально представників.

Елітарні теорії демократії (Р. Даль, С. Ліпсет, Л. Зіглер). Еліта розглядається як група, покликана не лише управляти, але й оберігати суспільство від неконтрольованого тиску і невірноваженості мас.

Плюралістичні теорії еліт (О. Штамер, Д. Рісмен) — визначають множинність еліт. Еліти поділяються на професійні, регіональні, релігійні та інші, кожна з яких покликана виражати інтереси своїх груп і жодна з яких не здатна домінувати в усіх сферах суспільної діяльності. Згідно з цими теоріями, за допомогою демократичних механізмів (вибори, референдуми, опитування, преса) можна втримати еліти під впливом мас.

Проаналізувавши дані концепції, можна зробити висновок: *політична еліта — це керівна верства державних органів, місцевого самоврядування, політичних партій, груп тиску, а також представників інших еліт (господарської, духовно-інтелектуальної), що беруть участь у прийнятті та організації виконання політичних рішень*. Існування політичної еліти обумовлено наступними факторами:

- психологічними особливостями людей, їх неоднаковими здібностями, можливостями і бажанням приймати участь у політиці;
- законами розподілу праці, які вимагають професіоналізму в управлінні, певної спеціалізації;
- високої соціальної значимості управлінської праці і її відповідної стимуляції;
- широкими можливостями використання управлінської діяльності для одержання соціальних привілеїв;

політичною пасивністю широких мас населення, інтереси яких в основному знаходяться поза політикою.

Політичній еліті притаманно ряд характерних рис:

- право висувати із свого середовища політичних лідерів;
- привілейоване становище і право на це;
- закритість або напівзакритість для „інородців“ (вихідців із інших соціальних прошарків);
- психологія переваги;

- доступ до закритої інформації.

У цілому еліта характеризується за двома основними критеріями: *формальним* — офіційним становищем, що його посідають певні особи, та *ціннісним* — за суспільним авторитетом, що його здобули особи, незалежно від їх формального (офіційного) статусу. Що стосується політичної еліти, то ці критерії можна співставити так: політична еліта за *формальною ознакою* — це ті, хто править; за *ціннісною* — ті хто гідний правити. В ідеалі ці критерії повинні співпадати, суть і мета демократії полягають саме в наближенні суспільства до цього ідеалу, щоб з одного боку правили ті, хто гідний правити, з іншого — щоб ті, хто гідний правити, отримали таку можливість.

2. Функції і типологія політичних еліт. Політична еліта виконує ряд важливих функцій.

Функцію керівництва і управління. Ця функція випливає з природи еліти, її призначення — керувати і управляти суспільством.

Стратегічну функцію, яка тісно пов'язана з першою, так як еліта водночас, формулює стратегію політичного режиму, держави. Еліта формулює ідеали, найважливіші цілі розвитку нації та шляхи, методи їх реалізації.

Організаторську, яка полягає в тому, що еліта, будучи саме організованою групою, мобілізує через управлінські інституції маси на виконання прийнятих політичних рішень.

Інтеграційну функцію. Еліта укріплює стабільність і єдність суспільства, з'єднує всі верстви, і групи суспільства, залагоджує конфлікти в середині системи.

Регулятивну функцію, суть якої полягає в регуляції політичних, соціально-економічних відносин у суспільстві.

Критеріями ефективної діяльності політичної еліти є наступні:

- досягнутий рівень прогресу та добробуту народу;
- політична стабільність суспільства;
- національна безпека;
- оптимальне співвідношення між громадянським суспільством і державою.

На основі певних елітарних тенденцій, в умовах конкретно історичного суспільства, політичного режиму можна виділити критерії типологізації політичних еліт.

За відношенням до влади — *правляча і опозиційна (контреліта)*. Мета першої — утримувати владу, другої — відвойовувати.

За способом формування — *відкриті і закриті*. До відкритого типу належать еліти, які поповнюються за рахунок як вихідців із різних елітних груп, так і соціальних низів, основними критеріями добору для відкритої еліти є особисті досягнення в різних сферах життя суспільства, високі професійні і моральні якості. Для закритих еліт характерне поповнення з власного середовища, не на підставі особистих якостей, а завдяки відданості системі, прихильності вищого керівництва.

За способом отримання і збереження влади еліти поділяють на: *легітимні і нелегітимні*. Легітимні — еліти які отримали владу при добровільній підтримці мас, а нелегітимні ті, що панують над більшістю з допомогою примусу, насильства, ідеології.

За здатністю стабілізувати і інтегрувати суспільство — *фрагментовані, нормативно-фрагментовані, ідеологічно-інтегровані*.

Фрагментовані еліти володіють низьким рівнем структурної інтеграції, невеликою здатністю до консенсусу з приводу вибору та збереження основних суспільних цінностей і норм, не забезпечують стабільності суспільства. Нормативно-інтегровані еліти відзначаються високим рівнем консенсусу в основних правилах політичної і суспільної діяльності. Методом діяльності таких еліт найчастіше є компроміс, проголошення вартості суспільної злагоди і єдності. Ідеологічно-інтегровані еліти також забезпечують суспільству стабільність, але завдяки нав'язаному більшості системних вартостей, норм, жорсткому партійному і поліційному контролю за їх дотриманням, що регламентує громадсько-політичну діяльність.

За ідеологічними цінностями і способом реалізації влади на *демократичні, ліберальні, тоталітарні, авторитарні*.

За видами політичної діяльності — *державну* (адміністративна і представницька), *муніципальну, партійну і громадських організацій, груп тиску*.

За місцем в елітарній ієрархії — *вищу*, яка безпосередньо приймає стратегічні рішення, що визначають розвиток суспільства, і *середню* (службовці, вчені, інтелектуали), яка впливає на прийняття рішень. Таким чином, елітарна природа здійснення управління суспільними процесами є незаперечним фактом, доведеним історично.

Політичний розвиток залежить і тісно пов'язаний із системою формування і змін політичних еліт, їх відбору (рекрутування). Існують дві основні системи рекрутування еліт: *антрепренерська (підприємницька)* і *система гільдій (корпоративна)*. Зазначимо, що ці системи виділені досить умовно, в реальності використовується їх різне поєднання.

За *антрепренерською* системою відбір здійснюється відкритою конкуренцією на пости. Рекрутація відбувається на основі виборів і вона орієнтована на особисті якості кандидата, його вміння подобатись людям. Для неї характерна відкритість, широкі можливості для представників будь-яких суспільних груп претендувати на займання провідних позицій. Тут ідуть ринкові змагання претендентів, політичних партій, насамперед їх лідерів, професіоналів, менеджерів тощо. Велике значення мають особисті якості претендентів, їх активність, уміння знайти підтримку широкої аудиторії, вміння привабити її своїми ідеями, програмами. Дана система орієнтована на талановитих людей, відкритих для нових ідей, молоді, носить динамічний характер, притаманна для країн стабільної демократії. Однак вона не позбавлена і недоліків, зокрема це значна ймовірність ризику, непрофесіоналізму в політиці, непрогнозованості поведінки кандидатів після того як вони досягли мети, схильність лідерів до надмірного захоплення зовнішнім ефектом, своїм іміджем, а не рідко і популізмом.

Система гільдій (від лат. „gilde“ — корпорація) має історичні традиції, є консервативною і майже позбавлена конкуренції. Для неї характерно: закритість, відбір претендентів на більш високі пости з нижчих верств самої еліти; наявність багатьох фільтрів — обов'язкових формальних вимог для зайняття тих чи інших посад (партійність, освіта, вік, стаж роботи тощо); небагаточисельне і обмежене коло селекторату (осіб що здійснюють відбір); тенденції до відтворення вже існуючого типу еліт, лідерства і властивих їм типологічних характеристик, перетворення її на замкнену касту. Таким чином, ця система не передбачає конкуренції між кандидатами, так, як сама система влади максимально формалізована та ієрархізована. Вона схильна до бюрократизму, догматизму, кадрового „застою“. Без конкурентної складової, ця система призводить до поступової деградації еліти, її відриву від суспільства, трансформації у привілейовану касту.

Як бачимо, перший принцип рекрутування еліти притаманний демократичним державам, другий — тоталітарним і авторитарним. Прикладом цього є функціонування так званої номенклатури в колишньому СРСР. Номенклатура (лат. „*nomenclatura*“ — розпис імен) — це спосіб посідання керівних постів виключно за ознакою приналежності до правлячої партії. Зміна ключових посад у всіх сферах суспільного життя здійснювалась під контролем і керівництвом партії і базувалась на особистій відданості вищим партійним функціонерам, навичках кулуарних „апаратних ігор“, конформізму кандидатів. Але гільдійна система має і свої переваги — це урівноваженість кадрових рішень, організованість політичного курсу і дій політиків за рахунок стабільності і наступництва кадрів, меншої ймовірності ризику під час прийняття політичних рішень і відповідно меншу вірогідність конфліктів в суспільстві і більший рівень його стабільності. Така система виправдовує себе в країнах, які пережили тоталітаризм чи авторитаризм і трансформуються в демократичні, перебуваючи на стадії реального утворення демократії. Нерідко в президентських республіках новообраний президент формує команду, до якої можуть входити функціонери у відповідності з номенклатурними принципами відбору.

Таким чином, обидві системи рекрутування еліт на практиці не спрацьовують у своїй „чистій“ парадигмі, а відбувається змішування їх рис в тій чи іншій пропорції.

Таким чином, елітарна природа здійснення управління суспільними процесами є неминучою і незаперечним фактом, доведеним історично.

3. Сутність, зміст, функції політичного лідерства та його типологія.

Розглядаючи проблему особи як суб'єкта *політики*, відомий політолог А. Боднар так диференціював суб'єктів політичного процесу:

- громадяни, які фактично ніякого більш-менш помітного впливу на політику, політичне життя не мають. Таких громадян у кожній країні досить багато, включаючи не лише байдужих до політики, а й взагалі аполітичних;
- громадяни, які входять до складу громадських організацій, і навіть кількох, однак таких, що недостатньо активно впливають на політичний процес;
- громадяни, які є членами активно діючих партій, громадських організацій та об'єднань;
- громадський, політичний діяч, діяльність якого в політиці досить помітна і відчутна;
- професійний політик, для якого політична діяльність — це задоволення власних матеріальних, духовних, соціальних та інших інтересів і потреб;
- політичний лідер як посадова особа у політичному, суспільному житті.

Політичний лідер (від англ. „leader“ — ведучий, керівник) — це особа, яка займає перші позиції в політичних структурах: державній владі, органах місцевого самоврядування, політичних партіях, групах тиску тощо.

Феномен політичного лідерства привертав увагу ще античних мислителів, які підмітили, що там де формується соціум, неодмінно знаходяться свої лідери, і бачили їх в монархах і полководцях — як творцях історії.

Н. Макіавеллі вважав політичним лідером володаря, який здатний використовувати всі доступні засоби для забезпечення влади та суспільного порядку. Т. Карлейль і Р. Емерсон вважали лідера творцем історії, наділеного талантом. Ф. Ніцше висунув ідею лідера як „надлюдини“, яка здатна нав'язувати свою волю масам. Г. Тард намагався довести, що основним законом соціального життя є дотримання масами стереотипів поведінки політичного лідера, тобто людини схильної діяти, наслідуючи поведінку яскравої особистості, якою є лідер. Марксистки розглядають політичне лідерство в контексті історичної необхідності і класових інтересів, тобто лідер обслуговує інтереси класу, який висунув його на політичну арену.

Сучасна політологія розглядає політичне лідерство як один з найважливіших елементів системи регулювання відносин індивідів, соціальних груп, інститутів у сфері політики і досліджує цей феномен у трьох основних аспектах: сутності лідерства, яка обумовлена соціальними потребами та інтересами; ролі лідерства у функціонуванні політичних систем; типології політичного лідерства. Отже, *лідерство* — це особлива соціально-історична необхідність людей в організації своєї діяльності. В сучасній політичній науці воно не має однозначного тлумачення. Існує декілька підходів до визначення цього феномену: вплив авторитету, влада, контроль над іншими (Едінгер); своєрідне підприємництво, що здійснюється на політичному ринку, де підприємці в конкурентній боротьбі обмінюють свої соціальні програми і способи розв'язання суспільних проблем на керівні посади (Опенгеймер); набір особистісних соціально-психологічних якостей лідера (Херманн). В політології можна виділити декілька основних теорій політичного лідерства.

Теорія рис (Е. Богардус, Ю. Дженнінгс) — ґрунтується на з'ясуванні якостей, властивим ерудованим лідерам. Феномен лідерства пояснюється особистісними якостями лідера: інтелект, воля, енергія, цілеспрямованість, організаторські здібності, компетентність — об'єктивно висувають особу на арену політичного життя.

Ситуаційна теорія. Її суть полягає в тезі — „лідер є функцією певної ситуації“, тобто конкретні обставини формують відбір певного лідера і детермінують його поведінку. При чому пріоритетними є саме обставини, а не лідерські якості (В. Даль, Т. Хілтон).

Психологічна теорія (З. Фрейд, Е. Фромм). Її представники обґрунтовують лідерство певним психологічним станом носіїв цього феномену, наприклад, наслідками неврозу, так як багато політичних лідерів були невротиками (Іван Грозний, Наполеон, Робесп'єр, Лінкольн, Пуанкаре, Гітлер).

Отже, незважаючи на всі розбіжності, названі концепції єднає спільний предмет науково політичних пошуків — політичний лідер, і однозначне його розуміння як індивіда, котрий завдяки особистим якостям має вплив на соціальні групи. Це дає можливість сформулювати загальне визначення феномену політичного лідерства як процесу взаємодії, в ході якого авторитетні особи, наділені реальною владою або можливостями політичного впливу на людей, здійснюють вплив на суспільство або певну його частину, які добровільно віддають їм частину своїх політико-владних повноважень і прав. В структурі лідерства виділяють три основні компоненти: — індивідуальні риси лідера, ресурси лідера і ситуація в якій він діє.

Сутність феномену політичного лідера відображається в його типології, де існують різні підходи. Однією з перших типологій лідерства запропонована М. Вебером. В її основу якої закладено три типи легітимного панування. Виходячи з цього виділяють три типи політичного лідерства.

Традиційне — засноване на звичаї, традиції (вожді племен, монархи), тобто коли особа визнається лідером не завдяки визначним якостям, конституції, а завдяки традиційним нормам, спадковості, належності до правлячої династії.

Раціонально-правовий (легальний) тип — ґрунтується на лідерах, яких обрано демократичним шляхом і які в випадку зловживання владою несуть відповідальність перед своїми виборцями.

Харизматичне лідерство — засноване на вірі в талант лідера, „особливий дар благодаті“, визначні якості і здібності, месіанську роль в політичному процесі. ХХ ст. показало, що всі тоталітарні режими опирались на цей тип лідерства (Сталін, Гітлер, Муссоліні, Мао Цзе-Дун та інші). Дана типологія є досить зрозумілою і простою — в основі першого типу покладено звичай і звичку, другого — розум, третього — віру та емоції.

Сучасна політична наука намагається типологізувати політичних лідерів за їхніми професійними та соціальними рисами, груповими функціями в контексті політичних ситуацій. За стилем політичної діяльності Г. Ласуел виділив такі типи лідерів: адміністраторів, агітаторів, теоретиків.

Адміністратори — лідери, які здатні приймати політичні рішення, готові до компромісу. *Теоретики* — схильні розробляти програми, проекти, але не бажають займатись практичною політикою. *Агітатори* — лідери, які здатні виступати перед публікою, завойовувати авторитет, лідери харизматичного типу.

Залежно від політичного режиму виділяють два типи: *авторитарний* і *демократичний*. Авторитарне лідерство передбачає одноособову політичну владу, монополізм у прийнятті політичних рішень, здійснення контролю над політичними процесами. Авторитарне лідерство пройшло ряд етапів: тиранія абсолютна монархія, диктаторство в тоталітарних і авторитарних режимах. Демократичне лідерство формується в період античної демократії і функціонує в сучасних демократіях. Демократичний лідер формується в умовах конкурентної політичної боротьби, яка вимагає в нього високих професійних, інтелектуальних і моральних якостей, наявності фінансового потенціалу, авторитетної і мобільної команди.

По відношенню до влади лідерство поділяють на *правляче* та *опозиційне*. За ставленням лідера до пануючих в суспільстві систем цінностей і норм поведінки — на

консерваторів, реформаторів, революціонерів. За масштабами лідерства — загальнонаціональний, регіональний, місцевий, партійний, етнічних спільнот і груп.

Одним із складних аспектів, пов'язаних з типологізацією політичного лідерства, є проблема *вождизму*. Вождизм трактують як різновид політичного лідерства, характерний для жорстко організованих (тоталітарних, а також і деяких авторитарних) ідеологізованих суспільств. В його основі — певний тип владних відносин та ієрархії, що ґрунтується на особистій відданості персоні вождя (який володіє необмеженою владою) і характеризується ірраціональним сприйняттям політичних відносин носіями буденної свідомості, харизматизацією і атрибутизацією персони вождя.

Політичний лідер виступає як об'єднувач, захисник і організатор людей та ініціатор оновлення їхнього життя. Дані критерії дають змогу визначити *основні функції* політичного лідера.

1. Інтеграція суспільства, громадян, довкола спільних завдань, цінностей.
2. Пошук і прийняття оптимальних політичних рішень.
3. Захист мас від беззаконня, самоуправства бюрократії, підтримки громадського порядку.
4. Налагодження системи постійного зв'язку з масами.
5. Ініціювання оновлення, генерування оптимізму і соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей.
6. Легітимізація суспільно-політичного устрою, що на думку політолога І. Ільїна, є однією з аксіом здійснення державної влади.

Підсумком аналізу діяльності політичного лідера можуть бути слова І. Ільїна про те, що політика вимагає добору кращих людей, кожна держава покликана до такого підбору. Якщо такий відбір не вдається, то вона йде назустріч розбрату і лиху.

4. Проблеми становлення політичної еліти та політичного лідерства в Україні.

Виникнення і глибоке *обґрунтування* елітарних теорій в Україні пов'язане з іменами Дмитра Донцова і В'ячеслава Липинського, які визначаючи необхідність політичної еліти для України, створили власні підходи до її розуміння, виходячи з ідеї побудови української держави.

Д. Донцов у своїй теорії еліт розрізняє „ініціативну меншість“ (еліту) і „пасивного чинника нації“ (народ). Еліта формує певну ідею, робить її доступною для мас, мобілізує їх на її реалізацію. Д. Донцов, як і Ф. Ніцше, вважав що лише „сильна людина“ може здійснити державотворчу і національну ідею. Критерієм оцінки провідної верстви повинна бути, на його думку, націотворча діяльність, для досягнення національної державності можливі будь-які засоби і дії політичної еліти.

В. Липинський передумовою провідної ролі національної аристократії вважав прагнення останньої до влади, готовності боротися за неї, що можливо у суспільстві за наявності „сильної, організованої високовартної інтелігенції“. Державу, на його думку, можна побудувати лише „розумним і витривалим хотінням та зусиллям меншості“. Але меншості не такої, яка править іменем народної більшості і не несе за свої діла ніякої відповідальності, а такої, що є авторитетом серед народу і повинна об'єднувати найкращих і найактивніших членів усіх класів, творити матеріальні та духовні цінності, які є власністю всього суспільства. Причини поразок українських національно-визвольних змагань Д. Донцов і В. Липинський пояснювали саме відсутністю української національної політичної еліти. Цю думку поділяють і сучасні вчені. Орест Субтельний, канадський історик українського походження зазначає, що „...важко переоцінити ті серйозні наслідки, що мала для українців втрата власної еліти. У суспільствах, які поклали початок сучасній Європі, з їхнім ієрархічним устроєм народ без знати все одно що тіло без голови. Це означало, що українці втратили клас, який зазвичай здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв розвитку культури й освіти, підтримував церкву і живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства“.

Внаслідок цього проблемою української історії стала проблема верхівки українського суспільства, або, точніше, її відсутності“. Погоджуючись з думкою історика, зазначимо, що це не означає того, що український народ протягом своєї історії був позбавлений власної еліти, інша справа, що відсутність власної державності перешкоджало формуванню повноцінної національної і зокрема політичної еліти.

Осмилення елітарності українського суспільства займає важливе місце в сучасній вітчизняній політичній науці. Комуністичний режим знищив не тільки національні прошарки, але і соціальний ґрунт для відтворення національної еліти, здатної по сучасному мислити і діяти. Роль еліти в тоталітарному суспільстві виконувала номенклатура, риси якої значною мірою не відповідали сучасній елітарній моделі. Політична еліта (*вживаємо цей термін згідно формального підходу*) України на початку державного відродження складалася в основному з колишньої номенклатури і за змістом діяльності була *ідеологічною*, проповідуючи необхідність реформ не займалась їх втіленням. Пояснити це явище можна тим, якими шляхами формувалась політична еліта в Україні після проголошення її незалежності. Вона сформувалась на основі так званої „старої“ (колишньої номенклатури — партійних, державних, господарських керівників часів СРСР) та „нової“, яка складалась з неоднорідного конгломерату колишніх ідейних противників комуністичного режиму (дисиденти, політв'язні), вихідців з мистецько-наукових кіл, інтелігенції та представників бізнесу, який активно формувався в 90-х рр, іншими словами „нової буржуазії“. При цьому в Україні, на відміну від Польщі, Чехії та Прибалтики протягом не відбувалось зміни „критичної маси“ політичної еліти, тобто представників „старої“ було значно більше ніж „нової“, але в кінцевому результаті кістяк політичної еліти склав союз колишньої номенклатури і „нової буржуазії“. Для першої з усуненням однопартійної системи зникли ті обмеження і контроль, що існував в номенклатурному середовищі, зокрема, невідворотність відповідальності і покарання у тому випадку, якщо факти зловживання ставали широко відомими. В свою чергу для представників великого бізнесу, який формувався, головним завданням було знайти порозуміння з владою для її конвертації (обміну) у власність, а власність у ще більшу владу. Збіг інтересів і завдань створив передумови для симбіозу номенклатурної та бізнесової еліти. Така політична еліта виявилась ефективною лише для досягнення власної мети, і захисту власного інтересу.

Для більшості представників бізнесових кіл, що інтегрувались до політичної верхівки, українська державність стала винятково бізнес-проект, можливістю участі в приватизації (яку в народі влучно назвали „прихватизацією“) національного надбання. Тому про патріотизм не йшлося, враховуючи і те, що відчутним у формуванні нової еліти був і кримінальний чинник. Результатом таких складових у формуванні політичної еліти стало поєднання двох моралей: старої компартійної, з її принципом схилення перед вищими і зневагою до нижчих, і моралі новітньої бізнесової еліти з її зневагою до закону, пріоритетом егоїстичних кланово-корпоративних інтересів над національними, звідси і високий рівень корумпованості влади. Іншою причиною суспільної неефективності української політичної еліти стало і те, що вона не має потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба диктується в демократичних суспільствах моральними засадами еліти, ефективними механізмами політичної відповідальності або тиском сформованого громадянського суспільства. Мораль колишньої номенклатури такої чесноти як служіння суспільству в силу своєї природи не передбачала, як і бізнесової еліти, тому що та знаходилась в стадії так званого „дикого капіталізму“, мала свої власні, як зазначалось, егоїстичні інтереси. Частка представників мистецько-наукових та інших кіл інтелігенції була невеликою. Двох останніх чинників (ефективний механізм політичної відповідальності, тиск сформованого громадянського суспільства) в Україні практично не було, а існуючі політичні партії, які частково мали б виконувати ці функції, виявились ще не спроможними до цього, більше того, з др. пол. 90-х рр. активно утворюються партії не на ідеологічній основі, а саме для захисту і просування бізнес-проектів різних груп самої

еліти: (СДПУ(о), „Трудова Україна“, „Громада“, „Регіони України“ та інші). Така політична еліта створювала і політичний режим, який відповідав би їхнім інтересам. Серед існуючих типів політичних режимів таким інтересам відповідає і служить авторитарний режим

Професор А. Колодій зазначає, що коли політична еліта не відстоює національних інтересів України, а переслідує виключно свої, то можна обґрунтовано вживати до неї термін „*псевдоеліта*“, і вона не може вважатися національною елітою. Національна еліта України відповідатиме своєму призначенню тільки тоді, коли її діяльність забезпечуватиме успішний розвиток України як суверенної держави, збереження її національних цінностей, власної національної та соціально-культурної ідентичності.

Дослідження політичних еліт в Україні, одержать загалом більш глибокий і розгорнутий характер в сукупності з напрацюваннями, які стосуються проблеми політичного лідерства, так як лідери рекрутуються з політичних еліт і є одночасно їхньою складовою. Коли проаналізувати політичну історію України, то, не применшуючи ролі українського народу, можна зазначити, що українське суспільство було суспільством лідерського типу. Князі, а пізніше гетьмани, полководці, провідні політики в більшості випадків відігравали домінуючу роль у виборі шляхів суспільно-політичного розвитку країни. Це можна віднести і до сучасних реалій політичного життя України. В загальному можна виділити три основні групи політичних лідерів в сучасній Україні:

- політичні діячі, відомі в українському суспільстві, які обіймали чи обіймають високі державні посади, належать до правлячої чи опозиційної еліти;
- політичні лідери партій та рухів, профспілок, громадянсько-політичних об'єднань;
- представники регіональних політичних угруповань.

Отже, процес формування повноцінної національної еліти і лідерства сучасного демократичного типу в Україні тільки розпочинається, так як формування національної еліти і лідерства можливе лише за умов існування незалежної демократичної держави.

Прискорити цей процес, на нашу думку, зможе з одного боку, поява політичних партій та лідерів, які відповідатимуть своїм класичним політологічним ознакам. У їхньому змаганні за владу постане справжня політична еліта, яка матиме високі професійні і моральні якості, стратегічну мету, волю для її здійснення, зможе висувати достойних політичних лідерів. А з іншого боку це вимагає політичної активності народу та формування засад громадянського суспільства. В комплексі це сприятиме і становлення політичної еліти України на засадах, що властиві „відкритій політичній еліті“. Це — компетентність, професіоналізм, демократизм, послідовне відстоювання внутрішніх і зовнішніх національних інтересів, забезпечення національної безпеки України.

Тема 10. Світові політико-ідеологічні доктрини

План

- 1.Поняття політичної ідеології і доктрини: сутність, суспільні функції, типологія.
- 2.Сутність та еволюція лібералізму. Неолібералізм.
- 3.Консерватизм і неоконсерватизм: їх сутність та еволюція.
- 4.Соціалізм, соціал-демократизм, комунізм: спільне та відмінне, теоретичні засади, політична практика.
- 5.Релігійний фундаменталізм як політична доктрина та її сутність.

*Теорія перетворюється в
матеріальну силу як тільки
вона оволодіває масами
Карл Маркс, німецький
філософ*

1. Поняття політичної ідеології і доктрини: сутність, суспільні функції, типологія. Ідеологія (від гр. „idea” – поняття і „logos” – учення) – це система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, політичних партій, громадських рухів та інших суб’єктів політики.

Вперше поняття „ідеологія” ввів у науковий обіг французький філософ Антуан Дестют де Трасі у XVIII ст. для позначення того, що він назвав „наукою про ідеї” у своїй праці „Елементи ідеології”. В загальну політичну лексику це слово ввійшло після того, як Наполеон Бонапарт зневажливо назвав „ідеологами” філософів, які виступали проти його цезаристських претензій.

Ідеологію можна розглядати як форму суспільної свідомості і як явище культури. Як елемент культури ідеологія є продуктом соціально-політичної діяльності людей, їх духовного виробництва. Однак вона, на відміну від інших елементів культури, - результат діяльності певних верств – ідеологів, політиків, учених. Народні маси, соціальні спільноти не беруть безпосередньої участі у створенні ідеології, проте їхні інтереси, уявлення про суспільно-політичне життя є поживним ґрунтом для її формування, тобто головний сенс ідеології – соціальний ідеал, який є логічним образом бажаного суспільного устрою. Прихильники того чи іншого соціального ідеалу, висувуючи його, мають водночас кілька цілей. По-перше, накреслити ту мету, якої вони прагнуть, і таким чином зорієнтувати свої практичні дії. По-друге, мотивувати дії своїх прихильників та союзників. По-третє, визначити шляхи й засоби досягнення бажаної мети.

Ідеологія складається з політичних теорій та ідей, суспільно-політичних ідеалів, цінностей, концепцій політичного розвитку і політичних програм, політичних символів тощо. На відміну від науки вона охоплює не лише знання політичного життя, а й ставлення, оцінку політичних процесів з позицій інтересів соціальної спільноти, політичної партії як носія цієї ідеології, а тому крім справжніх знань, ідеологія може містити й неправильні, хибні уявлення про політичні процеси, відносини і стан політичного життя, що виявляється в політичних міфах, утопіях. Виконуючи важливі соціальні функції (пізнавальну, мобілізаційну, нормативно-регулятивну, контрольну, політичної соціалізації тощо), ідеологія впроваджує у масову свідомість власні критерії оцінки сьогодення й майбутнього. Вона створює позитивне ставлення до втілюваної програми, спрямовує дії громадян, партій, асоціацій тощо. Ідеологія тісно взаємопов’язана з політикою. Вона наділяє її системою ідеалів і цінностей, сприяє вибору мети і добираються засоби для її досягнення, мобілізуються соціальні маси для підтримки цієї мети та участі в її реалізації. Сучасні політичні ідеології різноманітні в своїх конкретних видових проявах, своїй сутності, що дає можливість їхньої класифікації. З точки зору бажаного майбутнього, політичні ідеології поділяються на праві, що засновані на ідеалах

вільної конкуренції, ринку, приватної власності, індивідуалізму і ліві, засновані на ідеалах суспільної власності, соціальної рівності і справедливості та центристські, які прагнуть подолати крайності двох перших, знайти компроміс між ними, визнають соціально-орієнтовану ринкову економіку, ідеологічний і політичний плюралізм. З точки зору технологій реалізації суспільних ідеалів політичні ідеології поділяються на радикальні (революційні), які пропонують глибокі системні зміни в суспільстві і консервативні (традиціоналістські), що прагнуть зберегти і закріпити існуючий порядок в суспільстві та помірковані (реформістські), які обґрунтовують поступові структурні реформи, не торкаючись сутності суспільства. За сферою поширення політичного впливу і суспільного статусу, політичні ідеології поділяються на суспільні, які функціонують перш за все в сфері громадянського суспільства, виступаючи ідейною платформою політичних партій, рухів і державні (панівні), що мають державний масштаб і проявляються в сфері державної політики.

Сукупність всіх існуючих ідеологій складає ідеологічний або ідейно-політичний спектр сучасного суспільства, а їхня взаємодія на політичному просторі визначається поняттями „ідеологічний дискурс”.

У вужчому розумінні політична ідеологія – це доктрина (від лат. „doctrina” – вчення), яка обґрунтовує прагнення відповідної групи на владу і її використання, передбачає ту чи іншу стратегію політичних дій. Отже, політична доктрина – засадничий принцип діяльності суб’єктів політичного процесу, заснований на певній політичній ідеології..

Існування політичної доктрини може бути пов’язане з політичною системою загалом, окремими її сторонами чи регіональними політичними явищами. Виходячи з цього, політичні доктрини можна класифікувати на загальносоціальні, локальні й регіональні.

Політична доктрина відображається в програмних документах, використовується у передвиборчих кампаніях. В умовах боротьби за політичну владу вона є засобом розрізнення партій і рухів. Через політичну доктрину суб’єкти ідентифікуються, а також відбувається їх об’єднання (консолідація) або роз’єднання.

Політико-ідеологічні доктрини, які поширені в світовому масштабі називаються світовими. Серед них найважливішими є наступні: лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм і доктрини, які базуються на релігійній ідеології – релігійний фундаменталізм, що набули значного поширення в наш час.

2. Сутність та еволюція лібералізму. Неолібералізм.

Однією з найдавніших суспільно-політичних ідеологій і доктрин є лібералізм (від лат. „liberalis – вільний”) Поняття „лібералізм” в суспільно-політичній термінології, може означати:

1. Суспільно-політичний рух, ідеологію, доктрину.
2. В повсякденному вжитку означати вільнодумство, терпимість до різних точок зору, інакодумства.
3. Назву партій, які виражають інтереси т.зв. „середнього класу”. В даному випадку ми аналізуємо лібералізм як суспільно-політичну ідеологію та доктрину.

Термін „лібералізм” увійшов до широкого вжитку в першій пол. XIX ст., коли в Європі виникли політичні партії лібералів, хоча його витоки сягають епохи буржуазних революцій XVII-XVIII ст. Виділяють класичний лібералізм і державний (неолібералізм).

Класичний лібералізм доктринально розроблений в працях Дж. Локка, А. Сміта, А. Токвіля, Ш. Монтеск’є, Т. Джеферсона. Він виник в період боротьби буржуазії, що народжувалась, проти абсолютизму і орієнтований, в першу чергу, на свободу особистості, вільні політичні інститути, релігійну, економічну свободу. Вона проголошувалась найвищою цінністю, що пов’язувалась із поняттям індивідуалізму, який полягає в

існуванні персональної сфери в житті, незалежної від держави і суспільства, яке є об'єднанням вільних і рівноправних громадян.

Ідейно-теоретичне ядро класичного лібералізму утворили наступні положення:

- - абсолютна цінність людської особистості та рівність (від народження) всіх людей;
- автономія індивідуальної волі;
- раціоналізація і добродійність діяльності людини;
- визначення невідчужуваності прав людини на життя, свободу, власність;
- створення держави на основі загального консенсусу з метою збереження і захисту „природних прав” людини;
- договірний характер відносин між державою та індивідом;
- верховенство закону;
- обмеження об'єму і сфер діяльності держави, захищеність приватного життя і свобод в рамках закону в усіх сферах суспільного життя і, насамперед, в економічній галузі;
- утвердження вищих істин розуму як орієнтирів у виборі між добром і злом, анархією і порядком.

Економічна концепція лібералізму розроблена представниками англійської класичної політекономії А. Смітом і Д. Рікардо.

Політико-правова концепція лібералізму започаткована в працях англійських і французьких просвітителів, ідеологами англійської і французької буржуазних революцій – Д. Локком, Т. Гоббсом, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, німецьким філософом І. Кантом, а пізніше Б. Константом, А. Токвілем, та іншими мислителями. Дж. Локк вважав, що суспільство та держава починають своє існування для того, щоб захистити „природні” права людини на життя, свободу, власність. Держава, як наслідок укладання „суспільної угоди”, отримує право карати тих, хто порушує „природні” права. Однак держава не повинна втручатись в економіку, релігійне життя, культуру. Власність Д. Локк розглядає не лише як символ працьовитості особи, критерії її оцінки, але і як умову особистої свободи. Для гарантування свобод особи та суспільства, Локк запропонував розділити законодавчу і виконавчу влади, надаючи пріоритет першій, наголошуючи на необхідності представлення в парламенті якомога ширших груп громадян. Ш. Монтеск'є висунув дві важливі ідеї, які лягли в ліберальну доктрину – ідею представницького правління і розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову як умови існування політичної свободи. Під свободою він розумів „право робити все, що дозволено законом”. І. Кант вважав, що оскільки часто свобода переростає у сваволлю, то виникає необхідність певних обмежень, що і покликане робити право. Право визначається об'єктивним загальним законом свободи, а тому регулює лише зовнішню форму поведінки людей, їхні вчинки, а внутрішню поведінку регулює мораль. Покликання права, на думку Канта, - гарантувати безперешкодну реалізацію свободи індивіда. Суспільство, яке засноване на праві і ним регулюється, дає змогу обмежити сваволлю і насильництво. Завершили формування цілісної доктрини лібералізму Б. Констант, А. Токвіль, Ж. Ж. Руссо, Т. Джеферсон. Б. Констант обґрунтував ідею громадянської свободи, змістом якої стала незалежність особистого життя індивіда від політичної влади, і яка містила в собі особисті свободи: недоторканість особи, свободу совісті, слова, зборів, друку, місця проживання, занять, власності. А. Токвіль звертає увагу на проблему співвідношення права індивіда і соціальної рівності, вважаючи, що рівність без свободи нестерпна і рівність постійно загрожує втратою свободи. Ж. Ж. Руссо обґрунтував початкові принципи плебісцитарної демократії, яка набула поширення в ХХ ст. Т. Джеферсон, автор знаменитої „Декларації незалежності США”, вважав, що рівність, свобода, право на повстання, признаються природними правами народу, не можуть бути в нього відібраними. Отже, можна визначити основні політичні засади лібералізму – парламентаризм, рівність всіх перед законом, наявність політичних, громадських прав і свобод особи, ідея правової держави і верховенство закону, обмеження функцій держави і державного апарату. Ці принципи

лягли в основу теорії ліберальної демократії, поступово реалізуючись в країнах Зах. Європи і США в другій половині XIX ст.

З переходом до державно-монополістичного капіталізму в останній третині XIX ст. ідеологія класичного лібералізму суттєво змінилась, одержавши назву соціального (державного) лібералізму або неолібералізму. Важливий внесок в розвиток цього напрямку зробили Д. Мілль, Дж. Гобсон, А. Кейнс та інші. В неолібералізмі, поряд із збереженням основних принципів класичного лібералізму, обґрунтувалась теза про необхідність постійного втручання держави в економіку, посилення її економічної і соціальної ролі. Місце ліберальної теорії „держави як нічного сторожа” займає ідея „держави добробуту”, сутність якої полягає в зміні її функцій і завдань, втручання держави в економіку, що мало на меті створення і підтримку сприятливих умов для конкуренції.

Змінилося ставлення сучасних лібералів і до поняття „суспільство”. Зроблено акцент на розгляді суспільства як цілісної системи, що існує за своїми законами, а не просто, як сукупності індивідів. В цілому нові ліберальні концепції можна поділити на дві течії: власне неолібералізму (в США її ще називають Чиказькою школою) і соціального лібералізму. Перша течія тяжіє до вільного ринку, мінімальної ролі держави і негативного трактування свободи (по суті, це економічний консерватизм у поєднанні з основними положеннями класичного лібералізму). Друга займає середні позиції між соціал-демократією і консерватизмом й орієнтується на реформізм з правим чи лівим ухилом (залежно від національних особливостей у тій чи іншій країні). Таким чином, у чистому вигляді в сучасних умовах ліберальних доктрин як таких не існує, оскільки їм властива тенденція до запозичення ідей інших політичних доктрин сучасності, і це є характерною ознакою XX-XXI ст.

Ідеологія і політика лібералізму має сьогодні багато прихильників. Ліберальний рух налічує близько 110 партій, з яких 60 об'єднані у Ліберальний інтернаціонал (створений в 1947р.). Ліберальні партії діють в Австралії, Великобританії, Ізраїлі, Канаді, Японії. В таких країнах як Японія, Англія, Фінляндія, Італія, Нова Зеландія партії ліберального типу є або правлячими, або в коаліції.

Лібералізм має свої традиції і в Україні. Ліберальні ідеї проповідували М. Драгоманов, Б. Кістяківський. Лібералізм як суспільно-політичний рух та ідеологія поширені і в сучасній Україні, на їх основі діють ряд політичних партій, зокрема, Ліберальна партія України (ЛПУ), Ліберально-демократична партія (ЛДП) - „Захищена Особистість”, „Приватне – понад усе”, Християнсько-ліберальна партія України (ХЛПУ), Ліберальна партія України (оновлена) (ЛПУ(о)) та інші.

3. Консерватизм і неоконсерватизм: їх сутність та еволюція. Консерватизм (від лат. „conservare” – зберігати, охороняти) – суспільно-політичний рух, ідеологія, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Консерватизм часто визначають також як спосіб мислення і дій, які направлені на підтримку існуючих інститутів, відмову від абстрактних утопічних теорій суспільного переустрою.

Історія консерватизму починається з часів Великої Французької революції кінця XVIII ст., як ідейно-політичного руху та ідеології, що відображали інтереси дворянства в його боротьбі проти буржуазії. Пізніше, сприйнявши окремі ідеї класичного лібералізму, консерватизм стає ідейно-політичною платформою окремих частин буржуазії. Батьківщиною консерватизму вважається Великобританія. Його базові ідеї сформулював англійський філософ Е. Берк в своїй праці „Роздуми про французьку революцію” (1790). Сам термін „консерватизм” увійшов до наукового вжитку після заснування французьким письменником Шатобріаном в 1815р. журналу „Консерватор”.

Засновники консерватизму протиставили висунутим Просвітництвом і Великою Французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму, - погляд на суспільство, як на органічну цілісну систему. В широкому індивідуалізмі прихильників

концепції „природного права”, Берк вбачав загрозу цілісності збалансованого життя суспільства. Доступ до влади, на його думку, є не загальним правом, а привілеєм, кожен повинен знати своє місце в соціальній ієрархії.

З точки зору класичного консерватизму держава і правляча еліта повинні не тільки керувати суспільством, але і бути втіленням нації, її мудрості, традицій. Недоцільно ініціювати зміни, якщо їх можна обминути. Держава формує людину, опираючись не тільки на закон, але і на традиції, звичаї. Характерним в суті консервативного керівництва є прищеплення почуття самоконтролю, дисципліни.

З ідеології консерватизм перетворився в широкий соціально-політичний рух, в рамках якого формується особливе відношення до природи суспільства, політичної влади. Він наголошує на необхідності збереження традиційних норм і правил, ієрархії влади соціальних і політичних структур та інститутів, тобто таких, що історично склалися форм державного і суспільного життя, насамперед, його морально-правових засад. Можна визначити наступні принципи і положення консерватизму:

- опора на традиції і історичне минуле нації;
- суспільство розглядається як органічне ціле, а не сплав окремих груп;
- стримане відношення до соціальних змін, позитивне ставлення тільки до таких, які не заперечують існуючого порядку і розвиваються підконтрольно, а не стихійно;
- критичне відношення до потенційних можливостей вдосконалити людину і суспільство з допомогою політичних засобів і методів – тільки релігія може зробити людину кращою, політичні закони лише не дозволяють їй поступати погано;
- виправдання рішучих дій при необхідності захисту консервативних цінностей.

Опираючись на певні стереотипи масової свідомості, традиціоналістські уявлення, релігію, консерватизм має широку соціальну базу серед представників різних верств, на його користь спрацьовують і негативні явища, які супроводжували суспільний прогрес в XIX-XX ст.

В силу соціально-економічних і політичних змін, в процесі розвитку капіталізму консерватизм еволюціонував, включивши в себе ряд норм і цінностей, які традиційно вважалися ліберальними: забезпечення прав і свобод громадян, поділ влади, загальне виборче право, функціонування інститутів представницької влади, посилення соціально-охоронної функції держави, тим самим трансформувавшись в т. зв. „неоконсерватизм”. Для неоконсерватизму характерне наступне :

- в економіці: заміна реформістської моделі розвитку монетаристською, яка орієнтована на обмеження надмірного державного втручання в приватний бізнес, заохочення ринкових відносин, приватного підприємництва;
- в соціальній сфері: заміна існуючого гнучкого ліберально-реформістського курсу „жорсткою економікою”, скорочення соціальних витрат, визнання природної нерівності людей, ієрархічної побудови суспільства;
- в політичній сфері: посилення завдань і функцій політичної системи, зміцнення законності і порядку, переорієнтації щодо проблем політичної влади, бюрократії в бік проти посилення егалітарних тенденцій та антибюрократичних настроїв.

Прихильники політичних позицій, що втілюють в собі зазначені риси, об’єднуються в консервативні партії, найвпливовіші з яких – Консервативна партія Великобританії, Данії, Християнсько-демократичні партії в багатьох європейських країнах, Республіканська партія в США. Відомі неоконсерватори 80-90-х рр. - Р. Рейган, Дж. Буш, М. Тетчер, Г. Коль, Ж. Ширак, Дж. Андреотті та інші.

Слід зазначити, що консерватизм в радянському тлумаченні відрізнявся від його розуміння в західній політології. В традиційному радянському розумінні консерватизм – це політична позиція, для якої характерна прихильність до старого суспільного ладу, віджилих норм, звичаїв, нетерпимість до всього нового, передового в політичному житті та інших галузях суспільного життя. В свою чергу, розуміння консерватизму в західній політології не завжди збігалось з його тлумаченням в українській політичній теорії. В

Україні історично консерватизм виникає як обґрунтування політико-правових засад монархічного гетьманського ладу. В кінці XVIII – поч. XIX ст. консерватизм став ідеологічною базою українського дворянства в його боротьбі за збереження національних привілеїв. В українській політичній думці теоретичне обґрунтування консерватизму пов'язане з іменами таких вчених як В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський, Д. Дорошенко, О. Назарук, І. Лисяк-Рудицький. Їх об'єднували однакові критерії історичної оцінки минулого українського народу, критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу, визнання домінуючої ролі держави в суспільно-політичному житті. В. Липинський характеризував консервативний світогляд як утвердження в середовищі українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку політичної культури, здатних стати в майбутньому носіями української державної влади. В українській історії консерватизм виявився у прагненні зберегти рідну мову, релігію, звичаї та обряди, а головне - традиційні форми родинного і громадського життя. Найбільшою мірою цей політичний напрям в Україні набув національного змісту після 1917р., що виявилось не тільки в ідеологічній а й у державно-політичній площині - на його засадах була утворена Українська держава П. Скоропадського в 1918р.

В сучасній Україні консервативні ідеї стали ідеологічною базою для діяльності політичних партій, зокрема – Конгресу українських націоналістів (КУН), Народного руху України (НРУ), Української Народної партії (УНП), Української консервативної партії (УКП), Всеукраїнського об'єднання „Свобода” та інших.

4. Соціалізм, соціал-демократизм, комунізм: спільне та відмінне, теоретичні засади, політична практика. Соціалізм (фр. „socialisme” - суспільний) – вчення, ідеологія і суспільно-політичні рухи, під якими розуміється соціальна система, устрій, заснований на суспільній власності на засоби виробництва, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Соціалістичні і комуністичні ідеології зародились в середині XIX ст., хоча корені їх можна знайти в античній і християнській філософії. В комуністичній теорії соціалізм – перша фаза комуністичного суспільства. Термін „соціалізм” вперше був введений в 1827 р., а в науковий обіг сен-сімоністом П. Леру в 1834 р. Суттєвий вклад в становлення і розвиток теорії соціалізму і комунізму внесли К. Маркс і Ф. Енгельс, В. Ленін. Серед усіх різновидів соціалізму – феодального, буржуазного, пролетарського – останній набрав найбільшої ваги в світовому політичному процесі і привів в XIX ст. до появи соціал-демократичної, а в XX ст. і комуністичної ідеології та ряду політичних доктрин.

В 1864 р. в Лондоні було створено Міжнародне товариство робітників (І Інтернаціонал). Ідеологічною базою цієї організації став марксизм, який визнавав неминучість приходу до політичної влади пролетаріату (встановлення диктатури пролетаріату) і закономірність побудови соціалізму і комунізму. Пізніше, в 1869 р. в Німеччині, виникає перша соціал-демократична партія, а згодом і в інших країнах (в Росії в 1898 р., в Україні – в 1899 р.). В 1889 р. соціалістичні партії об'єднались в II Інтернаціонал. Після смерті Енгельса в 1895 р. почалася ревізія марксизму як застарілого вчення. На зміну теорії класової боротьби прийшла концепція класового миру (теоретики – Е. Бернштейн, О. Бауер, К. Каутський). Виникає концепція „демократичного соціалізму”, у витоків якої стояв німецький соціал-демократ Е. Бернштейн. Він поставив під сумнів можливість пролетаріату взяти владу у свої руки, відкинув ідею класової боротьби, революції, яка могла призвести до хаосу і анархії. Бернштейн обґрунтував можливість переходу до соціалізму шляхом реформ, мирним способом і тому він вважається засновником сучасної соціал-демократії. Різна політична поведінка соціалістичних партій під час I світової війни привела до розпаду II Інтернаціоналу. Остаточний розкол в соціалістичному русі відбувся в 1919 р., коли ліві партії і групи об'єднались навколо РКП(б) (Російської Комуністичної партії (більшовиків)), яка виникла з лівої частини РСДРП (Російської соціал-демократичної робітничої партії) на чолі з В.

Ленінін, в Комуністичний Інтернаціонал (Комінтерн), і це стало початком виникнення світового комуністичного руху та ідеології. Праві партії в тому ж році утворили Бернський Інтернаціонал, центристські партії в 1921 р. – Міжнародне об'єднання соціалістичних партій (2 $\frac{1}{2}$ Інтернаціонал). Дві останні організації в 1923 р. об'єдналися в Соціалістичний Інтернаціонал (Соцінтерн), який проіснував до 1939р. В 1951 р. соціалістичні і соціал-демократичні партії знову об'єдналися в Соцінтерн. Таким чином, з поч. 20-х рр. соціалістична ідеологія і рух розвиваються в двох течіях – комуністичній і соціал-демократичній.

В ряді країн, зокрема в Швеції, Франції, Греції, Фінляндії, Німеччині, де соціал-демократи довгий час були при владі, суспільство досягло значних успіхів у розв'язанні соціальних проблем, життєвого рівня населення, розвитку змішаної економіки, високого рівня політичної демократії. Серед лідерів соціал-демократії відомі такі видатні політики кінця ХХ ст. як: У. Пальме (Швеція), Ф. Міттеран (Франція), Ф. Гонсалес (Іспанія), Б. Краксі (Італія), Ф. Браницький (Австрія), М. Горбачов (Росія). Соціал-демократи виступають як впливова політична сила в Європарламенті, утворюючи соціалістичну групу. Від кінця 70-х рр., за результатами виборів до цього органу, їх група є найчисельнішою. Соціал-демократична доктрина залишається однією з найвпливовіших в сучасному світі. На даний час понад 160 найбільших і найвпливовіших соціал-демократичних партій об'єднані в Соціалістичний Інтернаціонал, з них 56 є правлячими. За партії Соцінтерну в країнах Західної Європи голосують до 40 відсотків виборців. В останні роки лави соціал-демократів розширились за рахунок трансформації в соціалістичні багатьох колишніх комуністичних партій.

В Україні соціалістичні ідеї поширюються ще на початку ХХ ст., ставши ідеологічною базою діяльності ряду політичних партій – Української соціал-демократичної партії (УСДП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) (членами якої були лідери Центральної Ради – С. Петлюра, В. Винниченко, Д. Антонович), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Окрім цього, у великих промислових центрах України, де переважало неукраїнське населення, активно функціонували організації загальноросійських соціалістичних партій – Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), партії соціалістів-революціонерів – есерів. Соціалістичні ідеї, гасла були складовою частиною ідеологічної бази в діяльності Центральної Ради та Української Народної Республіки. Своє практичне втілення вони знайшли в ряді законів УНР, зокрема в земельному, де в основу було покладено принцип соціалізації землі.

Включення України в склад СРСР і встановлення тоталітарного комуністичного режиму зробило неможливим функціонування будь-яких (окрім комуністичної) ідеологій і доктрин суспільного розвитку. І лише на поч. 90-х рр. в Україні відроджуються соціалістичні ідеї європейського зразка.

Комунізм. Ідеологічне розходження соціал-демократії з т. зв. „лівими” по відношенню до марксистської доктрини, виникнення в Росії комуністичної партії і утворення Комуністичного Інтернаціоналу, привело до утворення іншої течії соціалізму – комуністичної і світового комуністичного руху та ідеології. Найбільш вагомий вклад в обґрунтування і практичну реалізацію марксистської доктрини було зроблено В. Ленінін. Ним обґрунтовувалась необхідність переходу від капіталізму до соціалізму як результату внутрішніх протиріч, закладених в природі капіталізму, що вступив в стадію імперіалізму. Вчення К. Маркса було розвинуто і доповнено теоріями імперіалізму, соціалістичних і національно-визвольних революцій в нову епоху, вченнями про партію „нового типу”, про Ради як форму диктатури пролетаріату, світову революцію і одночасно можливість побудови соціалізму в окремо взятій країні та іншими ідеями. Модифікація і інтерпретація марксизму-ленінізму продовжувалась на протязі всього ХХ ст. в багатьох країнах світу, насамперед в СРСР, де з 1917 р. ці ідеї впроваджувались в життя. Комуністична модель соціалізму в СРСР та в ряді інших країн т. зв. „соціалістичного табору” мала такі ознаки: -

ліквідація ринкових відносин, милітаризацію праці, згортання демократичних механізмів, ідейно-політичний монополізм, репресії і знищення інакодумців, русифікаторська політика по відношенню до неросійських народів в СРСР.

Як світовий, комуністичний рух в ХХ ст. розвивався до 1943 р. у формі Комуністичного Інтернаціоналу, а пізніше періодично проводились міжнародні наради представників комуністичних і робітничих партій. В 14 країнах комуністи були при владі і будували соціалізм ленінсько-сталінського зразка. В середині 80-х рр. в світі налічувалось близько 100 марксистсько-ленінських партій, які матеріально підтримувались СРСР. В кінці 80-х рр. почалась глобальна криза комуністичної ідеології, яка характеризувалась припиненням членства в комуністичних партіях, різким зменшенням кількості виборців, які голосували за комуністів, втратою влади, заборонаю і розпуском окремих компартій. Основними причинами цього були:

- компрометація ідей соціалізму і комунізму „реальним соціалізмом”, побудованим в СРСР та інших країнах (нове суспільство виявилось недемократичним, бідним, відсталим у науково-технічному прогресі, духовно-моральному аспектах);
- ігнорування національних інтересів і проблем;
- викриттям злочинних методів політичної боротьби, до яких вдавалися комуністичні лідери при впровадженні нових „соціалістичних” суспільних відносин;
- усвідомлення масами утопічності і шкідливості цілого ряду ідей і фундаментальних положень марксизму-ленізму (теорії класової боротьби, диктатури пролетаріату, одержавлення економіки, ліквідації приватної власності, монополії комуністичної ідеології та ін.)

На відміну від соціал-демократичних ідей, які набули поширення в Україні на поч. ХХ ст. (перша соціал-демократична партія була утворена в 1899 р. в Західній Україні), комунізм в Україну був принесений в 1918 р., як відзначали його лідери В. Ленін і Л. Троцький, на „вістрях багнетів”. Комуністична партія України (більшовиків) (КП(б)У) була створена в 1918 р. в Таганрозі і складалася в основному з росіян і євреїв, і в подальшому розвивалась як складова частина Російської комуністичної партії. Враховуючи те, що в Україні український національно-визвольний рух тривалий час поєднувався з соціалістичним, це створило базу для виникнення окремої течії і доктрини – націонал-комунізму. На її основі спочатку виникла Українська комуністична партія (УКП), а після її ліквідації в 1925 р., націонал-комунізм знайшов своє відображення як течія Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), яка була частиною Всеросійської комуністичної партії більшовиків (ВКП(б)). Його представники – Ю. Лапчинський, В. Шахрай, а пізніше М. Скрипник, М. Хвильовий, О.Шумський, та інші, вважали, що марксизм пропонує найправильніший шлях розвитку людства, але комунізм має пристосуватися до національних умов. Як течія, націонал-комунізм був розгромлений на поч. 30-х рр., а його лідери репресовані. В подальшому комуністичний рух в Україні існував монополюю як частина загальносоюзного, а його основна структура – КПУ як складова КПРС.

Після заборони КПУ, яка в серпні 1991 р. виступила на боці сил, що прагнули реставрувати сталінсько-брежнєвський соціалізм, зберегти унітарну структуру СРСР, комуністична доктрина, маніпулюючи складним становищем в Україні - повільним просуванням реформ, матеріальним зубожінням значної частини населення, насамперед пенсіонерів і людей старшого покоління, одержала можливість для поступової реанімації. Організаційно вона оформилась в діяльність ряду політичних партій, найвпливовішими серед яких є КПУ (відновила свою діяльність в 1993 р.) . Свою діяльність вона базує на комуністичній марксистсько-ленінській ідеології, виступають за відновлення радянської влади, відродження якогось нового союзу „трьох слов'янських народів” тощо.

4. Релігійний фундаменталізм як політична доктрина та її сутність. Особливе місце серед сучасних політико-ідеологічних доктрин займає релігійний

фундаменталізм. Він ґрунтується на вірі в буквальний зміст священних текстів (Біблії, Корану, Талмуду тощо) та в необхідність їх суворого дотримання і впровадження у життя. Після Іранської революції 1979 року особливо впливовим і відомим у світі став ісламський фундаменталізм або ісламізм. Ісламський фундаменталізм – досить неоднозначне і складне явище. Одні дослідники і політики заперечують ісламський фундаменталізм як явище, інші вбачають в ньому джерело небезпеки для всього людства. Слово „фундаменталізм” (лат. „fundamentum” – основа) означає антимодерністську релігійність, формально ісламські фундаменталісти закликають до руху назад, створення в країнах з мусульманською більшістю тієї соціальної обстановки, яка була в епоху пророка Мухаммеда. Мова йде, по суті, про повернення до споконвічних цінностей ісламської цивілізації і про реконструкцію одвічної мусульманської держави. Але заклики повернутись до ранньої віри є лише прикриттям ісламізації політики, обґрунтуванням вторгнення релігійних діячів в сферу управління державою. Ісламізм виходить з того, що іслам - це не тільки релігія, а й соціально-політична система. Він відзначається войовничістю, фанатизмом, намаганням силою нав'язати свої вірування іншим. Частина вчених вважає його різновидом сучасного фашизму. Це обґрунтовується наявністю таких спільних цінностей і рис цих доктрин, як: поєднання релігійного фундаменталізму з націоналізмом; антикомунізм і антикапіталізм водночас; нетерпимість і політичний тероризм; утвердження переваги колективного над індивідуальним; заперечення свободи людини й інших ліберальних цінностей; особлива влада еліти і диктаторські методи правління; фанатизм і агресивність.

Ісламська революція 1979 р. в Ірані – приклад спроби реалізації фундаменталістських ідей на практиці, коли прибічники аятоли Хомейні у відокремленні ісламу від політики вбачали головне лихо правовірних. Тому Хомейні оголосив себе „духовним правителем” Ірану і взяв на себе всю повноту політичної влади. Керівники Ірану в концепції „ісламської держави” втілювали ідею визволення мусульман від усіх видів зла і створення суспільства соціальної гармонії і справедливості шляхом всебічної „ісламізації” життя суспільства. Іншим прикладом реалізації ідей ісламізму стало перебування при владі так званого руху „Талібан” в Афганістані

Таким чином зростання фундаменталізму веде до міжрелігійних конфліктів і насильства. Прикладом може бути ворожнеча і тероризм у відносинах між мусульманами, індусами й сікхами в Індії, що переносяться також на міждержавні відносини Індії та Пакистану і вже призвели до ядерного озброєння цих південно-азійських держав.

Тема 11. Демократія у політичному житті суспільства

План

1. Історичні моделі та сучасні концепції демократії.
2. Принципи та форми демократії. Хвилі демократизації в сучасному світі.
3. Вибори як основа політичної демократії. Умови та шляхи розбудови демократії в Україні.

*Демократія-найгірша
форма правління,
за виключенням всіх інших
У.Черчілль*

Основні поняття і терміни: демократія; пряма демократія; представницька демократія; концепції демократії; виборче право; виборча система; виборчий ценз; умови демократії.

1. Історичні моделі та сучасні концепції демократії. Поняття «демократія» – неоднозначний термін у політичній науці. Хоча воно означає буквально «народовладдя», в дійсності можливість всього народу повністю реалізувати політичне панування поки що ні в одній країні не реалізовано, це скоріше ідеал. Проте, ряд країн зробили для його реалізації значні успіхи, як наприклад США, країни Західної Європи, відтак можуть бути зразком для інших в досяганні цього ідеалу.

Зміст поняття «демократія» в політичній історії змінювався залежно від реалізації демократичних принципів у конкретних державах. У політичній науці існує велика кількість змістовних визначень демократії. Цим терміном визначається: **форма державного устрою, політичний режим, світогляд, метод функціонування політичної системи, процедура, спосіб досягнення компромісу, форма народного волевиявлення, гарантованість інтересів меншості.** Найпоширенішим є розуміння демократії як **форми державного устрою, заснованої на визнанні народу джерелом і носієм верховної влади.**

Демократія виникає у стародавніх грецьких містах-полісах. Перша демократична держава – Афінівська республіка (V ст. до н.е.). Рисами античної демократії були:

- Застосування форм прямої демократії. Усі громадяни мали право і були зобов'язані брати участь у прийнятті рішень з важливих для держави питань.
- Окрім прийняття рішень на загальних зборах, громадяни брали участь у здійсненні правосуддя та адміністративних функцій у державних установах. Декотрі з цих установ укомплектовувались на виборній основі, але більшість – жеребкуванням.
- Принцип рівності і свободи громадян існував, проте в античні часи він виводився з їхнього членства в громаді і був підпорядкований її спільним інтересам. Уявлення про будь-які універсальні людські чи політичні права були відсутні.
- Уявлення про наявність спільного громадського інтересу та його гармонійне поєднання з особистими інтересами громадян ставило вимогу однаковості при прийнятті рішень, вело до засудження фракційності й «інакомислення», які часом карались остракізмом – відлученням від громади (в Афінах – терміном на 10 років).

- Громадянство було вузьким. Воно обмежувалось корінним вільним населенням чоловічої статі даного міста-держави.
- Демократія була маломасштабною: вона не поширювалась на інші міста і не сприяла об'єднанню греків навіть перед загрозою вторгнення ззовні.

В епоху середньовіччя у державах Європи утверджується абсолютна влада монархів, тому демократія обґрунтовується як народовладдя довірене монарху. Для теорії демократії в той період існувала проблема джерела влади і суверенності цього джерела, на відміну від античних традицій, де таким джерелом визнавався народ. Відмінним від античності було і те, що у середньовіччя не розглядалася проблема вибору між монархією і республікою, деспотією і демократією.

Важливе значення для становлення засад демократії в даний період, стало виникнення парламентів як перших представницьких органів державної влади (англійський парламент, Генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії, сейм у Речі Посполитій та ін.). Хоча роль тодішніх парламентів зводилася до обмеження абсолютної влади, а не представництва інтересів усього народу, виникнення парламентаризму стало важливим чинником у подальшому становленні демократії.

Активна розробка демократичних ідей розпочалася з настанням Нового часу і пов'язана з розвитком капіталізму, буржуазними революціями в країнах Західної Європи. Надзвичайно важливим для теорії демократії було обґрунтування видатним французьким мислителем Ж.-Ж. Руссо ідеї народного суверенітету. Він доводив, що єдиним джерелом і верховним носієм влади в суспільстві є народ. Ця влада неподільна, вона здійснюється безпосередньо самим народом і не може бути передана окремій особі чи органу. В свою чергу, відомий французький мислитель та правник Ш.-Л. Монтеск'є, висунув ідею представництва, згідно з якою народ як єдине джерело і верховний носій влади в суспільстві делегує владні повноваження державним органам. В цілому, починаючи з XVII століття, коли почали формуватися сучасні національні держави, уявлення про демократію трансформуються і розширюються.

Різне теоретичне вирішення суперечності між ідеалом демократії та її реальністю знаходить свій вияв в існуванні багатоманітних *концепцій демократії*. Розглянемо основні з них.

Історично першою такою концепцією та формою її практичного втілення була *класична ліберальна демократія*. Вона на перше місце ставить громадянську свободу як незалежність особистого життя індивіда від політичної влади. Це реалізація передусім особистих прав і свобод індивіда: права на життя і недоторканність особи, права на свободу і спротив насильству, права на власність і вільну економічну діяльність, свобод приватного життя – недоторканності житла, таємниці листування, свободи пересування й вибору місця проживання. А наявність в індивіда політичних прав і свобод надає йому можливість брати участь у здійсненні державної влади, впливати на державу з метою задоволення особистих і спільних інтересів і потреб. Сутність ліберальної демократії в концентрованому вигляді знайшла своє відображення у запропонованій президентом США Авраамом Лінкольном формулі: *демократія – це правління народу, обране народом і для народу*.

Разом з тим, суспільна практика показала, що притаманна лібералізму абсолютизація індивідуальної свободи веде до соціальної поляризації суспільства, загострення класової боротьби, породжує політичну нестабільність тощо. Подолати ці й подібні недоліки покликана концепція *плюралістичної демократії* як сучасний різновид ліберальної демократії. Основні її положення були сформульовані у працях М.Вебера, Й.Шумпетера, А.Бентлі, Р.Дала, С.Ліпсета та інших дослідників.

Призначення демократії, згідно з цією концепцією, полягає насамперед у тому, щоб надавати усім групам можливість висловлювати і захищати свої інтереси, запобігати конфліктам, створювати численні незалежні центри політичного впливу та соціальних противаг, які б не допустили узурпації влади наймогутнішими суспільними групами, а

також політичною більшістю. Отже, плюралістична теорія розглядає демократію як форму правління, що забезпечує баланс сил між конфліктуючими економічними, соціальними, етнічними та іншими групами інтересів. Держава розглядається як арбітр, що забезпечує баланс інтересів і в такий спосіб здійснює вплив на все суспільство.

Концепція плюралістичної демократії була найвпливовішою і поділялась більшістю політологів у 60-ті – на початку 70-х років XX ст., але вона не позбавлена низки недоліків. Зокрема, абсолютизації можливості політичного представництва соціальних інтересів через політичні партії і різноманітні організації як групи інтересів. Рядові члени партій і громадських організацій реально відіграють у них другорядну роль, а основні рішення приймаються їх керівниками, причому не завжди в інтересах тих же рядових членів. Нереальною є установка концепції плюралістичної демократії і на те, що все населення буде представлене в партіях і групах інтересів, що ці об'єднання будуть рівними за своїм політичним впливом. Адже, найбільший вплив на політику в економічно розвинених країнах справляють різноманітні підприємницькі структури, особливо загальнонаціональні, галузеві та міжгалузеві об'єднання підприємців. Саме вони мають найширші матеріальні та фінансові можливості для впливу на органи влади. Відчутний вплив на політику мають і профспілки, які є наймасовішими організаціями найманих працівників.

Зростання політичного впливу об'єднань підприємців і профспілок спричинило появу *концепції корпоративної демократії*. Корпорація – це сукупність осіб, об'єднаних на основі цехових, кастових, комерційних та інших інтересів. Згідно з концепцією корпоративної демократії політика має здійснюватись за участю держави та обмеженої кількості наймасовіших і найвпливовіших організацій, передусім об'єднань підприємців і профспілок як виразників інтересів широких верств населення. Така політика дістала назву соціального партнерства, або трипартизму. Однак, корпоративні об'єднання можуть набувати монопольного права на політичне представництво інтересів не тільки членів цих об'єднань, а й інших верств населення. Якщо врахувати, що в країнах Заходу більше половини працівників не є членами профспілок, то це означає, що вони не мають власного політичного представництва в системі корпоративної демократії. За своїм змістом вона близька до плюралістичної концепції демократії.

Обмеженість концепцій ліберальної, плюралістичної та корпоративної демократії спонукала політологів шукати інші моделі демократичного здійснення державної влади. Однією з них є концепція *партисипітарної демократії* (від франц. *participer* – брати участь). Партисипітарна демократія – це демократія участі.

Концепція партисипітарної демократії передбачає, що широке залучення освічених громадян до участі у здійсненні влади, децентралізація політичних рішень, громадський контроль над їх прийняттям сприятимуть досягненню справжньої рівності і свободи, як найсправедливіших засад демократії. Зважаючи на неможливість переходу до прямої демократії, прихильники партисипітарної демократії пропонують змішану форму політичної організації, в якій би поєднувались елементи прямої і представницької демократії. На низовому рівні – у трудовому колективі, закладі освіти, за місцем проживання, низових ланках управління – має застосовуватись пряме народовладдя, тобто участь всіх громадян у прийнятті рішень, а на вищих рівнях слід покладатись на принцип представництва. За таких умов, стверджують вони, відбуватиметься подолання політичного відчуження громадян, розвиток їх громадської активності, забезпечення ефективного контролю за політичними інституціями та посадовими особами. Але в партисипітарній теорії демократії є немало слабких місць. Критики небезпідставно зазначають, що прийняття важливих рішень широким колом непрофесіоналів, які не несуть за них відповідальності, неминуче призведе до зниження інституційної відповідальності посадових осіб та до зростання небезпеки популістського авторитаризму. Крім того, автори концепції, на думку критиків, переоцінюють можливість залучення більшості громадян до участі в політиці без примусу, тобто без порушення їх свободи.

Адже відомо, що основна маса населення добровільно не бажає серйозно займатися політикою.

Протилежних поглядів на суть політичної демократії дотримуються прибічники *елітарної демократії*, які наголошують на необхідності обмеження участі мас в управлінні суспільством. Стверджується думка, що у будь-якому суспільстві реальна влада має належати політичній еліті, яка розглядається не тільки як група, котрій притаманні необхідні для управління якості, але й як захисник демократичних цінностей, здатний стримувати властивий масам ідеологічний і політичний ірраціоналізм, емоційну неврівноваженість і радикалізм. Народу, згідно з цією концепцією, належить тільки право періодичного, головним чином електорального контролю за складом еліти.

Особливістю марксистського розуміння демократії є розгляд її у зв'язку з матеріальними умовами життя суспільства та його класовою структурою. Марксизм вважає, що в класовому суспільстві демократія є виявом диктатури економічно пануючого класу. В умовах експлуаторського ладу – рабовласницького, феодального і буржуазного – інститути демократії слугували і слугують тим класам, в руках яких перебували і перебувають засоби виробництва: рабовласникам, феодалам і буржуазії. Вищим типом політичної демократії марксизм визнає соціалістичну, або пролетарську демократію. Головна відмінність соціалістичної демократії від буржуазної вбачається в тому, що вона є владою більшості суспільства – трудящих (диктатурою пролетаріату), спрямованою проти його експлуаторської меншості, тоді як буржуазна демократія є владою незначної меншості – власників засобів виробництва. Однак, реалізація цієї концепції демократії в реальній політичній практиці без економічної свободи та конкуренції, реальних виборів на принципі політичного та ідеологічного плюралізму, привела до побудови тоталітарної моделі соціалізму. Окрім зазначених, у теорії демократії існують також інші концепції демократії: *ринкова, плебісцитарна, консенсусна, референдумна та ін.*

Підсумовуючи аналіз розглянутих концепцій зазначимо, що їх багаточисельність свідчить про демократію є багатоманітне суспільне явище і процес що постійно розвивається. Загалом, подані теоретичні моделі увібрали в себе весь демократичний досвід і дають можливість розглянути сучасну демократію з характерними ознаками й умовами, які вже сформувалися.

2. Принципи та форми демократії. Хвилі демократизації в сучасному світі.

Важливе теоретичне і практичне значення має питання про *критерії демократії*. Загальноприйнятим і найбільш важливим серед них є *можливість громадян брати реальну участь в управлінні, у вирішенні як державних, так і громадських справ.*

Серед головних критеріїв демократичності суспільства – *наявність фундаментальних прав і свобод людини*. Конституційно закріплені за громадянами права і свободи є важливими цінностями демократії.

Реалізація фундаментальних прав і свобод людини забезпечується наявністю такого критерію демократії як *правова держава із верховенством закону у всіх сферах життя суспільства*. Саме така держава є головною силою у демократичному суспільстві, яка здатна гарантувати громадянам їх права і свободи.

Критерієм демократії є *наявність чи відсутність демократичного типу політичної культури*, яка передбачає сприйняття таких цінностей, як повага прав і свобод особи, відмова від насильства як засобу державної політики і форми політичної боротьби, гуманність, терпимість до інакодумства, усвідомлена повага і дотримання громадянами законів.

На цій основі базується не менш важливий критерій демократії – *висока соціальна і політична активність різних суспільних сил, добровільно об'єднаних в організації, асоціації, товариства, клуби*. Ці об'єднання своєю різноманітною діяльністю формують суспільне середовище і складають невід'ємний елемент громадянського суспільства.

Реалізація критеріїв демократії забезпечується цілим рядом її *принципів*. Одним із основоположних принципів демократії є *принцип більшості*. Так, в демократичному

суспільстві в результаті волевиявлення народу стосовно того чи іншого питання утворюється більшість, яка і визначає позицію влади. Разом з тим, принцип більшості не можна абсолютизувати і вважати його бездоганно демократичним, якщо при цьому не дотримується право меншості на опозицію. В демократичному суспільстві більшість, і меншість громадян є цілком рівними у своїх правах і свободах.

Демократична організація суспільства неможлива без дотримання *принципу плюралізму*, який дає можливість управляти на основі врахування множинного характеру громадської думки і позицій різних суб'єктів політики. Тому у плюралістичному суспільстві з цією метою меншості надається юридично гарантоване право на опозицію.

Важливим принципом демократії є *принцип рівності*. Однак, демократія передбачає лише політичну рівність всіх перед законом, незалежно від соціального і матеріального становища, але не може гарантувати однаковий рівень життя. Проте держава вживає заходів для забезпечення достатнього рівня соціальної захищеності для соціальних груп, які потребують допомоги.

Атрибутом демократії є також *принцип розподілу влади*, у відповідності з яким законодавча, виконавча і судова влада відокремлені і достатньо незалежні одна від одної.

Наступний *принцип демократії* — *конституціоналізм*, який зобов'язує владу і громадян дотримуватись конституції, підкорятись діючій юрисдикції, незалежному конституційному контролю. Демократична організація суспільного життя передбачає також наявність незалежного контролю, який здійснюється не тільки «зверху», але й постійного і ефективного контролю «знизу».

Неодмінною умовою демократії є також необхідність забезпечення *принципу гласності* у всіх сферах суспільного життя, для цього забезпечується вільний доступ преси і громадськості до інформації про діяльність державних органів.

І нарешті, загальновизнаним демократичним *принципом є виборність основних органів державної влади*. Детальніше про це піде мова у наступному питанні.

Такі основні критерії, принципи та риси демократичної організації суспільства. Очевидно, що жодна із сучасних країн не відповідає цим параметрам в повному об'ємі. Встановлення такої відповідності навряд чи можливе і в майбутньому. Однак, намагання досягнути демократичних ідеалів завжди буде залишатись могутнім стимулом для подальшого суспільного прогресу.

У сучасному світі все більше країн вибирають демократію, хоче не завжди процес побудови демократичного суспільства носить пряmlinійний характер. У політичній науці одержала поширення теорія «*хвиль демократизації*», згідно з якою перехід до демократії у світі порівнюється із хвилями, що мають підйоми і відкати. Американський політолог С.Хантінгтон, один з авторів даної теорії, виділяє три хвилі переходів держав від недемократичних до демократичних, при цьому виділивши в кожен період і реверсивні хвилі.

Перша хвиля демократизації	1828 – 1926
Перший відкат	1922 - 1942
Друга хвиля демократизації	1943 - 1962
Другий відкат	1958 - 1975
Третя хвиля демократизації	1974 - ?

Важливим у процесі демократизації, як акцентують науковці¹, є те, що для того щоб держава стала демократичною, недостатньо мати формальні політичні інститути, необхідно відповідати певним *умовам*. До *об'єктивних* внутрішніх та зовнішніх умов відносять: *політичні, економічні, культурні, соціальні, психологічні, історичні, геополітичне положення, положення держави в системі міжнародних відносин*,

¹ Політологія: Навчальний посібник. 2 вид., доп. Донецьк: АСТРО, 2005. с. 222

зовнішній вплив. До *суб'єктивних* умов відносять *стратегію, тактику і форму демократичних змін, що обрали ініціатори демократизації.*

Політичні умови демократії передбачають політичний плюралізм, політична конкуренція, високопрофесійна політична еліта, політико-правове регулювання конфліктів, недопущення превалювання однієї з гілок влади, окремої особистості чи групи. Розвинута система місцевого самоврядування.

Економічні умови демократії передбачають наявність розвинутого ринку, високий рівень індустріалізації, різноманіття форм власності, конкуренцію товаровиробників, високий рівень добробуту, розповсюджену урбанізацію, вдало проведені економічні реформи.

Соціальні умови демократії передбачають соціальний плюралізм, наявність розвинутого середнього класу, розвинене громадянське суспільство.

Культурні умови демократії базуються на позитивному сприйнятті демократичних цінностей у суспільстві, державній єдності і національній ідентичності, що сформувалися, високому рівні правової культури.

3.Вибори як основа політичної демократії. Умови та шляхи розбудови демократії в Україні. Як вже вище зазначалося, *виборність основних органів влади* – основний інструмент реалізації демократії як влади народу. Демократія передбачає забезпечення вільних виборів, що докорінно відрізняються від недемократичних і формальних виборів. Всі громадяни за таких умов мають виборчі права і реальні можливості брати участь у виборах. Однак, демократія не виключає наявності цензу осілості, у відповідності з яким право вибирати і бути обраним у багатьох країнах мають тільки ті громадяни, які проживають там протягом певного часу. Проте решта обмежень у виборчих правах (за національною, релігійною, статевою, майновою, професійною та іншими ознаками) недопустимі, так як вони суперечать природі демократії. Процес організації і проведення виборів у кожній державі регулюється **виборчим правом**.

Виборче право – сукупність юридичних норм, що регулюють участь громадян у виборах як тих, які обирають і яких обирають, організація і проведення виборів, взаємини між виборцями і виборними органами чи особами. Як вже зазначалося, виборче право в різних державах може мати певні обмеження (виборчі цензи): вікові, майнові, гендерні, расові, еміграційні (проживання в державі не менше визначеного законом терміну), освітні (знання державної мови) та ін. У деяких державах вибори – це не просто рівна можливість для голосування, але й юридичний обов'язок громадян. Наприклад, в Австрії, Бельгії, Люксембурзі, Бразилії, Аргентині, Еквадорі, Коста-Риці голосування є обов'язковим. Вибори повинні бути загальні, вільні, рівні, змагальні (більше однієї альтернативи), таємні. Загальні прямі вибори – це єдина можливість шляхом прямої участі виразити суверенність народу на національному, регіональному, місцевому рівні. Політичний інститут виборів передбачає три основних типи електоральних систем для обрання осіб в органи влади: *мажоритарний, пропорційний та змішаний*.

Мажоритарна система передбачає обрання одного кандидата від кожного електорального округу. Мажоритарна система у свою чергу поділяється на систему *абсолютної більшості*, тобто 50%+ і систему *відносної більшості*, де перемагає той, хто набирає просту більшість голосів. Якщо вибори проходять у два тури, то переможцем вважається кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів, якщо ніхто з кандидатів її не набрав, то в другому турі за перемогу борються два кандидати, де перемагає той, хто отримав відносну більшість голосів.

Пропорційна система виборів передбачає розподіл місць у парламенті пропорційно до кількості поданих голосів за партійними списками. Ця система використовується в Бельгії, Швеції, країнах Латинської Америки.

Змішана система передбачає поєднання двох перших типів – половина обирається по пропорційній, інша по мажоритарній.

Впродовж незалежності в Україні були різні типи виборчих систем – мажоритарна, змішана, пропорційна. На даний час існує змішана система, але гостро стоїть питання про перехід до пропорційної системи на основі відкритих списків.

Прийнята у червні 1996 р. Конституція проголосила Україну демократичною, правовою, соціальною державою. Проте для її практичного втілення необхідно ще багато чого зробити.

Проблема дотримання всіма гілками державної влади положень Конституції України продовжує залишатись актуальною. Адже конституційне закріплення основних інститутів і принципів демократії – лише один з необхідних кроків на шляху демократизації, важливим є їхнє реальне впровадження в політичну практику. Відтак побудова в Україні правової держави продовжує залишатись одним з головним завдань на шляху до демократії.

Якщо виходити із кількісних показників багатопартійності, то Україна справляє враження демократичної держави. Проте, багатопартійність поки що є недостатньо зрілою, про що свідчить нелегкий шлях до створення у Верховній Раді структурованих правлячої та опозиційної партійних коаліцій, які могли б забезпечити відповідальність владних структур перед народом.

Підґрунтям і однією з ознак демократичного суспільства є ринкова економіка із властивим їй плюралізмом форм власності та вільною конкуренцією. На її основі виростають соціальна структурованість суспільства, реальна багатопартійність, вільна особистість з розвиненим почуттям громадянськості та власної гідності. Формування цих ознак в Україні тільки розпочалося. В цьому контексті важливим є становлення середнього класу, який є соціальною базою демократії, її опорою. Саме він був однією з рушійних сил Помаранчевої революції та Революції гідності. Революції стали яскравим прикладом того, що громадянське суспільство продемонструвало свою здатність здійснювати контроль над владою.

Однак олігархічні клани, які монополізували розподіл економічних ресурсів і виробництва, ще активно впливають на внутрішньополітичне життя держави. Антиолігархічний, антикримінальний характер Революції гідності привів до зміни влади, але вирішення поставлених нею завдань та вимог потребують подальших зусиль демократичних сил для їх втілення на практиці.

Тема 12. Політична культура

План

1. Поняття політичної культури..
2. Структура та функції політичної культури.
3. Типологія політичної культури та її формування.
4. Особливості української політичної культури.

Основні поняття і терміни: політична культура, політична свідомість, політичні знання, політичні цінності та орієнтації, політичні настанови, політична поведінка, політичні стереотипи, політичні символи, політична субкультура, політична соціалізація.

Гостре почуття патріотизму американців, шанобливе ставлення японців до політичних еліт, схильність французів до інакомислення та протесту — все це приклади того, як культурні норми можуть формувати політичне життя.

*Габріель Алмонд,
американський політолог*

1. Поняття політичної культури. Політична культура як соціальне явище виникла раніше, ніж оформилося саме поняття, — з появою держави, у IV-III тис. до н. е. Вона була предметом уваги Платона, Аристотеля, Макіавеллі, Монтеск'є, Токвіля, Маркса, Мангейма та інших мислителів. А сам термін запроваджений у науковий обіг німецьким філософом епохи Просвітництва Йоганом-Готфрідом Гердером (1744—1803). Систематично використовувати його почали в 50-х роках XX ст. У західній політології ґрунтовну розробку як самого поняття, так і концепції політичної культури зв'язано з іменами американських політологів Г. Алмонда та С. Верби. сформульоване ними визначення вважається класичним. Політична культура, на їхню думку, *є сукупністю індивідуальних позицій і орієнтацій учасників даної системи, суб'єктивною сферою, що лежить в основі політичних дій і надає їм певного значення.* Зазначимо, що в українській політичній думці проблема сутності політичної культури вперше чітко сформульована українським ученим В'ячеславом Липинським ще за 30 років до того, як американський політолог Габріель Алмонд у 1956р. висунув власну версію цього феномену яка стала класичною. Політична культура нації, за Липинським, виявляється у прагненні і, головне, здатності та вмінні провідної її верстви — еліти — використовувати для політичної, державницької творчості кращий політичний досвід, надбання політичної теорії і науки, норми політичної етики. Якщо Липинський сутність політичної культури бачив у поєднанні, «рівновазі» між політичною творчістю і «політичною наукою», що забезпечує високу «політичну умілість» провідної верстви нації, то Алмонд розглядав політичну культуру як сукупність орієнтацій громадян на політичну систему суспільства і на самих себе як учасників політичного процесу. На сьогодні існує кілька концепцій змісту політичної культури:

1. Психологічний підхід (школа Г. Алмонда) розглядає політичну культуру як набір психологічних орієнтацій на соціально-політичні об'єкти та процеси;

2. **Комплексний узагальнений підхід** (Д. Мервік, Р. Такер, Л. Дітмер) ототожнює політичну культуру з політичною системою, або зводить її до політичних відносин;

3. **Об'єктивістське (нормативне) трактування** (Л. Пай, Д. Пол) визначає політичну культуру як сукупність прийнятих політичною системою норм і зразків політичної поведінки;

4. **Евристична концепція** (С. Хантінгтон) - політична культура розуміється як гіпотетична нормативна модель бажаної поведінки.

5. **Соціопсихологічний підхід** (Р. Карр, Д. Гарднер, Ю. Тихомиров): - політична культура визначається як установча поведінкова матриця, в межах якої розташована і функціонує політична система.

Польський політолог К. Опалек зробив спробу класифікувати численні дефініції політичної культури, згрупувавши їх за чотирма основними напрямками: 1) «суб'єктивні» або «психологічні», до яких належать визначення політичної культури, названі Алмондом та його послідовниками; 2) «об'єктивні», які розглядають політичну культуру як систему владних зразків, «стандартів» поведінки суб'єктів політичної системи, відхилення від яких призводить до втручання органів влади; 3) «евристичні», які визначають політичну культуру як вибір певних зразків політичних орієнтацій, які (за їхнього домінування) сприяють стабільності або правильному функціонуванню політичної системи; 4) «всеохоплюючі», тобто такі, що визначають цю культуру через самий тільки перелік її об'єктів та елементів без узагальнюючих характеристик з причини надзвичайної складності даного соціального феномену [7].

Отже, у дослідженнях змісту поняття політичної культури можна виділити два основні підходи. *Перший* — розглядає політичну культуру як сукупність (систему) політичних знань, переконань, духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду та традицій, а також політичних інститутів. *Другий* — спеціально наголошує на узагальненій характеристиці людини, на мірі її політичної розвинутості й активності, умінні застосовувати політичні знання на практиці. Прихильники цього, другого, підходу вбачають у політичній культурі процес, спосіб, форму реалізації сутнісних сил людини, її знань і суспільно-політичних переконань.

Слід підкреслити, що нині багато дослідників намагаються поєднати обидва ці підходи. Це дає можливість, розкриваючи поняття політичної культури, урахувати всі сторони цього суспільного явища. Ось чому політичну культуру можна визначити як *зумовлений попереднім політичним досвідом певний рівень політичної свідомості людей у суспільстві, їхнє вміння використовувати набуті політичні знання в практичній діяльності, а також способи політичних дій і політичної поведінки індивідів або суспільних груп*. Політична культура виявляється через діяльність держави, політичних партій, політичних рухів, суспільних організацій, трудових колективів, окремих громадян, у демократії, конституції, у системі правових норм, у ставленні до них громадян держави.

2. Структура та функції політичної культури. Структура політичної культури – це єдність таких основних компонентів як *політичної свідомості і політичних знань, політичної поведінки й політичних дій та функціонування політичних інститутів*. Політична свідомість та політична поведінка громадян теж мають свою внутрішню структуру.

Політична свідомість як структурний компонент політичної культури — це духовне утворення, яке включає політичні ідеї, погляди, уявлення, традиції, соціально-політичні почуття народу, що відбивають найбільш істотні економічні, соціальні, політичні та духовні інтереси людей, що мають бути реалізовані через інститути політичної системи. Політична свідомість завжди є конкретно-історичною, вона відбиває інтереси конкретних людей у конкретній країні з певним рівнем економічного й духовного розвитку.

Першим важливим елементом політичної свідомості є політичні знання та сформовані на цьому ґрунті типові політичні уявлення про різні аспекти політичного життя суспільства: про політичну систему та її окремі інститути; про політичний режим, механізм влади й управління, про прийняття рішень і їх реалізацію, про носіїв владних повноважень, про власне місце в політичному житті, про компетентність владних осіб та ефективність їхньої політичної діяльності тощо.

Політичні знання та уявлення, як і політична свідомість у цілому, функціонують на двох рівнях: буденному та теоретичному. Буденна політична свідомість — це сукупність ідей, уявлень та знань, які виникають безпосередньо з буденної практики того чи іншого класу, соціальної верстви або групи людей чи окремих індивідів. Буденна політична свідомість відбиває поверхові політичні процеси й відносини, не аналізуючи їхніх сутнісних характеристик, виявляючись як «здоровий глузд», «народна мудрість». Вона має певну пізнавальну цінність, може бути одним із джерел теоретичної та ідеологічної свідомості. Буденна політична свідомість характеризується чітко вираженими соціально-психологічними рисами: соціальними почуттями, настроями, емоціями, імпульсивністю, гостротою сприйняття політичних процесів, подій та рішень. Безпосередній зв'язок із практикою та соціально-політична визначеність надають цьому рівню політичної свідомості рис особливої динамічності, рухливості, гнучкості, здатності чутливо реагувати на політичні зміни, справляти інколи суттєвий, а то й вирішальний вплив на хід політичних процесів. Одним із прикладів цього може бути розвиток політичних процесів під час Помаранчевої революції та Революції гідності.

Вищим рівнем політичної свідомості є політико-теоретична свідомість - сукупність ідей, уявлень, поглядів, знань та вчень, що виникають на ґрунті наукового дослідження політичних відносин, процесів, інститутів, проникнення в їхню сутність, у глибинні взаємозв'язки й суперечності, закономірності розвитку. Теоретична свідомість лежить в основі політичної ідеології.

У політичному житті складаються відносно стійкі політичні знання та уявлення, котрі набирають форми зразків або стереотипів. Політичні знання та уявлення як компонент політичної культури відіграють значну роль у суспільному житті, визначаючи стан політичної свідомості. В незалежності від того чи є ці знання і уявлення правдивими або помилковими, відповідний носій політичної культури може сприймати їх як істинні. Це знання про :

- існуючі у країні політичні відносини, події і явища, що відбуваються в політичному житті суспільства в цілому та в його окремих регіонах;
- сутності структури і функцій органів державної влади, політичних партій, і організацій , тобто всієї політичної системи, політики, яка проводиться в суспільстві;
- норми, принципи, ідеї, що їх покладено в основу управління соціальними, економічними, духовними та політичними процесами в суспільстві;
- конституцію держави, чинних норм права (законів), правового статусу громадянина (сукупність прав, свобод та обов'язків), програмних положень основних політичних партій, що діють у країні;
- форми і способи участі громадян в управлінні суспільством і державою, у вирішенні численних політичних проблем;
- порядок правильного погодження суспільних, державних, колективних та особистих інтересів, що є однією з докорінних проблем політичного життя;
- зовнішню політику держави та міжнародні відносини, розуміння тісного взаємозв'язку - внутрішньої та зовнішньої політики, проблем безпеки країни.

Другим важливим елементом політичної свідомості є політичні цінності й ціннісні орієнтації. Політичні цінності й ціннісні орієнтації — це такі політичні знання й уявлення, котрі розглядаються людиною як невід'ємні від її існування, як такі, що надають значущості, сенсу її вчинкам, орієнтують її дії в політичному житті. Політичні цінності є

мотиваційним базисом політичної культури, їх руйнування часто переживається людиною як особиста трагедія, а в масштабах суспільства ці процеси можуть призвести до духовної катастрофи. Коли це відбувається, колишня політична культура перестає бути авторитетним інструментом спроможним регулювати поведінку людей, а в суспільстві починається інтенсивний пошук іншої системи цінностей і політичних орієнтацій.

До політичних цінностей належать, наприклад, демократія, політична свобода, соціальна справедливість, політичні права людини та їх гарантії. Такі самі політичні цінності можуть розглядатися і як політичний ідеал, тобто те, чого суспільство ще повинно досягти у своєму розвитку. Водночас відомі, наприклад, відмінності в політичних цінностях і ціннісних орієнтаціях американців і європейців: якщо 74% опитаних американців вважають себе прихильниками свободи і тільки 20% — рівності, то для європейців ці цінності мають однакове значення.

Третім важливим елементом політичної свідомості є політичні настанови. Політична настанова — це ставлення суб'єкта до політичних явищ. Це може бути настанова на активну діяльність з метою отримання політичних знань, або, навпаки, негативне ставлення до того, щоб здобути такі знання; настанова на активну чи пасивну участь у політичній діяльності; ставлення до різних аспектів політичної діяльності.

Так, наприклад, настановою політичної культури пересічного американця є голосування на виборах передовсім за особу кандидата, а не за його партійну належність. Для американця головне — це голосувати за конкретну людину, за яскраву постать, і навпаки - в Англії політичною настановою є голосування за політичну партію, а не за конкретних осіб.

Другим структурним компонентом, що входить у поняття та структуру політичної культури є політична активність і політична поведінка. Вони включають в себе участь у роботі вищих і місцевих органів державної влади, робота в різних громадських комісіях, комітетах, в експертних групах при органах влади, а також:

- участь у діяльності політичних партій і громадських організацій; у референдумах, виборах, участь у мітингах, страйках, пікетах і т. д., участь у конкретній діяльності для здійснення політики держави в різноманітних сферах;
- засвоєння навичок і вміння вести політичну боротьбу, політичні дискусії цивілізованими методами (особливо щодо таких проблем, як демократія, громадянське суспільство, соціальна справедливість, права людини тощо);
- обговорення й активна участь у створенні конституції держави, різних програм економічного, політичного та духовного розвитку, від яких залежить життя і добробут кожної людини, кожного громадянина держави.

Важливим елементом політичної поведінки є політичні стереотипи, тобто певні зразки та політичні традиції. У традиціях утілюються, конденсуються ті елементи попереднього політичного досвіду, які об'єктивно відповідають інтересам і цілям суспільства, визначаються ним як відповідні нормативні настанови. Політичні традиції є способом передавання стереотипів політичної свідомості та політичної поведінки, які були сформовані під впливом соціальних факторів та особливостей історичного розвитку конкретного народу, наступним його поколінням. Традиції в суспільному житті є підґрунтям, на якому базуються різноманітні політичні дії значних мас людей у сфері політики. Традиції народу виявляються в певних рисах поведінки, що постійно відтворюються за різних історичних обставин.

Третім структурним компонентом політичної культури є інститути політичної системи суспільства, що історично склалися. Сюди можна віднести характер виборчих процесів, прийняття політичних рішень, сприйняття та регулювання суспільно-політичних конфліктів. Вони відбивають політичну поведінку суспільства та політичний режим як певний підсумок політико-культурного розвитку суспільства (як відомо, він може бути або демократичним, або авторитарним, або тоталітарним). Існування в суспільстві того чи іншого політичного режиму є показником міри політичної зрілості

суспільства, відображенням пануючих у ньому суспільних сил, їхніх уявлень про те, як має бути організована і як повинна здійснюватися політична влада.

Важливими компонентами політичної культури є також *політичні символи*, які сприяють згуртуванню великих мас людей, чіткій орієнтації їхньої політичної поведінки. Політична символіка — це надзвичайно могутній засіб соціалізації особи, акцентування соціальної уваги на найбільш важливих для суспільства цінностях. Політичні символи стають у суспільному житті певними образами найважливіших політичних ідеалів, важливими засобами їх пропаганди й реалізації, свідчать про ставлення до певної політичної позиції. Тому надзвичайно велике смислове навантаження мають герб держави, емблеми політичних партій, колір національних прапорів, ордени і багато іншого. У суспільно-політичному житті символи виконують об'єднуючу й мобілізуючу роль, є засобами агітації та визначення політичної позиції.

Політична культура суспільства в процесі історичного розвитку пристосовується до соціальних та класових інтересів, носії яких посідають у політичній системі панівне становище. Під впливом історичних, економічних та інших факторів домінуюча політична культура зазнає певних змін, які не відбуваються швидко й автоматично, оскільки в даному разі порушуються політичні цінності та уявлення, що глибоко вкорінилися в суспільстві.

Важливо зазначити, що у структурі політичної культури суспільства важливу роль відіграє національна складова – національний характер. Національні особливості створюють неповторну індивідуальність навіть однотипних політичних систем. Саме різноманітність культур у часі і просторі пояснює, чому деякі політичні системи, які відповідають одним умовам, виявляються неефективними в інших умовах, чому політичні дії, ефективні стосовно одних народів, не є результативними для інших. У зв'язку з цим особливого значення набувають відмінності, які випливають зі своєрідності національних культур. Досвід політичного розвитку засвідчує, що національний характер істотно позначається на політичній поведінці того або іншого народу в різних життєвих ситуаціях, на його політичній культурі. Наприклад, політичній культурі українського народу, на думку багатьох дослідників, притаманні західницька орієнтація, демократизм, толерантність, екстравертизм, тобто відкритість іншим культурам, але й індивідуалізм – хуторянство, висока емоційність, провінціалізм, конформізм.

Виходячи із змісту і сутності політичної культури можна визначити її основні *функції*, які вона виконує у суспільстві :

- *пізнавальну* (засвоєння громадянами необхідних суспільно-політичних знань і формування у них компетентних політичних поглядів і переконань);
- *комунікативну* (передача політичних знань, цінностей, навичок, у тому числі поколінням суб'єктів політичного процесу);
- *нормативно-ціннісну* (задає індивідам, групам, суспільству в цілому певні норми, стандарти, цінності, установки політичного мислення і поведінки; фіксує ієрархію політичних цінностей);
- *виховну* (формує у громадян політичну свідомість і навички політичної діяльності, адекватні даній політичній системі);
- *мобілізаційну* (організовує громадян на рішення певних політичних і соціальних задач);
- *інтеграційну* (формує широку і стійку соціальну базу даного політичного устрою, об'єднує підтримуючі політичні сили);
- *комунікативну* (передає що склалася в суспільстві політичну культуру через ЗМІ новим поколінням);

регулятивну (забезпечує ефективний вплив громадян на політичний процес).

3. Типологія політичної культури та її формування. Будь-яка політична культура відображає інтереси, суспільне положення і особливості історичного розвитку відповідної соціальної спільності, нації, регіону і інших суб'єктів політичного життя. Як вже зазначалося вище, політична культура, як і культура взагалі, має свою національну форму буття, тобто вона реально існує не політична культура взагалі, а як лише культура наприклад, Німеччини чи Франції, США, Росії, України та інших держав. Політична культура нації поширюється на всі її соціальні групи і прошарки : демографічні, професійні, етнічні. Політична культура окремої групи має як загальні так і специфічні риси. Для позначення цього явища в політології використовується поняття *субкультури* (підкультури). Кожний соціальний прошарок, клас, кожна соціальна спільність людей має специфічну модель політичної культури. Виходячи з соціального критерію, можна виділити політичну субкультуру робітників, інтелігенції, бізнесменів і ін., середнього покоління і літніх людей. Зокрема виділемо політичну субкультуру молоді. Її характерним рисами є загострена критичність в оцінці стану суспільства, схильність до радикальних заходів у реформуванні відносин, рішуче впровадження нових форм політичного життя, динамічність у ціннісних орієнтаціях, особлива відданість високим ідеалам свободи, соціальної справедливості та гуманізму. Політична культура особи формується під впливом політичної культури суспільства і тієї спільноти, в яку вона входить. Політична культура кожної особи проявляється в змісті та рівні політичних знань, у тому числі знань традицій, принципів, норм і способів політичної діяльності; в індивідуальному політичному досвіді; в сформованих на їх основі політичних переконаннях, оцінках, мотивах, почуттях; г) в соціальній активності.

В сучасній політології для аналізу і порівняння політичних культур широко використовується їх типологія, запропонована американськими політологами Г.Алмондом і С.Вербой. Вони виділяють *три основні типи політичної культури*:

1. *Патріархальна політична культура*, її основною ознакою служить відсутність в суспільстві, де вона панує, інтересу до політичної системи.
2. *Підданська політична культура*, що характеризується сильною прихильністю до існуючим в країні політичних інститутів і режиму влади, що поєднується з низькою індивідуальною активністю населення.
3. *Активістська політична культура* з такими її сутнісними рисами, як зацікавленість в політичній системі і активна участь в ній.

У реальній політичній практиці поєднуються усі три типи політичної культури, утворюючи нові змішані типи: *патріархально-підданський, піддансько-активістський, патріархально-активістський*. В сучасному суспільстві панують і взаємодіють два основні типи політичної культури: підданська і активістська, або політична культура участі. На підставі такого критерію, як ступінь узгодженості у взаємостосунках політичних субкультур, можна виділити два типи політичних культур - *фрагментарну (різнорідну) і інтегровану (однорідну)*.

Фрагментарна політична культура характеризується відсутністю згоди громадян щодо політичного устрою країни, соціальною роз'єднаністю, високим ступенем конфліктності, застосуванням насильства, відсутністю ефективних процедур залагоджування конфліктів. Цей тип культури панує в більшості африканських і латиноамериканських країн, частково в Північній Ірландії і Канаді. В його основі лежить помітна соціокультурна, конфесійна, національно-етнічна інша фрагментація суспільства.

Інтегрована політична культура відрізняється наявністю порівняно високого ступеню консенсусу (від лат. consensus – згода, однотайність) з основоположних питань політичного пристрою, низьким рівнем конфліктності і політичного насильства,

лояльністю по відношенню до існуючого режиму. Ці характеристики застосовні до політичної культури більшості західних країн.

Відносно сучасних цивілізованих суспільств при визначенні типу політичної культури критерієм доцільно вибрати тип політичного режиму. Політичний режим завжди породжує відповідну йому модель політичної культури, що характеризується певними ознаками. В чистому вигляді ці моделі функціонують рідко, частіше зустрічаються змішані форми. Можна виділити наступні моделі політичної культури: демократичну, авторитарну і тоталітарну.

Найважливішими особливостями демократичної моделі є:

- ідея індивідуальної свободи, самоцінності кожного індивіда і невідчужуваності його основних прав;
- відношення громадян до приватної власності як до необхідної умови суверенітету і самореалізації особи;
- суспільне визнання плюралізму у всіх сферах життя, толерантність до інакомислення, прагнення основних груп населення до консенсусу відносно головних цінностей і ідеалів;
- утвердження в свідомості населення принципів показності і виборності, необхідності розділення влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- ідея громадянського суспільства як системи зацікавлених груп, домінуючих над державою і його інститутами, передаючих державі стільки повноважень, скільки вважають потрібним;
- домінування у переважній більшості населення установки на досягнення політичної мети тільки демократичними засобами, в ході виборчого процесу, і неприйняття стихійних і насильних дій.

Тоталітарно-авторитарна модель політичної культури ґрунтується на пріоритеті колективного над індивідуальним, повному підкоренні державі. Важливою особливістю тоталітарної політичної культури є всякого роду культ - *вождя, боротьби, щасливого майбутнього*. Культ політичних керівників закономірно витікає з характерної для тоталітарних систем сакралізації влади (надання влади «священного змісту»). По своїй суті він такий же атрибут язичницького ідолопоклоніння, як пам'ятники і мавзолеї. Культ *боротьби* орієнтує на конфронтацію, застосування силового тиску, виховання таких якостей як нетерпимість до щонайменшого інакомислення і непримиренність. Прагнення до компромісу і консенсусу взаємодіючих сторін розглядається як ознака слабкості. Невід'ємними елементами політичної культури тоталітаризму є *культ майбутнього* і покладання надії на соціальне чудо. В тоталітарній політичній культурі закріплюється принцип беззаперечного підкорення людини так званим «вищим інтересам». Людина розглядається як гвинт величезного механізму і в чисто інструментальному ракурсі - як робоча сила, трудовий ресурс, «людський чинник». Істотна особливість тоталітарної моделі політичної культури - *заперечення* (а в екстремальних варіантах - знищення) багатьох традицій духовної культури. Вона утілювалася по-різному - в перейменуванні міст і вулиць, в обмеженні доступу до певних видів літератури, у відмові від культурної спадщини в мистецтві, від народних звичаїв, ніби перешкоджаючих складанню нових культурних традицій. Виділяють також *замкнуті* та *відкриті* типи політичної культури. *Замкнуті* орієнтуються на власні уявлення про політичне життя, свої національні традиції та звичаї. Такий тип політичної культури характерний для країн Сходу. *Відкриті* політичні культури також зберігають свої традиції, цінності, норми, але проявляють інтерес до інших політичних ідей, моделей. В рамках кожної національної політичної культури розрізняють *елітарну* та *масову політичну культуру*. *Елітарна* - це культура

політичної влади, об'єднань громадян, інших активних учасників політичного процесу. *Масова* політична культура - це культура підданих, рядових громадян держави.

Політична культура - продукт природно-історичного розвитку. При цьому велику роль у формуванні політичної культури кожної країни грають такі чинники, як її геополітичне положення; соціальна і політична структура суспільства; характер суспільних відносин; політичні традиції; особливості національної культури і національної психології. Основні шляхи *формування* політичної культури:

- цілеспрямована духовно-ідеологічна, освітньо-просвітницька діяльність держави, політичних партій, церкви, засобів масової інформації, суспільно-політичних організацій і рухів;
- стихійна дія на рівні буденної свідомості в крузі друзів, в сім'ї, трудовому колективі і т.д.;
- залучення громадян в практику суспільно-політичного життя суспільства.

Названі вище чинники не тільки формують політичну культуру, але і беруть участь в процесі упровадження її в свідомість громадян, тобто в процесі *політичної соціалізації*. *Соціалізація* це процес засвоєння індивідом соціальних норм і культурних цінностей, властивих суспільству, в якому він живе. Політична соціалізація є частиною загальної соціалізації, процес введення в політичне життя. Її специфіка полягає в тому, що в процесі політичної соціалізації індивідом засвоюються норми і цінності переважно політичної культури, зразки політичної поведінки, знання і уявлення про політичну сферу суспільства. Процес політичної соціалізації починається в ранньому дитинстві і продовжується протягом всього життя індивіда. В ході соціалізації людина засвоює найзначущі елементи політичної культури, що дозволяють йому стати повноправним суб'єктом політичного процесу. Можна виділити три показники, які визначають відповідні рівні сформованості політичної культури особи. Показником *першого рівня* політичної культури особи є політичне пізнання, що включає такі елементи як *рівень уваги до політичних подій; володіння інформацією і наявність власної думки; рівень компетентності у сфері політики*. Другий, більш високий рівень - це відношення до політики і політичної системи. Тут важливі такі моменти як *оцінка діяльності влади; частота обговорення політичних проблем з друзями, родичами, знайомими і др.; рівень національної гордості за політичну систему країни, за її успіхи в різних областях, за положення країни на міжнародній арені*. Показник *третього, найвищого рівня* - це ступінь участі в політичному житті суспільства. Даний рівень політичної культури припускає *рівень політичної активності особи; форми участі в політичному житті; участь в державній політиці або в органах місцевого самоврядування; ступінь віри людей в те, що вони здатні робити вплив на політичні рішення і вибір методів такого впливу*. Високий рівень політичної культури, як правило, може бути лише у тих, хто безпосередньо бере участь в політиці.

4. Особливості української політичної культури. Політична культура України визначена історією її розвитку. За довгі роки перебування на перетині західної та східної політичних культур власна політична культура українського народу, його ментальність сформувались як синтез різних компонентів культур, але з перевагою все-таки західних компонентів. Це яскраво засвідчили події Революції гідності кінця 2013 поч. 2014рр., яка розпочалася з євроінтеграційних прагнень українського народу. Проте у посткомуністичному українському суспільстві поширені та мають помітний вплив уявлення, ідеї, ідеали, орієнтації, настрої, стереотипи мислення та поведінки, культивовані радянським режимом, з одного боку, а, з другого, — одвічною мрією українського народу про незалежну власну державу. Причиною цього як зазначає О.Рудакевич, є те, що

традиційна українська політична культура зазнала істотних деформацій впродовж століть іноземного поневолення народу. Тому сьогодні вона має *фрагментарний* та суперечливий характер. За характером політичного режиму, який панував в Україні впродовж 20-80-х років XX сторіччя, і який сформував певні політичні якості окремих людей та народу загалом, ця політична культура має *посткомуністичний, пострадянський і посттоталітарний характер*, тобто в ній мають значну питому вагу елементи комуністичної ідеології, радянсько-більшовицькі стереотипи, сформовані в минулому політичні переконання й настрої. За характером політичного статусу УРСР та української нації в СРСР – нинішня політична культура українського народу є *постколониальною*. Для неї значною мірою характерні зрусифікований стан, комплекси національної меншовартості й кривди, атрофована здатність оцінити власні національні інтереси і цілі, відсутність навичок суверенного мислення та поведінки, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили. За ідеологічною спрямованістю для політичної культури України характерний розкол суспільства на прихильників комуністичних цінностей – з одного боку, та консервативно-ліберальних – з іншого, на інтернаціоналістів-космополітів та патріотів-незалежників (націоналістів). При цьому на Сході й Півдні України домінують перші, а на Заході та у Центрі – другі. За цивілізаційно-культурними ознаками сучасній Україні загалом властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, хоча помітну роль у політичному житті відіграють риси ментальності та культури, характерні для східних народів. У російсько-самодержавний та радянський періоди історії України поширилися властиві для азійських народів ставлення до держави (етатизм і патерналізм), її глави (установка на харизматичних лідерів), політичних прав і свобод особистості (підданство, общинність), політичного режиму (авторитаризм), ролі церкви в політичному житті суспільства (підпорядкованість церкви державі). Характерною є розколотість українського народу на українсько- та російськомовні частини й відповідно зорієнтованість на українську та російську культури. Власне це і стало однією з причин війни в східних регіонах України. Більшість мешканців цього регіону впродовж незалежності України так і не позбавилися стереотипів радянсько-російського комуністичного імперського минулого. За ставленням до демократії і держави як соціальної інституції політична культура сучасних українців залишається в значній мірі *авторитарною, етатистською та патерналістською*. За системними якостями й зрілістю політичної культури українського народу властиві амбівалентність (поєднання різних за змістом й спрямованістю елементів), нецілісність (відсутні окремі компоненти культури, а ті, що є – мають несформований характер), неорганічність (багато запозичених політико-культурних елементів не відповідають ментальності, національному характеру, традиціям, усій системі культури української нації). Проте, на думку О.Рудакевича, за умов суверенного існування відроджуються традиційні риси української культури, зокрема такі, як народоправство, толерантність, ставлення до держави в дусі лібералізму (не людина для держави, а держава для людини). Одночасно спостерігаються прояви еґо- і громадоцентризму, які також притаманні українській ментальності. На це повинні звернути увагу політичні лідери, щоб вчасно нейтралізовувати анархістські настрої й поведінку, консолідувати суспільство на засадах плюралістичної демократії та консенсусу політичних сил.

Тема 13. Основи етнополітики.

План

1. Етнос і нація як суб'єкти політики.
2. Національна свідомість, національна ідея, націоналізм.
3. Етнонаціональна політика. Етнополітичні конфлікти.
4. Етнонаціональна політика та її особливості в Україні.

*Ми мусимо навчитися чути себе
українцями — не галицькими,
не буковинськими українцями,
а українцями без офіційних
кордонів*

Іван Франко

Основні поняття і терміни: *етнополітологія; етнополітика; етнос; нація; політична нація; національна свідомість; національна ідея; націоналізм; етнонаціональна політика; етнополітичні конфлікти; геноцид; етноцид.*

1. Етнос і нація як суб'єкти політики. У політичному житті велике значення має національне питання. Цю сферу політики називають «*етнополітикою*», або «*етнонаціональною політикою*», визначаючи її як взаємодію етносів (родоплемінні утворення, народи, нації, національні групи, національні меншини та ін.) і держави. Етнополітика – це *наука і практична політика* в сфері етнонаціональних відносин. Людство складається з багатьох різних етносів, тобто народів. За даними ЮНЕСКО, у світі налічують 4 тисячі етносів, з-поміж яких лише 800 досягли етапу нації. Націй, які налічують 10 млн осіб, лише 67. Серед найбільших націй світу — китайці, які становлять 934,0 млн, хіндустанці — 180,5, американці — 172,2, росіяни — 138,6, араби — 133, японці — 115,7 млн тощо. Водночас понад 3 тис. етносів ще не досягли такого етапу розвитку, більшість з них є малочисельними. Тема етнополітики актуальна, адже весь майже всі держави поліетнічні., в тому числі і Україна.

Нація і етнос багато в чому визначають характер держави: форму правління, форму територіального устрою, в залежності від кількості етносів, які складають націю, від історичних, політичних особливостей їх розвитку. (Якщо етноси активно політизуються, то може виникнути необхідність переходу від унітарної держави до федеративної). Волевиявлення нації, як джерела влади, рішуче впливає на спрямованість політичних процесів. Таким чином, етнос і нація є активними суб'єктами (і об'єктами) політичного процесу, безпосередньо впливаючи на тип політичної системи, яка склалася у країні.

У західних країнах з кінця XIX – початку XX ст. дуже активно вивчаються проблеми національного і етнічного розвитку у зв'язку з національно-визвольними війнами, крахом імперій і виникненням незалежних держав. Етнонаціональні процеси в політичному житті суспільства розглядає спеціальна наука – **етнополітологія** - наука, що вивчає генезис, сутність і загальні закономірності розвитку етнонаціональних спільнот, їхні взаємини і взаємозв'язок й взаємовплив етнонаціональних і політичних процесів у сучасному світі.

Основними категоріями етнополітології є етнос, **нація, націоналізм, національна (етнічна) меншина, діаспора**.

Центральним поняттям етнополітології є термін "**етнос**". Він походить з давньогрецької мови і означає "негрек", "чужинець", "ідоловірець". Вже із V ст. до н.е. цей термін використовували у значенні "плем'я негрецького походження" або "народ негрецького походження". Самі себе греки називали "демосом" (народом), а інші народи

— "етносами", тобто визначали їх як "чужих", "інших". У такому розумінні діставали відображення культурно-побутові відмінності негреків.

На сучасному етапі поняття "етнос" стало науковим і використовується для позначення всіх історичних типів людських спільнот - від племен та народностей до сучасних націй. а "народ" набув соціально-політичного і геополітичного значення. Поняття "етнос" найчастіше використовується в пострадянських державах, у вітчизняній науці. В англomовній літературі користуються іншими термінами — "етнічна група", "етнічна ідентичність", "етнічність". **Етнічність** — це поєднання таких специфічних рис, які характеризують певні етноси або етнічні групи. Наприклад, в українців є такі специфічні характеристики, які відрізняють їх від інших спільнот. Це чітко фіксується в народних звичаях і традиціях, стереотипах поведінки, менталітеті. Західні етнополітологи вживають термін "етнічність" як набір специфічних рис представників певної етнічної спільноти.

Вчені по-різному трактують природу етнічності, її генезу та історію. Можна виокремити три основні концепції, які пояснюють природу етнічності: **примордіалістська, інструменталістська та конструктивістська.**

1. **Примордіалістська** концепція етнічності (від англ. "primordial"- "прадавній, первісний". Автори цієї концепції розглядають етнічність як вроджену властивість людини, яка супроводжує людину від народження до смерті. Кожній людині властиве відчуття спорідненості зі своєю етнічною групою. В цілому прибічники примордіалізму розглядають етноси як реально існуючі людські спільноти, що характеризуються спільною територією проживання, біологічним самовідтворенням, культурно-побутовою єдністю, самосвідомістю та самоідентифікацією.

2. **Інструменталістська концепція** етнічності (від лат. "instrumentum"- "знаряддя"). Інструменталізм виникає в 70-х роках ХХ ст. в США як реакція на неспроможність примордіалізму пояснити пошвавлення національних рухів в сучасному світі. Етнічність інструменталісти трактують як почуття солідарності, сформоване у великої групи людей за певних обставин. Етнічність — це своєрідне джерело ресурсів, до яких звертаються лідери задля досягнення поставленої мети. Ця мета переважно є політичною. Інструменталісти ототожнюють досить часто етнічні групи з групами інтересів або ж соціальними групами.

3. **Конструктивістська концепція** етнічності (від лат. "construction"- "побудова"). Конструктивізм — це своєрідна спроба поєднати два попередні підходи трактування етнічності. Вони не заперечують примордіальності (первинності) етнічних спільнот, але подальший їх розвиток розглядають через призму соціальної структури суспільства. Прихильники конструктивізму формулюють основну тезу таким чином: етносів не існує, існують етнічні групи або ж культурні спільноти, їх можна сконструювати, адже головне знаряддя такої конструкції — вироблення спільного уявлення про спільну історичну долю. Конструктивізм акцентує увагу на сучасних тенденціях зникнення традиційних культур і виникнення націй сучасного типу. Конструктивісти не можуть відповісти на запитання про емоційні компоненти етнічності, менталітет спільноти.

В цілому політична наука визначає **етнос** як *позачасову, позатериторіальну велику групу людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями, звичаями, самосвідомістю і етнізмом (спільною назвою).* Під позачасовістю — мається на увазі, що етноси — це не лише сучасні покоління, а й минулі та прийдешні. Щодо позатериторіальності та позадержавності, то тут йдеться про те, що сьогодні практично неможливо знайти такий етнос, всі представники якого проживали б у межах якоїсь однієї держави чи на якійсь чітко окресленій території.

До ознак етносу, як правило відносять: спільне походження, мову, релігію, традиції, спосіб життя тощо. Однак для визначення етносу досить однієї-двох із зазначених ознак, тому що спільне походження може бути як реальним, так і міфічним, територія має значення тільки в період його формування, члени одного етносу можуть розмовляти

різними мовами. Похідним від поняття етносу є термін «субетнічна група». *Субетнічна група* – це уособлена частина всередині народу, якій притаманні свої відмінні культурно-мовні характеристики, є частиною основного етносу (прикладом можуть бути бойки і лемки, які мешкають у Західній Україні і належать до українського етносу).

Існує два способи формування етносу: **об'єднання і поділ**. З одного боку, етнос формується шляхом об'єднання племен, міст-держав, з іншого боку - утворюється в результаті сектантського розколу чи етнічного розпаду, де одна з етнічних груп відколюється від основної і стає новою етнічною спільнотою.

Етнос може змінюватися, зникати, оновлюватися. Цілковите зникнення етносу можливе лише за умови геноциду і етноциду. **Геноцид** — це свідомо політика фізичного знищення етносу (наприклад, знищення нацистами євреїв або турками вірмен). Геноцид потрібно відрізняти від масових убивств окремих груп населення з метою придушення їхнього опору. **Етноцид** передбачає знищення культури етносу, його асиміляцію.

Етносів у світі нараховують близько 4000. Етнос проходить різні стадії свого розвитку. Чеський учений М. Грох виділив такі:

1) академічну - це етап збору матеріалу, доведення на основі історичних фактів ученими-дослідниками доказів окремішності одного етносу від іншого;

2) культурно-просвітницьку;

3) політичну - на цьому етапі відбувається усвідомлення певної спільності, власної ідентичності, визріває момент прагнення створення власної державності.

Останній етап є перетворенням етносу в **націю**. Їх суспільна свідомість поступово „політизується”, вони стають учасниками політичного процесу і трансформуються в нації. Проте, не слід уявляти процес етнічного розвитку як ідеально прямий шлях просування від однієї форми спільності до іншої. Народи перебувають у вічному русі: етноси виникають, розвиваються, зникають. З історії ми знаємо, що багато колись відомих народів пішли у безвість (фінікійці, скіфи, половці і т.д.), а деякі з сучасних народів виникли ще в стародавньому світі (євреї, вірмени, грузини). Англійська нація склалася в XVI столітті, німецька – у XIX столітті. І нині людство представлене всім багатогір'ям етносу – родом, племенем, народністю, нацією, що пов'язано з різноманітністю економічних, культурних, соціальних умов його життєдіяльності.

Слово **"нація"** походить від лат. **"natio"** (порода, рід, плем'я, походження, народження). У своїх промовах Цицерон називав "націями" віддалені та "варварські" народи. Спочатку термін мав дещо зневажливий зміст і, до певної міри, — відповідний соціальний контекст — у Давньому Римі "націями" називали групи чужинців з певного регіону, зазвичай об'єднаних кровними зв'язками, які не мали таких прав, якими були наділені громадяни Риму. Поширеним слово "нація" було в середньовічних університетах. В Паризькому університеті вже в 1220 р. існували "нація Франції", "нація Пікардії", "нація Нормандії". У Болонському університеті нараховували 35 націй студентів і викладачів тощо. Приблизно з кінця XIII ст. виникло ще одне значення поняття "нація" — цим терміном об'єднувалися представники того чи іншого спрямування на церковних соборах, до того ж до "нації" входили представники не лише церковних, а й світських кіл певної країни. "Нації" були угрупованнями представників інтелектуальної, теологічної, політичної чи церковної еліти того часу, об'єднаних територіальною ознакою. Отож, термін набував вагомішого змісту, оскільки давав відчуття приналежності до престижної формальної групи, підвищував соціальний статус особистості, яка належала до такої нації

У XVI—XVII ст. в Англії, а згодом у Франції, внаслідок формування "національних" держав у Європі, розвитку "національних" мов, які замінили латину, і "націоналізації" церков поняття нації пов'язується з такими категоріями, як "громадянство", "державна", означаючи приналежність до певної територіально-політичної спільноти. Д. Дідро, наприклад, у своїй "Енциклопедії" визначав "націю" як велику кількість людей, що живуть на певній території й управляються одним урядом. Етнічне

походження при цьому втрачає значення. Ототожнення нації й держави залишається характерним для Західної Європи у ХІХ—ХХ ст.

Наприкінці ХУІІІ ст. слово "нація" у французькій мові стало еквівалентом слова "народ". В ХІХ ст. поняття "нація" в країнах Європи ототожнюється з поняттям "державна". Термін "нація" асоціюється з державною одиницею, країною. Так, в 1919 р. була створена Ліга Націй, а пізніше — Організація Об'єднаних Націй.

Нація на відміну від етносу має такі ознаки:

- 1) наявність спільної території, а не тільки символічного зв'язку з нею;
- 2) виникає в період утворення централізованих держав і формування спільного ринку;
- 3) формується як об'єднання різних етносів на принципі територіального патріотизму або етнокультурної ідентичності корінного етносу;
- 4) змагається за державу або функціонує в державі, яка поширює свою юрисдикцію на всю територію;
- 5) має спільну правову й економічну систему;
- 6) має спільну громадянську культуру.

Одним із найскладніших і найдискусійніших питань теорії нації є визначення суті цієї спільноти і шляхів її формування. Більшість дослідників погоджуються, що нації належать до сучасних (модерних) утворень, які виникли з настанням Нового часу. Їм передували (а до деякої міри і сьогодні співіснують з націями) інші види спільнот: племена і племенні об'єднання та сформовані на їх базі етноси. У науковій літературі нараховується близько ста різних визначень нації, але жодне з них не є загальновизнаним. Існує також близько десятка різних теорій нації, зокрема, **етнічна, психологічна, культурологічна, історико-економічна, політична тощо**. Найбільш поширеними серед них є етнічна та політична теорії націй.

1. Психологічна теорія (О. Бауер, Е. Ренар), в основі якої - душа, духовний принцип. Нація - це велика група людей, об'єднаних духовним принципом, солідарністю, відчуттям спільності.

2. Культурологічна теорія (Й. Гердер, К. Реннер). За цим підходом, нація це спільнота, об'єднана мовою, релігією, історією, міфологією, іншими культурними зв'язками.

3. Історико-економічна теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, Й. Сталін). Визначення Й. Сталіна: "Нація - це усталена спільність людей, яка склалась історично, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя та психічного складу, що виявлена в спільності культури". Причому автор наголошує, що тільки при наявності всіх цих ознак певна спільність є нацією.

4. Етнічна теорія (Е. Сміт, М. Новак). Нація - це політизована етнічна група, яка характеризується спільною культурою та спільним уявним походженням. Найповніше етнологічна (етніцистська) концепція нації сформульована Ентоні Смітом. Він виділяє такі ознаки нації:

- відмінні культурні риси, які дають змогу відрізнити "своїх" і "чужих";
- наявність історично успадкованої спільної території;
- відносно велика чисельність населення;
- зовнішньополітичні відносини з іншими спільнотами;
- наявність спільних колективних почуттів;
- безпосереднє членство в групі з різними правами громадянства для всіх її членів;
- вертикальна економічна інтеграція зі спільною системою поділу праці.

Головна теза етніцистів полягає в тому, що націогенеза потребує етнічного підґрунтя. Існування етносу є необхідною передумовою виникнення нації. Засновники етнічної теорії нації (П. Ван Ден Берг, М. Новак, Е. Сміт та ін.) вважають, що етнічною є така нація, яка складається з представників якогось одного етносу, який збудував власну

державу або намагається її творити. Етнічні нації, здебільшого, виникли в умовах бездержавності, там, де рух за духовне відродження і політичну консолідацію передував утворенню національної держави і здійснювався під керівництвом духовно-інтелектуальних еліт, оскільки провідна політична верства в умовах чужоземного панування не могла розвинути.

5. Політична теорія нації яка визначена Американською енциклопедією (1980 р.) і в основі якої лежить політичний організм даної спільності. Інколи прихильники цієї теорії називають себе етатистами чи стейтїстами. Ця теорія заснована на принципі ототожнення нації з державою, територіально-політичною ознакою спільноти. Автори політичної теорії нації (Г.Гроцій, Е. Гааз) вважають, що політичною є така нація, яка складається з усіх громадян певної країни незалежно від їхнього етнічного походження, культурно-мовних та інших особливостей. Вони сформувалися там, де сильна держава виникла раніше ніж відбулася культурна консолідація народу, а, отже, владні інститути мали змогу сприяти національній консолідації, прискорювати її, інколи використовуючи і методи примусу. Британський дослідник Ентоні Гідденс твердить, що нація існує лише тоді, коли держава охоплює своїм впливом всю територію, яку вважає об'єктом свого суверенітету. Подібне трактування дається і в сучасній вітчизняній науковій літературі: "Нація — це народ, який або прагне мати власну державу, або має її.

Отже, існують два основних поняття нації. Перше — **це нація-держава**, яка з етносом не має нічого спільного. Друге — **нація як народ**, етнос, який переріс у націю. **У першому випадку до нації належать** усі, хто є громадянами держави (а не тільки громадяни, які становлять етнічну більшість). **У другому — до нації належать** тільки споріднені з певним етносом (так, до української нації належать тільки українці, але ніколи — поляки, євреї, німці, навіть якби вони набули б громадянства України). Як бачимо, нація-етнос може існувати у своїй державі, може бути розкиданою по різних державах (діаспора) або жити в чужій національній державі. Наприклад, до німецької нації-етносу належать німці з Німеччини, Австрії, Швейцарії, Росії, України. До єврейської — євреї в усьому світі.

Таким чином ми розглянули ряд підходів до утворення нації, визначили її основні характеристики. Необхідно зазначити, що кожна науково обґрунтована теорія має право на існування під час аналізу конкретної історичної, політичної ситуації. При цьому виникає загроза абсолютизації тої чи іншої концепції, відходу від об'єктивного відображення дійсності.

Щодо хронологічних рамок, то більшість етнополітологів вважають, що нації виникають у період побудови цивілізованої держави і зародження капіталістичних відносин, коли юрисдикція державної влади і спільний ринок утворюють спільні юридичні, політичні, економічні й культурні ознаки на всій території проживання етносу чи декількох етносів.

Досліджуючи процес формування нації, вчені виділяють кілька шляхів:

1. Державно-централізована інкорпорація (від лат. incorporation- включення до свого складу, приєднання). Формування нації ґрунтується на тому, що централізована держава, ядро якої утворює аристократичний етнічний прошарок, об'єднує в собі інші регіони, етнічні групи, поширюючи на них єдину державну юрисдикцію, цінності, формуючи єдиний національний ринок. Цей шлях у XIII-XVIII ст. пройшли такі європейські країни, як Англія, Франція, Іспанія, Швеція, а в XIX ст. - Німеччина.

2. Перетворення імперії на національну державу. Цей спосіб формування нації був характерний для тих країн, у яких національна держава формувалася на основі колишньої імперії. У цьому випадку правляча еліта на території колишньої метрополії, відмовившись від колоніальних претензій, прагнула об'єднати етнічні групи навколо цінностей територіального патріотизму. Так було створено японську й турецьку національні держави на основі Японської та Османської імперій.

3.Відділення колоній від імперії, створення нації за територіальним принципом як об'єднання різних груп. Таке формування націй характерне для колоніальних народів, що дістали незалежність від імперії. Оскільки там не було корінного етносу або його знищили колонізатори ще раніше, процес формування нації відбувався за територіальним принципом на поліетнічній основі. У такий спосіб формувалася *американська нація*, а також нації *Латинської Америки, Азії й Африки*.

4.Відділення колонії від імперії і формування нації за етнічним принципом шляхом інтеграції різних етнічних груп навколо цінностей етносу. Формування націй передбачає національно-визвольну боротьбу корінного народу за свою незалежність. Народ, здобувши незалежність, формує націю на етнічній основі шляхом культурної інтеграції інших етнічних груп навколо власних історичних культурних цінностей. Цей процес має кілька варіантів:

- нація формується за територіальним принципом, на політичній основі, коли представники інших етнічних груп набувають статус громадянства, але основою ідентифікації є національні цінності корінного етносу: історична назва, національно-державна символіка, мова, звичаї (**Україна**);
- нація формується винятково на етнічній основі, а інші етнічні групи не набувають статусу громадянства (**Естонія, Латвія**);

5.Відділення етносу від національної держави і формування нації на етнічній основі. Формування націй ґрунтується на прагненні якоїсь великої етнічної групи відокремитися від національної держави і створити націю на етнічній основі. Це, наприклад, **баски Іспанії, французи в провінції Квебек у Канаді, шотландці, валлійці у Великобританії**. Останній варіант часто призводить до серйозних етнічних конфліктів і характерні для народів Східної Європи і колишнього СРСР.

В політичній літературі досить часто також зустрічається поняття „*національна меншина*”, „*національність*”, „*корінні народи*”, „*діаспора*» **Національна меншина** – група, яка у кількісному плані поступається іншій частині населення держави і не є домінуючою, а її члени, будучи громадянами цієї держави, мають етнічні, релігійні чи інші характеристики, відмінні від іншої частини населення. **Національність** – етнічна спільнота, або приналежність людини до певного етносу. **Корінні народи** – спільноти з традиційним способом життя, нащадки тих, хто населяв країну або певний географічний регіон на час завоювання, колонізації чи встановлення сучасних державних кордонів. Поняття „*діаспора*» означає розсіювання, перебування певної частини етносу поза країною його походження.

Розкрити детальніше феномен нації дозволить їхня типологія. Одна з перших спроб типології націй була здійснена німецьким філософом Георгом Гегелем у праці "Філософія історії". Він поділяв нації на "історичні" та "неісторичні". "Історичні" нації (західноєвропейські) мають власну історію та державу. "Неісторичні" (східні) нації через соціо-культурні причини не здатні на створення власної державності. Проте, таку типологізацію заперечила сама соціально-політична історія ХХ ст., коли етноси Азії та Африки розбудовували власні держави.

В свою чергу, німецький історик Фрідріх Майнеке запропонував поділ націй на "культурні" і "політичні" ("державницькі"). Культурна нація може існувати і без наявності держави. Прикладом таких націй є поляки після втрати своєї державності, німці, італійці до політичного об'єднання в другій половині ХІХ ст. Політична нація характеризується високим рівнем політичної свідомості громадян, які є рівними перед законом, незалежно від їхнього соціального статусу, етнічного походження та віросповідання. Прикладом "політичних" націй є Франція, США, Велика Британія.

Англійський історик Г'ю Сетон-Вотсон запропонував інший підхід і поділив нації на "нові" і "старі". До "старих" він зарахував ті спільноти, що сформувались до епохи Французької революції кінця ХVІІІ ст. У 1789 р. "старими" націями могли вважатися

англійці, шотландці, французи, голландці, португальці, датчани, шведи, угорці, поляки. "Новими" європейськими націями стали чехи, словаки, серби, хорвати та інші. Якщо в "старих" націях процес націотворення відбувався повільно, "природним" шляхом, то в "нових" націях він проходив швидкими темпами. Вони переймали багатий досвід "старих" націй. Наведені типології слід розцінювати як спроби досягнути феномен нації в різних ракурсах.

2. Національна свідомість, національна ідея, націоналізм. Сучасні нації зароджувались у період виникнення і розвитку капіталізму починаючи з XV-XVII ст. Цей процес супроводжувався політизацією практично всіх верств суспільства. Набирали силу два головних чинники, що об'єднують етноси в націю: **політика і економіка**. Основне завдання політичного характеру при переході етносу до національно-державної стадії розвитку є виробка національної ідеології і її стрижня – **національної ідеї**. На цьому етапі етнонаціогенеза ми зіштовхуємось з таким явищем як **націоналізм**.

Політизація свідомості етносів, перетворення їх у більш консолідовані і політично активні спільноти - нації, прагнення останніх до суверенітету і створення незалежних держав часто отримують назву **національного відродження**. Провідником цих ідей і інтересів виступає національна еліта. Духовним каталізатором національного відродження і вищим проявом політизованої національної свідомості є **національна ідея як уособлення окремішності етносу**. Вона стає акумулятором національних програм, позицій, гасел, рушієм національного прогресу, основою національного руху. Її зміст охоплює весь комплекс проблем самоутвердження нації, має надихати на реалізацію її інтересу й національно-політичних прагнень. Національна ідея, виходячи з конкретних умов існування етносу, завжди тісно пов'язана з ідеєю свободи, справедливості й демократією. Стосовно українського етносу, то вона включала такі головні демократичні складники: визволення українського народу від іноземних поневолювачів, возз'єднання етнографічних земель у власній національній незалежній державі, залучення до боротьби за незалежну Україну всіх етноспільнот, що мешкали на українських землях..

Реалізація національних прагнень багато в чому залежить від того, як глибоко і цілісно вони прийняті різними верствами населення, наскільки розвинута **національна свідомість**. **Національна свідомість** проявляється в рівні розуміння, прийняття та здійснення національних програм розвитку держави як всім народом, так окремими соціальними групами, а також особистістю як такою. (На жаль у національній свідомості закріплюються не тільки прогресивні ідеї і зразки культури, але й реакційні міфи, стереотипи, забобони).

Національна ідея становить платформу **націоналізму**, який можна тлумачити у широкому і вузькому розумінні. **Націоналізм** (від „nationalisme”, від лат. „nation” – нація, народ) – *це ідеологія, соціальна практика, політика і світогляд, що затверджує інтереси даного народу у внутрішній і зовнішній політиці*. Націоналізм розуміють як весь процес формування нації, національний рух і національну державу.

У широкому розумінні націоналізм – це світогляд і доктрина, притаманні будь-якій нації.

Їх можна сформулювати так:

- людство природно поділяється на нації;
- кожна нація має самобутній характер;
- джерелом політичної влади є нація;
- задля свободи та самореалізації люди повинні ототожнювати себе з нацією;
- нації можуть реалізувати себе тільки у власних державах і т.д.

У вузькому розумінні націоналізм – це певний світогляд, ідеологія та політика, притаманні конкретній нації і спрямовані на забезпечення кращих умов для її розвитку й самореалізації.

Слово **"націоналізм"** згадується вже в XV ст. Тоді воно як і "нація", означало університетську спільноту, створену для захисту власних потреб. Більшість науковців

пов'язують виникнення націоналізму з Великою Французькою революцією, (термін «націоналізм» вперше вжив у 1798 французький єзуїт, контрреволюціонер, абат Огюстен де Баррюель), рухом романтиків, реакцією на колоніальне пригноблення (кінець XVIII ст.). Наприкінці XVIII ст. в Німеччині націоналізм означав національне піднесення, дух, захоплення власною культурою. Саме у такому значенні його вживав відомий німецький дослідник Йоган Гердер. Оксфордський словник 1886 р. ототожнював націоналізм з доктриною, згідно з якою певні нації є об'єктом божественного вибору. Згодом ототожнювався із словом "національність", "патріотизм". Англійська газета "Дейлі ньюс" в 1869 року вжила цей термін стосовно ірландців. Тут термін "націоналіст" розглядався як патріот і борець за незалежність свого народу. „**Короткий оксфордський політичний словник**” визначає націоналізм як „перетворення відданості своїй нації у тверді принципи та програми... націоналізм – це щось інше, ніж звичайний патріотизм, що може полягати лише в любові до своєї країни чи нації, не пов'язаний ні з якими проєкціями політичних дій”.

Ентоні Сміт широко тлумачить термін "націоналізм". Воно має декілька варіантів:

- націоналізм — процес формування та утвердження націй або національних держав;
- націоналізм — усвідомлене розуміння належності до нації;
- націоналізм — мовні та символізовані означення нації;
- націоналізм — ідеологія нації, прагнень і волі;
- націоналізм — суспільно-політичний рух, завдання якого полягає у досягненні певної мети нації.

Зміст націоналізму розкриває його типологія. Так, один із теоретиків націоналізму Карлтон Гейз твердить, що новітній націоналізм, який з'явився наприкінці XVIII ст., пройшов декілька етапів розвитку. Спочатку існував гуманістичний націоналізм (націоналістичні гуманістичні доктрини Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Гердера). Згодом виникає яacobinський націоналізм, що пропонував революційні методи досягнення мети.. Наступним типом став традиційний націоналізм європейської консервативної аристократії. Він орієнтувався на цінності і традиції нації, а не на революцію. Його наступником став ліберальний націоналізм. Представниками були Дж. Мадзіні в Італії, Д. Бентам в Англії, Ф. Гізо у Франції, які відстоювали ідею, що кожна нація має право на власну незалежну державу. Національна держава — найвища цінність. Державна влада повинна узгоджуватися з правами та свободами особистості. Згодом настає епоха інтегрального націоналізму який з'явився наприкінці XIX — на початку XX ст. Цей різновид націоналізму вже відкидав гуманістичні цінності. Власна нація для інтегрального націоналіста — найкраща, найвища. Етнічна нація — це об'єднуювальний фактор суспільного- державного життя..

На теренах України інтегральний націоналізм поширився завдяки працям та політичній діяльності М. Міхновського, Д. Донцова, М. Сціборського, С. Бендери та ін. Ентоні Сміт виділяє "етноцентричний" та "поліцентричний" націоналізм. "Етноцентричний" націоналізм виник у стародавні часи. Яскравим прикладом такого націоналізму є панеллінізм Давньої Греції з його ідеями релігійно-етнічно-культурної єдності і протиставлення "варварському Сходу". Поліцентричний націоналізм виникає в умовах становлення індустріальних держав Заходу. Для поліцентричного націоналізму пріоритетними є інтереси своєї нації, однак національна спільнота має увійти до співтовариства націй, не претендуючи на власну винятковість.

Цікавою є типологія націоналізму Макса Гайдмана. Він виділив чотири типи націоналізму:

- 1) націоналізм пригноблених народів (євреї, поляки в Російській імперії; курди);
- 2) іредентистський націоналізм народів, які прагнуть відокремлення і визволення з-під влади імперій (румуни, болгари, серби в XIX ст.);

3) запобіжний націоналізм, який ототожнюється із імперіалізмом могутніх національних держав, які на перше місце ставлять власні економічні інтереси;

4) престижницький націоналізм, в основі цього типу лежить культ історичного минулого нації (до прикладу, фашизм в Італії, неонацизм, сучасний російський націоналізм, .). В цілому, розглядаючи націоналізм можна виокремити два його **типи**. В першому випадку **націоналізм виконує захисну функцію** щодо мови, культури, національної самобутності, політично-державної адаптації. У другому випадку **націоналізм виступає у негативному значенні** - як пропагування національної виключності нації і неповноцінності інших, бажання покращити своє благополуччя за рахунок інших націй, тобто як **шовінізм**.

Шовінізм – як одна з крайніх форм націоналізму, політична практика та ідеологія, спрямована на розпалювання національної ворожнечі і ненависті між народами. Термін „шовінізм” з’явився у Франції у 1831 році (Нікола Шовен – літературний персонаж – войовничо-агресивний новобранець, „ура-патріот”, і фанатик, що протиставляє себе людям інших національностей). По своєму змістовному значенню з поняттям „шовінізм” перехрещується поняття **„ксенофобія”**.

Ксенофобія (від грец. „xenos” – чужий, „phobos” – фобія, страх) – у широкому розумінні це ненависть, нетерпимість до всього чужого, незнайомого, незвичайного. Крайній націоналізм може набувати різних відтінків, зокрема німецький нацизм пропагував як національну, так і расову нетерпимість. **Расизм** – - концепції і рухи, основу яких складають положення про поділ людства на вищі і нижчі раси, а також пов’язана з такими уявленнями як політика панування вищих, повноцінних рас, над нижчими, неповноцінними расами. **Сегрегація** – (від лат. segregatio-відділення) обмеження соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод людини за расовою чи національною приналежністю.

Варто також враховувати, що, окрім націоналізму існує ще один феномен, який називають **„етніцизмом”**. **Етніцизм** – це світогляд та ідеологія, притаманні нечисленним корінним народам та етноменшинам, які намагаються вижити і зберегти свою самобутність.

Незважаючи на перераховані крайні форми, кожна нація так чи інакше проходить стадію націоналізму. В інтерпретації політиків, ідеологів імперських держав, у марксизмі термін “націоналізм” вживається у негативному значенні. В СРСР у теорії та на практиці надавалася перевага інтернаціональному перед національним, а насправді культивувався російський націоналізм. Сутність інтернаціоналізму полягає не в підкоренні національних інтересів інтернаціональним, а в їхньому узгодженні.

Підсумовуючи зазначимо, що націоналізм відіграв важливу роль в житті як окремих націй та і людства в цілому. Він зруйнував західні колоніальні імперії, переміг комунізм, розвалив соціалістичні псевдофедерації, такі як СФРЮ, СРСР, ЧССР, допоміг розбудувати понад 200 національних держав і очевидно, що націоналізм існуватиме доти, доки існують самі нації

3. Етнонаціональна політика. Етнополітичні конфлікти. Етнонаціональна політика. (етнополітика) — це сфера суспільно-політичних взаємин держави та етнічних спільнот, а також етнічних груп між собою в межах поліетнічної держави.. Головною метою етнополітики є регулювання міжетнічних відносин і досягнення національної консолідації у суспільстві. Етнополітика як науковий термін, стала вживатися у роботах західних політологів у 60-х роках ХХ століття у зв’язку з етнічним відродженням у країнах Європи та Америки. Суб’єктами етнополітики виступають *етноси, нації, етнічні (національні) меншини, корінні народи, політичні партії, національно-культурні товариства, етнічні лідери*. Ядром етнонаціональної політики є мистецтво узгодження національних інтересів, вміння забезпечити реалізацію природного права кожного народу на самостійне, вільне, гідне існування, збереження його самобутності, мови, культури, традицій, включення у світову цивілізацію.

Головним суб'єктом етнополітики є *держава*. Зіткнення інтересів між суб'єктами етнополітики відбувається навколо питань розподілу політичної влади, соціально-економічних благ, збереження етнокультурної ідентичності. Отже, реальний зміст етнополітики полягає у так званій "політизації етнічності", тобто в активній громадсько-культурній та суспільно-політичній діяльності етнічних груп. Етносоціальні спільноти з точки зору етнополітики також є об'єктом останньої. У широкому розумінні об'єкт етнонаціональної політики складає уся сукупність етнополітичних явищ:

- політичне життя етнічних груп, до яких належать громадяни держави (виборчі компанії, референдуми, місцеве самоврядування тощо);
- розселення етносів на території, на яку поширюється суверенітет держави;
- соціально-економічні та політико-культурні взаємини етносів між собою та з державою;
- стосунки етнічних груп, що проживають на території даної держави, з їхніми етнородичами в інших державах.

Етнонаціональну політику можна поділити на два різних типи: *демократичну* і *антидемократичну*.

Демократична етнонаціональна політика – це діяльність системи суспільних, державних та етнонаціональних інститутів і механізмів, спрямована на врегулювання відносин між етнонаціональними спільнотами, між ними і державою, забезпечення їхніх потреб та інтересів, запобігання ескалації етнополітичних конфліктів і зміцнення національної єдності. Щодо *антидемократичної* етнонаціональної політики, то це сукупність дій, заходів і методів правлячих кіл пануючої етнонації та підпорядкованих їм державних інститутів, спрямованих на збереження свого статусу, своїх власних потреб та інтересів, формування єдиної нації, придушення етнополітичних конфліктів.

Слід зазначити, що антидемократичну етнонаціональну політику поділяють на тоталітарну (колоніальні імперії, фашистська Німеччина, СРСР 30-50-х років), та авторитарну (СРСР 60-80-х рр., в деяких пострадянських державах сьогодні). Демократичну – на демократичну (Італія, Німеччина, Франція та ін.) і ліберальну (Швейцарія, Голландія, скандинавські країни). Етнонаціональна політика може бути також змішаного типу, тобто мати ознаки кількох підтипів.

Справжня ж демократична етнонаціональна політика базується на фундаментальних принципах визнаних в документах ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ. Серед них слід зазначити такі:

1. Принцип рівноправності, як індивідів так і етнонаціональних спільнот.
2. Право на самовизначення людини, корінних народів і етнічних меншин та націй.
3. Принцип суверенітету, що поділяється на національний, народний та державний.
4. Принцип невтручання у внутрішні справи держав.
5. Принцип територіальної цілісності.

Зазначимо, що впровадження демократичної етнонаціональної політики потребує також належних механізмів і засобів. А оскільки, вони в значній мірі залежать від політичної системи, її устрою, специфіки етнополітичних відносин в ній, рівня політичної культури взагалі та інших чинників, то їх краще розглядати в контексті конкретної держави.

У випадку порушення демократичних принципів етнонаціональних відносин, можливе виникнення і розвиток *етнополітичних конфліктів* як усередині держави, так і на міждержавному рівні.

Виділяють наступні *чинники виникнення етнічних конфліктів*:

Етнополітичні:

- націоналізм як ідеологія;
- неоднаковий доступ етнонаціональних спільнот до влади;

- розподіл етнонаціональних спільнот на панівні і підлеглі, що призводять до обмеження прав етнічних меншин, до масових міграцій населення, до сегрегації і геноциду;
- недемократична етнонаціональна політика;
- політизація етнічності;
- складність і суперечливість національно-державного будівництва (особливо в посттоталітарних країнах).

Етнотериторіальні:

- неспівпадання етнічних і політичних кордонів (Африка, СРСР, колишня Югославія);
- невизначеність кордонів між окремими державами;
- розділення єдиного етносу державними кордонами;
- територіальні претензії одного етносу до іншого;
- спроба перерозподілу території, на якій проживає кілька етносів;
- спроби етнонаціональної спільноти відокремитися і створити власну державу.

Етнопсихологічні:

- розбіжність між національними сподіваннями й можливостями;
- ірраціональність групової поведінки етнонаціональних спільнот;
- переоцінка сторонами важливості певної етнополітичної проблеми.

Особливо небезпечного забарвлення набувають етнічні конфлікти, коли на них нашаровується **релігійний розбрат**. Етнополітичні конфлікти такого типу важко врегулювати та практично неможливо вирішити (Індія, Близький Схід, колишня Югославія).

Етнічні конфлікти не минули країни Заходу, різко загострились в Азії, та досягли свого апогею на постсоціалістичному просторі. У наш час триває кілька десятків етнічних війн і серйозних етнічних конфліктів. Це, насамперед, Чечня в Росії, колишня Югославія (Боснія і Герцеговина, Косово), Канада (франкомовна провінція Квебек), Північна Ірландія, Іспанія (баски), Індія (Пенджаб, Джамму, Кашмір), курдська проблема (Іран, Ірак, Туреччина), Нагірний Карабах (Вірменія-Азербайджан), Грузія-Абхазія, Молдова (Наддністрянщина), Естонія, Латвія (російськомовне населення) тощо.

Історія людства відзначила велику кількість глобальних і локальних конфліктів. Етноконфліктологи виділяють такі етапи етнополітичного конфлікту:

1. **Передконфліктна (латентна) стадія.** Він характеризується етнічною замкнутістю, підозрілістю і згодом трансформується в етнічну ворожість, посилюються етноцентристські настрої; мусуються негативні стереотипи щодо іншого етносу зростає соціальна напруженість; учасники конфлікту не бажають мирно вирішувати проблему. Тобто на цій стадії формується психологічна готовність сторін до майбутнього протистояння. Особливу роль відіграють ЗМІ для нагнітання або зняття міжетнічної напруги.

2. **Визрівання.** На цьому етапі проходить ідейна консолідація членів конфліктної групи, з'являються визнані лідери масових суспільно-політичних організацій

3. **Активне протікання конфлікту** В рамках цієї стадії відбувається найбільш жорсткий формат взаємодії сторін, які задіяні в конфлікті.

4. Врегулювання етноконфліктної ситуації та наслідки конфлікту.

Етнополітичні конфлікти типологізують на основі таких критеріїв:

- за характером дій - **насильницькі** та **ненасильницькі** конфлікти; Насильницькі конфлікти проходять у вигляді відкритого протистояння, участі бойових сил, депортацій та "етнічних чисток". Ненасильницькі конфлікти відбуваються у формі мітингів, демонстрацій, пікетів, голодовок, акцій громадянської непокорності.
- за сферами проявів та причинами виникнення (етнотериторіальні, етноекономічні, етнокультурні, етнорелігійні, етнопсихологічні, етноісторичні тощо);

- за особливостями суб'єктів супротивних сторін - конфлікти між етнічною групою та державою (Абхазія, Нагірний Карабах, Країна басків) та конфлікти між етнічними групами (серби та албанці в Косово; киргизи і узбеки в Ошській області).

Шляхи виходу з конфронтаційних ситуацій можуть бути також як мирного, так і насильницького характеру: дипломатичні; втручання третьої сили; запровадження надзвичайного стану на частині території країни; своєчасне використання національної специфіки, історичних традицій ворогуючих народів (зустрічі релігійних діячів, представників науки і мистецтва).

До насильницьких методів "вирішення" етнополітичного конфлікту відносять, зокрема **геноцид та депортацію**. Геноцид використовувався протягом всієї людства, але найбільшого масштабу набув ХХ ст. В період Першої світової війни геноциду зазнали вірмени Османської імперії. Під час Другої світової війни геноциду зазнали євреї та цигани, в 1994 році народів хуту і тутсі.

Етнічні депортації — це насильницькі масові територіальні переміщення населення (етнічні чистки).

4. Етнонаціональна політика та її особливості в Україні. Особливістю формування української нації була досить рання політизація етнічної самосвідомості — приблизно в період козацьких війн (XVI-XVII ст.). Нова суспільна верства — козацтво, що йшло в авангарді національно-духовного життя, виступало в цей час на захист національної традиції, релігії, освіти. Про козаків (тобто українців) тоді почула вся Європа. Зростання політичних амбіцій козаків, намагання відстоювати свою незалежність відповідно до принципу „один народ — одна культура і релігія — один політичний устрій” дало підставу відомому французькому письменникові Просперу Меріме назвати Богдана Хмельницького першим винахідником націоналізму в Європі. В разі успішного завершення національно-визвольної війни 1648-1657 рр., уже в ті часи міг би відбутися прискорений процес формування сучасної української нації. Проте історія розпорядилася по-іншому. Як наслідок, процес формування української етнічної нації, розвитку її мови і культури, виявився досить повільним, складним, суперечливим.

З проголошенням незалежності Україна формується як держава з поліетнічним складом населення, і сьогодні на її території проживають представники 120 етносів. Сучасну основу етносоціальної структури України складають 17 найчисельніших етнічних груп (українці, росіяни, євреї, білоруси, молдавани, болгари, поляки, угорці, румуни, греки, татари, вірмени, цигани, кримські татари, німці, азербайджанці, гагаузи), сумарна питома вага яких у складі населення України становить 99,6 %. Разом з тим, Україна є **національною державою**. Адже, у відповідності з документами ООН і ЮНЕСКО національна держава — це така держава в якій титульний народ становить 67 % населення. Згідно перепису 2001 року українців в Україні 77,8 % (по перепису 1989 р. — 72,7 %).

Високий рівень етнічної однорідності показує, що системоутворюючим елементом етнонаціональної структури українського суспільства виступає саме українська етнонація. Власне про особливу роль української нації в утворенні української держави йдеться і в Конституції України, де в преамбулі зазначається, що Конституція приймається спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення. Таким чином, Україну, враховуючи високий показник етнічної однорідності та поліетнічність її населення обґрунтовано можна віднести до національних держав з поліетнічним складом населення, а не до типових поліетнічних країн, де структурними одиницями є цілісні автохтонні етноси, які можуть у формі автономної національної державності бути у складі єдиної держави.

У ст. 11 Конституції України зазначено, що етнонаціональну структуру українського суспільства складає українська нація, корінні народи та національні меншини.

На початковому етапі державного будівництва йшли активні дискусії про долю кримських татар, гагаузів, русинів Закарпаття. Деякі політики і вчені ставили питання про утворення федеративної держави, мотивуючи свою позицію відмінностями культурно-мовного характеру окремих регіонів України. Українська держава, з часу проголошення своєї незалежності, зобов'язалася сприяти розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин і корінних народів та створила відповідне законодавче забезпечення. Це стосується, насамперед статті 11 Конституції України, Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 р., Закону України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р., ратифікації Верховною Радою України «Рамкової конвенції про захист національних меншин» 9 грудня 1997 р, підписаної 1 лютого 1955 р. державами-членами Ради Європи у Страсбурзі та в ряді інших правових документі. Це сприяло відродженню етнічної самобутності національних меншин, створенню національно-культурних товариств, об'єднань та асоціацій з одного боку, а з іншого проявилось в їхньому прагненні до ефективної участі у суспільних процесах, економічному та політичному житті нової держави як активних суб'єктів українського державотворення.

Проте, в контексті національного відродження української нації, певною проблемою стало прагнення національного самовизначення і всередині українського етносу. Мається на увазі проблема т.зв. «русинства» в Закарпатті. Лідери русинської субетнічної групи висувують претензії на свою окремішність від української нації, вимагаючи визнання русинів окремою національністю, а то й взагалі нацією. Констатуючи відсутність у русинів багатьох рис, притаманних етнічній меншині, етносу, а тим більше нації як в етнічному, так і у політичному сенсі, українські експерти аргументовано доводять безпідставність подібних претензій. Ідея «політичного русинства» порушує внутрішню єдність української нації та національної безпеки держави є штучною та значним чином інспірується Росією.

Більш важливішою проблемою в сфері етнонаціональних відносин, яка своїми масштабами переростає в загальнодержавну, стала проблема ідентифікації деяких етнічних груп як національних меншин. Це стосується, насамперед, зміни статусу російської етнічної групи та її трансформація у статус національної меншини. Як відомо, російська етнічна група була фактично домінуючою у суспільному житті радянських республік і України як складової СРСР. Полеміка навколо цієї проблеми, а з подібним росіяни зіткнулися майже у всіх країнах колишнього СРСР, показує, що лідери російських організацій за основу своєї діяльності взяли курс на збереження цих домінуючих позицій. Це спостерігається в небажанні усвідомлювати нові реалії та адаптуватися до нових умов, у яких росіяни становлять етнічну меншість, заперечується навіть термін «національна меншина» стосовно росіян. Ця проблема на поверхні найбільш яскраво проявляла себе в мовному питанні, але вона має і більш глибокі корені – несприйняття частиною росіян всередині країни самого факту існування незалежної української держави. Мовна проблема, як показали соціологічні дослідження Центру Разумкова, проведені в лютому 2012 року, не входить навіть у першу двадцятку проблем які хвилюють людей, - знаходиться на 24 місці і турбує не більше 6% людей. Інша справа, що мовний чинник на світоглядному рівні вразливий і коли піднімається політиками задля одержання політичних дивідендів, то позиції людей, в залежності від регіону, стають досить конфронтаційними. Також зазначимо, що значно ускладнила і загострила мовну проблему ратифікація Верховною Радою України в кінці 1999 р. Європейської хартії про регіональні мови та мови меншин. Варіант її реалізації - в сумнозвісному законі «Колісниченка - Ківалова» (Закон «Про засади державної мовної політики» № 5029 VI), у прийнятому Верховною Радою України 3 липня 2012 року з порушенням Конституції України, норм

регламенту та процедури розгляду. Він порушив і так в недостатній мірі реалізований державний статус української мови, став одним із джерел нестабільної політичної ситуації в країні, загрозою її єдності та джерелом до конфліктів в етнополітичній сфері.

Проаналізовані проблеми є наслідком більш глибокої проблеми, яка полягає в тому, що сучасна українська держава впродовж незалежності фактично усунулася від захисту інтересів титульної української нації, яка протягом багатьох століть розвивалася в умовах загарбання та поневолення. Як наслідок - конституційні засади щодо державності української мови не працювали. Більше того, у деяких південно-східних регіонах України, насамперед на Донбасі і в Криму, в яких сконцентрована значна кількість етнічних росіян, безперешкодно зі сторони держави функціонували організації, що вели відверто антиукраїнську пропаганду. З точки зору етноконфліктології це вже можна розглядати як початок першої, латентної стадії етнополітичного конфлікту. Його каталізатором стали Революція гідності яка усунула проросійський режим В.Януковича і водночас була боротьбою за утвердження державного суверенітету та незалежності України. Культурно-інформаційний простір України був фактично окупований іноземними виданнями (російськими), телеканалами та шоу-бізнесом. Держава, яка називала себе українською, ігнорувала проблеми українців як національної спільноти та титульної нації не захищала їхні етнокультурні права, які часто порушувалися за мовною, культурною, релігійно-конфесійною ознакою, що є нонсенсом в контексті наявних моделей європейських національних демократичних держав. Тому на даний момент потрібна модернізація етнополітики української держави. необхідно. На думку етнополітолога І.Кресіної, необхідно вирішити ряд першочергових завдань:

- формування у кожного громадянина країни уявлення про типові риси українського етносу, про його етнічну територію, мову, історичні та духовні цінності, історію;

- подолання національного нігілізму, комплексів меншовартості, національного самоприпинення, космополітизму й етнічної асиміляції, які призводять і особистість, і націю до духовної убогості та занепаду;

- перетворення національної ідеї на світоглядний орієнтир у системі освіти, виховання, у сфері соціалізації особи;

- забезпечення консолідації в суспільстві між різними етносами, центром і регіонами, політичними партіями і рухами;

- відновлення історичної пам'яті народу;

- розробка теоретичних і методологічних положень національного виховання з перспективою створення його цілісної системи;

- формування поваги до власної держави та її інститутів, громадянськості, патріотизму та національної гідності; правосвідомості, як одного з пріоритетних напрямів у системі національного виховання;

- врахування в національному вихованні педагогічних надбань народів світу і передусім етносів України, встановлення тісного зв'язку національної педагогіки з загальнолюдськими цінностями;

- введення у загальноосвітніх, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах вивчення суті, значення та актуальності української національної ідеї;

- пропаганда через засоби масової інформації, виступи державних і політичних діячів основних положень національної ідеї, національної ідентифікації у формах, зрозумілих, доступних і близьких кожному громадянину;

- максимальне врахування в державних програмних документах і практичній діяльності влади особливостей економічного розвитку різних регіонів, специфіки їхнього етнокультурного середовища;

- широка практика обміну культурними надбаннями з іншими народами;

Важливим етнополітичним фактором та одночасно індикатором етнополітичної сфери України стали події Революції гідності. Її складовою була боротьба за утвердження

державної суверенності України. З цього приводу відомий американський політолог Збігнев Бжезінський зазначив, «що формально Україна є суверенною державою з 1991 року, але її народ зараз на барикадах, щоб зробити країну по справжньому незалежною». Одночасно з цим ході революції продовжувалося формування української політичної нації. Революція перекреслила міфи російських та проросійських ідеологів про те що, українці та росіяни – «єдиний народ». Важливим є і те, що Майдан показав, що російськомовне населення є не менш патріотичне аніж українськомовне. Революція засвідчила початок нового етапу інтенсифікації процесу творення української політичної нації та національної ідеї. Гібридна війна Росії проти України на території частини Донецької та Луганської областей, попри весь свій негативний аспект, сприяє процесу консолідації та формування української політичної нації:

Підсумовуючи, зазначимо, що проблеми формування політичної нації і її національної самосвідомості не можна вирішити миттєво, вони потребують тривалого часу і відповідних умов:

- демократичне втілення національної ідеї багато в чому залежить від рівня соціально-економічного розвитку суспільства, усвідомлення поставлених завдань.
- формування і розвиток української нації тісно пов'язано з успішним здійсненням процесу економічних і політичних реформ;
- етнонаціональний розвиток України знаходиться у конфліктній стадії, тому суспільству потрібна політична сила, яка здатна розробити і втілити конструктивну програму, що наповнить національну ідею соціально-економічним змістом;

Тема 14. Основи теорії міжнародних відносин

План

1. Поняття міжнародних відносин: суб'єкти, типи.
2. Міжнародна політика та зовнішня політика держави. Глобальні проблеми сучасності.
3. Україна як суб'єкт міжнародних відносин. .

*Для блага держави
необхідно безперервно вести
переговори
кардинал Рішельє*

Основні поняття і терміни: міжнародні відносини, міжнародна політика; зовнішня політика; дипломатія; світовий політичний процес; ,світова політика; геополітика; глобальні проблеми сучасності; національні інтереси;

1 .Поняття міжнародних відносин: суб'єкти, типи Міжнародні відносини – система економічних, політичних, соціальних, правових, дипломатичних, воєнних і культурних зв'язків і взаємодій, які виникають між суб'єктами світового співтовариства; сукупність політичних, економічних, дипломатичних, культурних, науково-технічних, військових, гуманітарних взаємозв'язків між державами і групами держав, а також між суспільними рухами та організаціями, які діють на міжнародній арені. Необхідно зазначити, що поняття «*міжнародні відносини*», «*міжнародна політика*» та «*зовнішня політика держави*», хоч і схожі за змістом, але не є тотожними і мають власні значення в сучасній політичній науці. *Міжнародні відносини* – поняття, яке характеризує взаємодію країн, народів і різних організацій є змістовно ширшим від поняття «*міжнародна політика*», оскільки охоплює не лише політичні, але й інші зв'язки між об'єктами міжнародного спілкування. *Зовнішня політика* – це діяльність держави на міжнародній арені, яка регулює відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності.

Міжнародні відносини охоплюють усі різновиди відносин, які передбачають перетин державних кордонів людьми, товарами, ідеями. У систему міжнародних політичних включають не тільки державу, а й низку інших національних політичних інститутів – політичні партії, громадсько-політичні організації тощо. Існують декілька тисяч міжнародних неурядових організацій, рухів різного характеру.

Міжнародні відносини характеризуються цілою низкою *особливостей*:

1) невіддільний характер. Влада є одним із основних регуляторів суспільного життя, всередині держави, де існують відносини панування і підкорення, керівництва і підпорядкування. У відносинах між державами владні відносини як відносини панування і підпорядкування є правилом, а відхиленням від нього. Має бути рівність партнерств під кутом зору міжнародного права;

2) система міжнародних відносин має децентралізований характер. Якщо всередині держави є загальнодержавний центр прийняття рішень, яким виступає система владних органів, то в міжнародних відносинах таких центрів, діяльність яких ґрунтувалася б на пануванні і підкоренні, немає;

3) основним засобом розв'язання суперечностей у міжнародних відносинах є *консенсус* – прийняття рішення на міжнародних конференціях та в міжнародних організаціях на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування, якщо проти нього не виступає жоден з учасників;

4) у міжнародних відносинах більшу, ніж у внутрішніх, роль відіграє суб'єктивний чинник, особливо діяльність керівників держав і міжнародних організацій, у розв'язанні наявних суперечностей.

За статусом міжнародні відносини та стосунки поділяються на *формальні, офіційні* та *неформальні, неофіційні*. Перші — це дипломатичні, оскільки в міжнародній практиці

встановити дипломатичні відносини означає мати офіційні відносини з кимось; неформальні — це відносини та стосунки поза дипломатичними, поза офіційними, тобто позаурядові, а навіть позадержавні.

Міжнародні відносини поділяються на *два типи*:

- 1) відносини, які ґрунтуються на балансі сил;
- 2) відносини, що спираються на баланс інтересів.

Окрім цього міжнародні відносини включають в себе ряд своїх *видів*:

1) за сферою суспільного життя (*економічні, політичні, військово-стратегічні, культурні, ідеологічні*);

2) за суб'єктами взаємодії (*міжнародні, міжпартійні, міжнеурядовими асоціаціями*);

3) за ступенем розвитку (*високий, середній, низький*);

4) за рівнями, на яких здійснюються міжнародні відносини: *глобальний* (загальнопланетарний), *регіональний* (африканський, азіатський та ін.), *локальний* (східноєвропейський, північноамериканський та ін.);

5) з точки зору ступеня напруженості міжнародних відносин можна говорити про їхні стани — *стабільності, суперництва, ворожнечі, довіри, співробітництва, війни* та ін.

На відміну від внутрішньополітичного життя кожної держави, міжнародні відносини не мають єдиного центру управління. Тут діють стільки регулюючих центрів, скільки є учасників міжнародних відносин. А це означає, що головну роль у міжнародних стосунках мають відігравати переговори, співробітництво, взаємодія.

Суб'єктами міжнародних відносин поділяють на три основних групи:

- держави;
- міжнародні організації;
- міжнародні рухи.

У міжнародних відносинах переважне значення мають *міждержавні відносини*, бо саме вони створюють їх правові межі. Тільки держави мають повноваження укласти угоди, починати і закінчувати війни, вступати в офіційні контакти з іншими державами.

Держави є головними суб'єктами міжнародних відносин. У світі є близько двохсот держав. З урахуванням факторів національної могутності і здатності захистити свій суверенітет всі держави світу можна поділити на *наддержави, великі держави, середні держави, малі держави та мікродержави*. До *наддержав* належать ті, що мають здатність впливати на умови існування всього людства і володіють силою руйнування планетарного масштабу. *Великі держави* значною мірою впливають на світовий розвиток, не домінуючи при цьому у міжнародних відносинах. *Середні держави* впливають на своє близьке оточення. Це відрізняє їх від *малих держав*, вплив яких є слабким, але вони володіють достатніми засобами для збереження своєї незалежності і територіальної цілісності. *Мікродержави* фактично не здатні захистити суверенітет власними силами.

Важливою частиною міжнародних відносин є *дипломатичні відносини* які становлять офіційно визнані формальні політичні відносини між суверенними державами, що відбуваються за визнаними та фіксованими міжнародними правовими актами та нормами. Під *дипломатією* розуміють офіційні відносини та діяльність держави, її спеціалізованих інститутів законодавчої та виконавчої влади для захисту інтересів даної держави та її громадян, для підтримання миру та добросусідських відносин. Класичним стало її визначення дане в Оксфордському Словнику, що це ведення міжнародних відносин за допомогою переговорів. Дипломатичні відносини реалізуються за допомогою владних інститутів на основі не лише міжнародних правових норм, але й спеціального дипломатичного протоколу та кодексу поведінки, що мають історичний характер.

У сучасному світі збільшується значення недержавних суспільних організацій, які не замінюють, а доповнюють компетенцію уряду в міжнародних справах. Так, наприклад, *транснаціональні корпорації (ТНК)* — це спеціалізовані неурядові організації, що значною мірою впливають не тільки на економічну ситуацію, але й на політичне життя сучасного

світу. Великі ресурси дозволяють ТНК впливати в своїх інтересах на політичну сферу не тільки в країні перебування, але й у світі в цілому. Наприкінці ХХ ст. ТНК контролювали 50 % світового промислового виробництва, 65 % зовнішньої торгівлі, 80 % патентів і ліцензій на нову техніку, технології і «ноу-хау». Ядро світової господарської системи утворюють приблизно 500 ТНК, які володіють практично необмеженою економічною владою. Найвагомим аргументом важливого значення економічного потенціалу є Велика сімка – найбільш розвинуті в економічному відношенні країни - США, Японія, Німеччина, Канада, Франція, Великобританія, Італія (Росія виключена з числа цих країн через незаконну анексію Криму в березні 2014 року). Ці країни перетворилися в офіційний міжнародний орган, що впливає на світову політику і міжнародні відносини.

До *провідних суб'єктів* міжнародних відносин, які безпосередньо створюються державами, належать міждержавні об'єднання – політичні або військово-політичні організації. Серед них: Організація Об'єднаних Націй (ООН), Європейський Союз (ЄС), Ліга арабських держав (Арабська ліга), Організація африканської єдності (ОАЄ), Організація Північноатлантичного Договору (НАТО), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Співдружність Незалежних Держав (СНД) тощо.

У межах ООН існує цілий ряд організацій, які функціонують у міжнародних відносинах як структурні елементи, так і як самостійні суб'єкти. Такими організаціями є: Всесвітній банк, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародна організація праці (МОП), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародне агентство по атомній енергетиці (МАГАТЕ), Конференція ООН з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД), Міжнародний суд ООН тощо.

Важливу роль у формуванні і функціонуванні міжнародних відносин відіграють *неурядові організації*, які об'єднують недержавні інститути і громадян різних країн і діють у специфічних галузях, наприклад, Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол), Міжнародна демократична федерація жінок (МДФЖ), Всесвітня федерація демократичної молоді (ВФДМ) та багато інших.

На функціонування міжнародних відносин впливають різноманітні фактори - *існуюча економічна та політична ситуація в світі; баланс військових сил; діяльність міжнародних організацій; вплив окремих держав; стан природного середовища* та інші.

Провідними тенденціями розвитку сучасних міжнародних відносин є наступні :

- *по-перше*, посилення взаємозалежності та цілісності світу. Це зумовлено тим, що вирішити проблеми, з якими людство зіткнулося наприкінці ХХ ст. –поч. ХХІ ст., можливо тільки спільними зусиллями усіх народів;

- *по-друге*, збереження соціальної неоднорідності світу, посилення тенденцій поліцентризму, регіональної інтеграції у світовому розвитку;

- *по-третє* тенденцією спостереження протиріч між новими реаліями світового розвитку та традиційними підходами до вирішення проблем;

- *по-четверте* підвищення ролі політичних засобів у вирішенні конфліктів та протиріч.

У сучасному світі держави не можуть керуватися вузькими національними інтересами і вести розмову лише у категоріях сили. Будь-яка держава змушена зважати на інтереси інших країн, поважати їх, що вимагає від держави додержання певних норм поведінки на міжнародній арені.

Необхідно зазначити, що при дослідженні сучасних міжнародних відносин часто використовується поняття «*геополітика*». Існує дві сфери його застосування. *Перша* розуміє взаємозв'язок між географією та політикою. Причини суперництва, пошук союзників часто визначаються географічними факторами: прагненням мати вихід до моря, означити свої кордони природними межами та інше. *Друге* значення цього терміну полягає у розумінні міжнародної політики в цілому як протиборства та протистояння великих держав на той або інший період світової історії.

2. Міжнародна політика та зовнішня політика держави. Глобальні проблеми сучасності. Для позначення багатоманітної діяльності всіх суб'єктів зовнішньополітичної діяльності держави і міжнародного політичного життя використовується термін «міжнародна політика». *Міжнародна політика – це сукупність дій політичних суб'єктів у відносинах між державами та на міжнародній арені в цілому.* За структурою поняття «міжнародна політика» складається з низки понять, таких як «світова політика» (*світовий політичний процес*), «закордонна політика», «зовнішня політика», «міжнародна арена», «міжнародне життя» тощо. Світова політика визначає склад сучасного світу, його пріоритети, зумовлені необхідністю вирішення спільних проблем, які стоять перед людством і національними інтересами її суб'єктів.

Міжнародній політиці держави властиві такі основні функції як :

- захисна, пов'язана із захистом прав та інтересів держави та її громадян за кордоном;
- інформаційно-представницька функція, яка реалізується через відповідні органи, що представляють погляди уряду, позицію держави, і покликана інформувати керівні органи держави про справи і наміри урядів інших держав;
- організаційно-посередницька базується на втіленні у життя концепцій, доктрин і програм держави.

Міжнародна політика держави здійснюється за допомогою певних засобів, які можна поділити на такі основні види : *інформаційно-пропагандистські; політичні; економічні; військові.*

Міжнародна політика здійснюється на нормах міжнародного права і принципах визначених Статутом ООН та іншими документами цієї організації. Наведемо найголовніші:

- мирне співіснування;
- суверенна рівність держав;
- рівноправність народів;
- неприпустимість застосування сили або загрози силою в міжнародних відносинах;
- непорушність державних кордонів;
- територіальна цілісність держав;
- сумлінність виконання зобов'язань за міжнародним правом і угодами;
- загальна повага прав людини і основних свобод.

У цілому провідною тенденцією сучасної міжнародної політики є подолання її конфліктно-конфронтаційного стилю, підпорядкування її інтересам людини, здійснення філософії, згідно з якою, сучасний світ є *світом глобального співробітництва.*

Складною і невід'ємною частиною міжнародної політики і політичної діяльності будь-якої держави є її *зовнішня політика*, яка спрямована регулювати взаємовідносини між державами на міжнародній арені. Зовнішня політика, як вже зазначалося – це діяльність держави на міжнародній арені, яка регулює відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності. *Головна мета зовнішньої політики* – забезпечення сприятливих умов для реалізації інтересів своєї держави, забезпечення національної безпеки та добробуту народу. Зміст і спрямованість зовнішньої політики будь-якої держави зумовлюються природою її суспільного ладу та існуючим політичним режимом. Зовнішня політика пов'язана з пануючим економічним укладом, суспільним та державним устроєм суспільства і висловлює їх на міжнародній арені. Тому між зовнішньою та внутрішньою політикою будь-якої держави, існує тісний зв'язок, взаємообумовленість і взаємозалежність. З одного боку, зовнішня політика, її спрямованість і ефективність визначаються значною мірою внутрішнім станом і внутрішньою політикою держави: її економічним і військовим потенціалом, масштабами території, кількістю населення, а також політичним режимом, державною ідеологією тощо. З іншого, внутрішня політика і внутрішній стан держави залежить від її місця і ролі у системі міжнародних відносин, участі у міжнародному розподілі праці, ступеня участі у вирішенні складних міжнародних

проблем тощо. Особливого значення зв'язок зовнішньої і внутрішньої політики набуває у державах, що перебувають в умовах глибокої соціально-економічної кризи.

Зовнішні відносини можуть будуватися тільки на рівноправних засадах, чим і відрізняються від внутрішніх відносин які, як правило, базуються на відносинах підкорення та панування.

У своїй зовнішньополітичній діяльності держави ставлять такі основні цілі: *захист державного суверенітету безпека країни; збереження територіальної цілісності; створення зовнішніх умов для економічного співробітництва, культурних і гуманітарних зв'язків тощо.*

Зовнішньоекономічні цілі держави реалізуються також шляхом встановлення та розширення торгово-економічних, науково-технічних, кредитно-фінансових зв'язків. Ці зв'язки підтримуються як на офіційному рівні, так і за допомогою суспільних організацій. Для досягнення цілей держава керується як *національними інтересами*, так і загальноприйнятими у міжнародному співтоваристві принципами. *Національні інтереси* – це інтегральне (узгоджене) вираження інтересів усіх членів суспільства, яке реалізується через політичну систему. При цьому враховуються інтереси як всього суспільства загалом так і кожного громадянина зокрема, кожних національних, соціальних, політичних груп та інтереси держави в цілому.

Одним із найважливіших напрямків зовнішньополітичної діяльності держави є *дипломатична діяльність*. Вона є одним з основних засобів та інструментів зовнішньої політики держави.

Зовнішня політика будь-якої держави визначається та реалізується на засаді об'єктивних та суб'єктивних факторів.

До об'єктивних засад зовнішньої політики сучасної держави належать:

- 1) стан економіки країни та економічних відносин у регіоні, у світі в цілому;
- 2) різноманітні об'єктивні інтереси країн, груп країн у системі міжнародних відносин;
- 3) географічні та природні умови країни, регіону;
- 4) існуючі міжнародні організації та установи;
- 5) ратифіковані міжнародні колективні та двосторонні договори, конвенції тощо;
- 6) міжнародні та регіональні традиції, звичаї, ритуали та ін.;
- 7) національний склад населення країни або регіону.

До суб'єктивних засад зовнішньої політики держави належать:

- 1) особисті якості людей, які працюють у апараті зовнішньополітичних установ.
- Компетентність, патріотизм, відданість інтересам країни;
- 2) якість підготовлених та підписаних зовнішньополітичних документів;
 - 3) настроїв, суспільна думка серед населення стосовно основних проблем, напрямків зовнішньої політики.

Функціонування зовнішньої політики базується також на певних *принципах*:

- принцип відповідності поставленої мети реальним можливостям її досягнення.
- зовнішня політика – це мистецтво здобуття союзників, але не наживання ворогів і вибору пріоритетів.
- адекватна оцінка глобальної ситуації.
- узгодження внутрішньої і зовнішньої політики.
- узгодження політичної і військової стратегії
- позбавлення від ідеологічних міфів у зовнішній політиці і переведення ідеологічних розбіжностей на мову аргументів.

Зовнішня політика держави може реалізуватися в наступних основних формах:

- *пасивна* полягає в пристосуванні до зовнішньополітичних обставин. Таку політику проводять слабкі держави.
- *агресивна* побудована на формуванні експансіоністських планів. Таку політику проводять сильні держави.

- *активна* спрямована на пошуки рівноваги між внутрішньою і зовнішньою політикою.
- *консервативно-активна* ставить за мету активний і навіть агресивний захист досягнутого раніше балансу між внутрішньою і зовнішньою політикою.

Виходячи з того, що світ став більш взаємопов'язаним і взаємозалежним, основною тенденцією міжнародних відносин і міжнародної політики у XXI ст., ймовірно, буде саме поетапний перехід від регіональної до міжконтинентальної глобальної інтеграції. Глобалізація охопила увесь світ і являє собою процес взаємозалежності сучасних держав. тому зовнішня політика держави повинна будуватися перш за все на базі її національних інтересів. Особливості інтеграційних процесів, що охоплюють найрізноманітніші сфери життя людей, найгостріше проявляють себе в так званих глобальних проблемах сучасності, основними ознаками яких є:

- планетарний загальносвітовий характер, що стосується інтересів усього людства;
- зволікання з їх вирішенням загрожує людству регресом;
- такі проблеми потребують колективних зусиль з боку всієї світової спільноти.

На увагу заслуговує концепція глобальних проблем Римського клубу. У межах концепції глобальні проблеми називаються світовими проблемами і розуміються як невпорядковане поєднання багатьох взаємопов'язаних труднощів та проблем, що сформували ту непросту ситуацію, в якій знаходиться зараз людство. Розв'язати їх можливо лише спільними зусиллями планетарного масштабу.

Можна визначити три групи глобальних проблем: 1) пов'язані з взаємодією людини та природи (екологічна, енергетична, сировинна, демографічна); 2) пов'язані із взаємодією людини і суспільства (проблеми голоду, безробіття, освіти й культури, хвороби й епідемії); 3) пов'язані із сферою міжнародних відносин (збереження миру, нерозповсюдження ядерної зброї, заборона інших типів зброї масового знищення, боротьба з міжнародним тероризмом, екстремізмом та злочинністю).

Найважливішими глобальні проблеми сучасності є, наприклад, роззброєння та контроль над зброєю масового ураження; проблеми енергетики й потепління клімату; проблема бідності, насамперед зовнішньої заборгованості слаборозвинутих країн.

3. Україна як суб'єкт міжнародних відносин. Процес входження України у світове співтовариство дуже складний і багато в чому він залежить від неї самої, її внутрішньої і зовнішньої політики. Україна є членом багатьох міждержавних, міжнародних, недержавних, регіональних та інших організацій. Вона бере участь у роботі ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБОЄ, Міжнародної організації праці, Міжнародного валютного фонду, Всесвітньої організації інтелектуальної власності тощо. Як член ООН Україна бере активну участь в роботі її спеціалізованих установ, миротворчих заходів. Україна виступає активним учасником операцій з підтримання миру та співпраці у сфері врегулювання криз. Вона надавала свої війська до складу миротворчої місії під проводом НАТО у Боснії та Герцоговині, Косово, Іраку, та інших гарячих точок.

Наша держава стала повноправним членом Ради Європи у 1995 р., учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Центральноевропейської ініціативи, підписала документи про співробітництво з Європейським Союзом, НАТО, Західноевропейським Союзом. Україна плідно працює з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком. З 1 січня 2000 р. вона вперше як незалежна держава почала виконувати функції постійного члена Ради Безпеки, що означає підвищення її відповідальності за підтримку міжнародного миру й безпеки. Україна, як одна з держав-засновників Організації Об'єднаних Націй, відповідно до цілей і принципів Статуту ООН спрямовує свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, на активізацію міжнародної співпраці у вирішенні екологічних, енергетичних, продовольчих та інших глобальних проблем. В цьому контексті, важливим є те, що Україна стала першою в світі державою, яка відмовилась від ядерної зброї, наявної на її території. 14 січня 1994 р.

З геополітичної точки зору, досить привабливою для України є орієнтація на інтеграцію до Європейського Союзу та НАТО.

Відносини України – НАТО були започатковані підписанням у 1997р. «Хартії про Особливе партнерство». Наступним кроком стало ухвалення у 2002р. «Плану дій Україна – НАТО», в якому окреслено довготермінові цілі в ключових галузях. У 2005 р. розпочався інтенсивний діалог України і Альянсу. Спроби поглибити діалог відбулись на саміті НАТО в квітні 2008р. у Бухаресті. Україна і Грузія подали заявки що приєднання їх до Плану дій щодо членства у НАТО(ПДЧ). Однак, найвпливовіші європейські члени Альянсу (Німеччина, Франція) виступили проти цього, озираючись на протидію Росії, і зважаючи на внутрішні суперечності, що існують в Україні стосовно приєднання до ПДЧ. Врешті, саме підписання ПДЧ не означало автоматичного членства в Альянсі. Таке запрошення сприяло б реальному реформуванню суспільно-політичного та економічного життя України. Проте, прихід до влади В.Януковича у 2010 році призупинив процеси євроатлантичної інтеграції України. На угоду Росії тодішнім керівництвом держави було прийнято рішення про позаблоковий статус України, згорання ПДЧ і припинення співпраці з НАТО. Ми є свідками того, що в подальшому це мало непередбачувані наслідки на фоні зовнішньополітичної експансії Росії, та її теперішньої агресії по відношенню до України.

Представництво Європейської Комісії в Україні було відкрито в центрі Києва у вересні 1993 року. З 1 грудня 2009 року (після набуття чинності Ліссабонським договором) Представництво Європейської Комісії перетворилося на Представництво Європейського Союзу в Україні. Внаслідок політики розширення, ЄС отримав спільні кордони з Україною 1 травня 2004 року, коли до союзу приєдналися десять країн, у тому числі Польща, Угорщина, Словаччина. Наразі спільна протяжність кордонів України та ЄС становить 1390,742 км.

Протягом багатьох років правовою основою відносин між Україною та ЄС є *Угода про партнерство та співробітництво від 14 червня 1994* (набула чинності 1 березня 1998 р.). Ця угода започаткувала співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань. Крім того, укладено низку галузевих угод та документів міжнародно-правового характеру, згідно з якими здійснюється співробітництво між Україною та ЄС. Україна співпрацює з ЄС в рамках проекту «Східне партнерство», одним із завдань котрого є підготовка до вступу України до Європейського Союзу.

В листопаді 2013 року на саміті у Вільнюсі очікувалось підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Однак, 9 листопада в Росії відбулася таємна зустріч президентів В.Януковича і В. Путіна, зміст якої залишається невідомим. Після цього українська влада різко змінила риторику і 21 листопада 2013 Кабінет міністрів України вирішив призупинити процес підготовки до підписання угоди з Євросоюзом. Внаслідок цього, по всій Україні розпочались масові акції протесту (Євромайдан), які в кінцевому результаті завершилися поваленням режиму Януковича. 21 березня 2014 року, була підписана політична частина угоди асоціації з Європейським Союзом. Економічну частину угоди було підписано 27 червня 2014 року. На даний час проблемним у відносинах між Україною та ЄС залишається питання безвізового режиму для українських громадян.

На основі аналізу геополітичних пріоритетів і стратегій основних політичних партнерів України та її політики на міжнародній арені науковці пропонують такі основні геополітичні та зовнішньополітичні пріоритети України, які виходять з її національних інтересів:

- виважена, спрямована на відстоювання власних інтересів політика України щодо Росії; стабільні й динамічні відносини з іншими країнами СНД;
- повернення України в європейський цивілізаційний простір, всестороння і інтеграція в європейські та євроатлантичні політичні та соціальні структури, а

також структури безпеки;

- посилення потенціалу стримування як власного, так і колективного за рахунок участі в європейських структурах безпеки, укладення двосторонніх і багатосторонніх договорів, отримання відповідних гарантій безпеки тощо;
- Поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання, в якості першого кроку, до політичних структур цієї організації як наріжного каменя структури європейської безпеки;
- зміцнення стратегічного партнерства з США та зв'язків з країнами Західної Європи відповідно до національних інтересів і пріоритетів;
- всебічний захист економічного суверенітету, недопущення встановлення будь-яких форм економічної та політичної залежності;
- цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних європейських та євроатлантичних цінностей і соціокультурних орієнтацій

Розробка засад стратегії національної безпеки відповідно до національних інтересів, базових геополітичних і зовнішньополітичних пріоритетів є сьогодні одним із найважливіших завдань України. На фоні зовнішньополітичної експансії та агресії Росії по відношенні до України важливим є те, що Україна повинна бути не *об'єктом*, а перш за все *суб'єктом* міжнародних відносин та політики.

Тема 15. Етапи виникнення та розвитку світової політичної думки.

План

1. Основні періоди розвитку політичної думки. Політичні вчення Стародавнього Сходу.
2. Політичні вчення Стародавньої Греції та Риму.
3. Еволюція політичної думки в епоху Середньовіччя та Відродження.
4. Фундаментальні політичні ідеї Нового та Новітнього часу.

*Треба насамперед просвітити нарід,
а тільки тоді допускати до політики.*

Іван Франко

1. Основні періоди розвитку політичної думки. Політичні вчення Стародавнього Сходу Політична думка – це уявлення, концепції та ідеї, що відображають історичний процес теоретичного пізнання політичних явищ. Історія політичних учень є однією з найважливіших складових частин духовної спадщини людства. Вони є результатом діяльності багатьох поколінь мислителів, що цікавилися проблемами суспільного та державного устрою, політикою, взаємовідносинами особистості й суспільства і сьогодні справляють значний вплив на соціально-політичні процеси у суспільстві.

Політичні вчення змогли з'явитись тільки з утворенням політичного життя суспільства і появою держави.

Світова політична думка пройшла в своєму розвитку декілька періодів - *стародавній, середньовічний, новий та новітній.*

Історично першою формою пізнання політики було її релігійно-міфологічне трактування. Але вже у VIII–VI ст. до н. е. намітилася тенденція відходу від релігійно-міфологічного до більш раціонального, „земного” погляду на світ взагалі, на державу, владу. Ця тенденція оформилася у філософських вченнях Індії, Китаю, Греції та, Риму.

В політичній думці стародавнього Китаю можна визначити такі основні течії політичної думки як *конфуціанство, моїзм, легізм.*

У вченнях *Конфуція* (551-479 до н. е.) було розроблено поняття правильного шляху, справедливого порядку, норм поведінки (*дао*).

Найвищою метою його етичного кодексу було встановлення справедливої соціально-політичної структури у суспільстві та державі. Соціальний порядок Конфуцій вбачав у тому, щоб у суспільстві все перебувало на своїх місцях і кожний знав свої права й обов'язки. „Володар повинен бути володарем, слуга – слугою, батько – батьком, син – сином”. В цілому, політичні ідеї Конфуція спрямовані на досягнення внутрішнього зв'язку між верхами і низами суспільства та стабілізації управління. Регулювання політичних відносин за нормами доброчинності у вченні.

Другу її течію — *моїзм* — заснував Мо Цзи (479— 400 до н. е.). Він обґрунтував теорії виникнення держави, ідею федеративного устрою, принципи державного управління, пропозиції щодо створення жорсткої адміністративної структури, концепцію поєднання заохочення і покарання як важеля державного адміністрування, політичну доктрину «всезагальної рівновеликості» — казарменого рівноправ'я, започаткування егалітаризму (зрівнялівки) у соціально-політичних відносинах.

Третя течія - *легісти (законники)*. Вони виступили з критикою конфуціанства. Засновник легізму Шан Ян (390-336 рр. до н. е.) вважав, що заклики до доброчинності конфуціанців – балачки, а самі вони – паразити, що сидять на шиї народу. Легісти розробили власне вчення про техніку реалізації влади, засновану на жорсткій системі адміністративних розпоряджень. Тільки насильницькими методами, вважали легісти, можна навести і підтримувати порядок у суспільстві. Метою правління є зміцнення влади правителя і здійснення завойовницьких походів проти сусідніх держав, захоплення їхніх

земель. Якщо конфуціанство вважало державу великою сім'єю, у якій володар – турботливий батько, то у легістів народ – матеріал, із якого можна ліпити, що завгодно. то Шан Ян радить правителю поводитися з підданими, як гончар поводить з глиною; народ має перебувати під постійним контролем, під страхом суворого покарання виконувати все те, що йому диктує держава.. До II ст. до н. е. офіційна державна ідеологія в Китаї поєднувала в собі як конфуціанство, так і легізм.

Найбільш ієрархізованим і диференційованим стародавнім суспільством була Індія. Духовні вчення народів, що населяли Індостан з середини II тис. до н.е., були викладені у *«Ведах»*. Для Ведійського періоду характерні релігійно-філософська система поглядів на суспільство, державу й особу, виправдання кастового ладу як встановленого Богом. Для кожної касты було розроблено справжній детально нормований спосіб життя, регламентований від народження до самої смерті. *«Веди»* поділяють владу на *духовну і світську* (царську), подекуди формулюючи вимоги до царів і посадових осіб, що можна вважати першоелементами теорії державного управління.

З II тис. у Стародавній Індії почали формувалися *раціональні* уявлення про управління господарством, військове мистецтво, зовнішню політику, форми і методи здійснення державної влади, правила поведінки правителів і чиновників, організацію державного апарату, технологію судочинства. Це розкривається в енциклопедії знань про політику та політичне мистецтво, давньоіндійському політичному трактаті - *«Артхашастрі»* авторство якої приписують міністрові Чанак'ї (Каутільї). Про її значення для царя Чандрагупти засвідчує вже той факт, що саме цей правитель став у IV столітті д.н.е засновником могутньої імперії Маур'їв. В *«Артхашастрі»* простежуються основи договірної теорії держави, концепції природної нерівності людей. Трактат охоплює три групи проблем:

- 1) вимоги, цілі й завдання діяльності освіченого монарха;
- 2) функції державного управління, правової політики і законодавства;
- 3) питання війни і миру, дипломатії і міжнародних відносин.

Особливе місце в *«Артхашастрі»*, відведено організації таємної служби правителя, яка мусила стежити за населенням і державними чиновниками. У трактаті рекомендується створити цілу мережу агентури, таємних інформаторів та провокаторів. Таємні агенти повинні були забезпечувати єдність і стабільність у державі, захищати підлеглих, підтримувати порядок і закон, виявляти та знищувати злочинців, зрадників, ворогів та здійснювати покарання.

Майже водночас з *«Артхашастрою»* постали філософські концепції Платона й Аристотеля, поширювалися ідеї Конфуція, Сократа, Демокріта і Геракліта, Саме IV ст. до н. е. можна вважати епохою зародження політології як самостійної галузі знань.

В цілому, політичні вчення Стародавнього Сходу характеризувалися тим, що:

- політична думка не виділялася у самостійну область знання,
- виражалася часто у міфологічній формі,
- панувала концепція божого походження влади та соціального устрою,
- учення носили переважно апологетичний характер.

2. Політичні вчення Стародавньої Греції та Риму. З числа відомих мислителів античної Греції особливе місце в розвитку політичної думки займають *Сократ, Платон і Аристотель*.

Сократ (469-399 до н. е.) – видатний мислитель, який залишив глибокий слід у розвитку політико-правової думки. Дві його провідні ідеї мають особливе значення.

По *перше* – влада повинна базуватися на законі, і на основі цього класифікував форми правління. Владу, що базується на волі народу та державних законах, Сократ іменував царством; владу ж проти волі народу, що спирається не на закони, а на свавілля правителя – тиранією, до якої він ставився різко негативно, як до режиму беззаконня, свавілля і насильства. Він негативно ставився до „крайньої” демократії Афін, що погрузли у користолюбстві громадян і некомпетентному демократичному правлінні.

По-друге, принцип верховенства знань та інтелекту в управлінні державою; правити повинні знаючі: „Царі і правителі не ті, що носять скіпетри, не ті, що обрані знатними вельможами, і не ті, що досягли влади шляхом жереба, насильства чи обману, — але ті, що вміють правити”

Платон (427-347 до н. е.) один із найвидатніших мислителів не тільки античної, але і всієї історії філософії і політичних вчень. Політичні погляди Платона викладені в діалогах „Держава”, „Політика” і „Закони”

Платон розробляє ідеальні варіанти суспільного устрою, зокрема, проект *ідеальної держави*. Платон вважав, що ідеальна держава повинна відповідати природі людини, що містить у собі три складові частини: розумну, люту і ту, що жадає. В ідеальній державі розумній частині відповідає верства правителів, лютій – верства воїнів, що жадає – верства селян і ремісників. Кожна верства зайнята своєю справою: правителі (філософи та люди науки) управляють державою, воїни її захищають, селяни і ремісники виробляють матеріальні блага. Політика – це царське мистецтво, що потребує знань і умінь керувати людьми.

Платон створив дав характеристику формам правління. Такі політичні форми, як *тимократія, олігархія і демократія* він вважав недосконалими. *Тимократія* – влада сильних воїнів – завжди буде схильна воювати, тому що війна – це засіб збагачення приватних осіб, а пристрасть до збагачення призводить на державні посади багатіїв. Так, тимократія може перерости в олігархію. *Олігархія* – влада небагатьох багатих – усуває від управління неможливі, розколює суспільство на дві держави – багатіїв та бідняків, що будуть перебувати у постійній ворожнечі. Перемога бідних людей означає перехід до *демократичного* державного устрою. За Платоном, демократія – влада народу – устрій, що не має належного управління; це – влада мас, пересічності, що призводить до відсутності моральності. За демократії багато питань вирішуються за допомогою жеребу, а на народних зборах усе вирішує юрба, якою управляють спритні демагоги, тому демократія – це не влада народу, а влада тих, під чий вплив народ перебуває. Отже, демократія короткочасна, незабаром юрба поступається владою одноособовому тирану, і з крайньої свободи, говорив Платон, виникає найжорстокіше рабство. Люди втомлюються від відсутності порядку – з’являється тиран, який наводить порядок, але позбавляє свободи.

Аристотель (384-322 до н. е.) – автор фундаментальної праці „Політика”. Його творчість заклала основи теорії політики. На думку Аристотеля, держава виникає з необхідності людей спілкуватися, допомагати один одному, для задоволення їхніх спільних потреб. Маючи уявлення про справедливість і несправедливість, добро і зло, істину і неправду, люди можуть жити в умовах державного спілкування. *Головне в державі* – влада, що об’єднує її і не дозволяє розділитися на окремі сім’ї. У державі, як і в сім’ї, хтось повинен управляти, а хтось підпорядковуватися. Держави відрізняються формами організації влади.

Головне завдання політичної науки Аристотель вбачав у тому, щоб відшукати найбільш досконалу форму державного устрою. Аристотель розробив типологію форм державного устрою. Він розділив усі форми державного устрою на „правильні” і „неправильні”. До „правильних” форм Аристотель відніс: *монархію* (правління одного, але на загальне благо), *аристократію* (правління кращих людей в інтересах усіх), *політію* (збалансоване правління відібраної на основі цензу більшості заради загального блага). Політію Аристотель вважав кращою формою держави, тому що вона поєднує принципи аристократії (добродійність), олігархії (багатство) і демократії (свобода). За політії у звичаях домінує помірність, у майні – середній достаток, при владі – середній клас. „Неправильними” формами державного устрою Аристотель вважав: *тиранію* (необмежене правління одного в корисливих інтересах), *олігархію* (правління небагатьох багатих заради власного блага), *демократію* (правління неможливої більшості, що здійснюється у власних інтересах).

За Аристотелем, політичне правління – це правління закону, а не людей: правителі,

навіть кращі, схильні до почуттів і афектів, закон же – „урівноважений розум”. Аристотель не розмежовує державу і суспільство.

Стародавній Рим успадкував і примножив давньогрецьку спадщину Піфагора, Сократа, Платона, Аристотеля та інших давньогрецьких мислителів. Тривалий час політичні вчення Риму розвивались шляхом запозичення і пристосування до римського суспільства досягнень політичних вчень Греції. Політичні вчення про державу у Стародавньому Римі, характеризувалися, перш за все, *раціоналізмом*, що уможливило створення самостійної науки – юриспруденції у III ст. до н.е. *Тім Лукрецій Кар* у роботі “Про природу речей” розвинув думку про договірний характер держави.

Політичні вчення в систематичному викладі з’являються в Стародавньому Римі не раніше I ст. до н. е. і найбільш повно розкриті у вченні про державу і право одним із кращих захисників республіканської доктрини в Римі - політичним діячем і мислителем *Марком Туллієм Цицероном*(106–43 рр. до н. е.).

Погляди Цицерона на державу і право виражені в творах «Про державу», «Про закони», «Про обов’язки» «Про межі добра і зла». Він розглядав державу (*res publica*) як справу і надбання всього народу (*res populi*), згуртованого спільними інтересами і згодою в питаннях права. Справжній правитель має бути мудрим, справедливим, передбачливим, виваженим, красномовним, обізнаним з ученнями про державу, тямущим в основах права, готовим на все заради благополуччя держави. Цицерон, виходячи з постулату «під дію законів підпадають всі», розробив проекти законів про релігію і про магістрати, які збагатили теорію державного управління. У них детально визначено повноваження державної бюрократії, міру її влади і міру покірності громадян. Він заклав правові засади міжнародного політичного спілкування, міжнародного права, сформулював принципи гуманного поводження з полоненими, необхідності дотримання міжнародних зобов’язань, поділу воєн на *справедливі й несправедливі*. Значну увагу приділяв Цицерон розглядові форм державного правління. Залежно від числа правителів, він розрізняє три прості форми правління: *царську владу, владу оптиматів* (аристократію) та *народну владу* (демократію). Для нього ідеалом державного устрою була змішана система *монархії, аристократії та демократії*, перевагою такого ладу була б рівність і міцність держави, тому що кожен громадянин був би тут на своєму місці. Загалом же для Цицерона, як і для більшості римлян, держава становила ідеальну форму існування громадянина, тому при правильній побудові держави, вона могла б стати вічною. Після вбивства Цезаря Цицерон виступив проти режиму особистої військової диктатури одного з наступників загиблого – Антонія, але зазнав поразки і був страчений. Його відрубані голову і праву руку, котрою Цицерон писав свої промови проти диктатора, Антоній тримав у себе на обідньому столі, а його дружина колола голкою язик мертвого оратора.

Цицеронове визначення держави як «*справи народу*» (*res populi*) стало класичним. Народ, при цьому не будь-яке об’єднання людей, зібраних разом якимось чином, а об’єднання багатьох людей, пов’язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів.

Творча спадщина мислителя, його вчення про державу і право, справила глибокий вплив на увесь наступний розвиток світової цивілізації. Його праці були в центрі уваги римських філософів, а пізніше мислителів епохи Відродження, Нового та Новітнього часу.

Імператор та філософ *Марк Аврелій* розвинув уявлення про *рівні для усіх закони, про царство, яке шанує над усе свободу підданих*. Рим створив довершену політичну організацію й систему права. Було введено такі поняття, як право, мораль, республіка, влада та інші. Однак внутрішній розпад та поширення християнства призвели до загибелі Риму.

Узагальнено *особливості та характерні риси соціально-політичних вчень античних Греції і Риму такі:*

- пошук ідеальної моделі держави, здатної забезпечити справедливість і порядок;
- трактування політики як форми цивілізованого буття людей, що передбачає єдність

- держави, суспільства й окремого індивіда;
- всебічний аналіз державного і суспільного устрою,
- класифікація форм державного правління,

3. Еволюція політичної думки в епоху Середньовіччя та Відродження.

Центральною проблемою політичних вчень епохи Середньовіччя є питання: *яка влада повинна мати пріоритети – духовна (церква) чи світська (держава)*. Ідеологи церкви доводили, що могутність правителів походить від церкви, а церква одержала свою владу безпосередньо від Христа; звідси – християнські государі зобов'язані підпорядковуватися главі християнської церкви.

Одним із засновників християнської політичної теорії був *Тома Аквінський* (Аквінат) (1225-1274). У своїх працях *“Про правління володарів”* та *“Сума теології”* обґрунтував походження державної влади від Бога. Але через те, що кожен правитель може, маючи повну свободу дій, творити як добро так і зло, то рішення про законність влади належать Церкві; якщо володар чинить зло, піддані можуть повстати. Кращою формою держави є монархія; основне завдання монарха – турбота про благо підданих.

Розвиток суспільства у XII-XIV ст. зумовив появу буржуазної ідеології, що заперечувала право Церкви втручатися у земні справи. *Марсілій Падуанський* у творі *“Захисник світу”* писав, що державу потрібно відокремити від Церкви, як розум від віри; джерелом влади є народ.

З другої половини XIV ст. настає епоха *Відродження*, основний ідейний зміст якої – *“гуманізм”* - являв собою зосередженість на земних інтересах людини.

Одним із найяскравіших політичних мислителів епохи Відродження був італієць *Ніколо Макіавеллі* (1469-1527) – засновник політичної науки. Його основні погляди викладені у праці „Володар”. Макіавеллі заперечував теологічне уявлення про політику та державу, ставив людину з її інтересами у центр світогляду, розглядав політику як автономну сферу людської діяльності, що має свої закони, які не збігаються з нормами християнської моралі. „Політика, – зазначав Макіавеллі, – це сукупність засобів, необхідних для того, щоб досягти влади, утримати її та плідно реалізувати. Політика – це відносини з владою, що зумовлені обставинами і залежать від народу чи могутності володаря, а також від певних ситуацій”.

Макіавеллі вважав, що володар повинен забезпечити неподільність політичної влади в державі, концентруючи її у своїх руках. Володар має виступати у ролі опікуна народу, не турбуючись особливо про етичні норми. Макіавеллі писав: „Якщо володар хоче зберегти владу, то повинен навчитися відступати від добра”; а заради збереження єдності держави – піти проти свого ж слова: „Завбачливий володар не повинен виконувати свої обіцянки, якщо таке виконання шкідливе для нього”, „Володар повинен майстерно володіти мистецтвом удаваності й обдурювання... Людина, що вміє добре брехати, завжди знайде достатньо легковірних людей, що охоче дозволять себе ошукати”.

Політична концепція Макіавеллі ґрунтується на ідеї створення сильної національної держави, вільної від тиранії та чужоземців. Для досягнення державної могутності всі засоби і методи, включаючи нехтування мораллю, на думку Макіавеллі, виправдані. Тому „макіавеллізмом” деколи називають політику, засновану на культі сили, ігноруванні норм моралі й спрямовану на досягнення успіху будь-якою ціною. Водночас гасло **„мета виправдовує засоби”** Макіавеллі не абсолютизував.

Мислитель розрізняв три форми держави: одновладдя, правління небагатьох, правління всього народу і констатував види влади – монархію, аристократію та демократію. Найкращою вважав „змішану владу”, яка втілила б у собі найкращі риси кожного виду влади. Макіавеллі був прихильником контролю та рівноваги у функціонуванні державного механізму.

Проте найвизначнішою заслугою Макіавеллі як видатного теоретика політики є формулювання предмета і методу політичної науки. Предметом цієї науки він вважав владу в усіх її проявах, а методом – пряме спостереження за фактами: за поведінкою

лідерів і мас, за їхньою взаємодією. У його працях подається також весь перелік методів, що використовуються у сучасній політичній науці: соціологічний, психологічний, антропологічний тощо. З іменем Макіавеллі пов'язане завершення становлення політики як самостійної сфери людської діяльності.

4. Фундаментальні політичні ідеї Нового та Новітнього часу. Початок *Нового часу* (XVII-XVIII ст.) пов'язаний із процесом подальшої секуляризації (звільнення від релігійності) свідомості європейців та формуванням світського характеру соціальної думки. Нове звучання здобули ідеї “природних прав людини” (бути вільним у переконаннях, мати власність, бути рівними між собою, мати гарантії від свавілля й т.і.) та “суспільного договору” (держава виникла як людська установа, в результаті договору запобігти “війни усіх проти усіх”) у працях голландців *Г.Гроція* та *Б.Спінози*.

Одним із перших теоретиків політики раннього Нового часу по праву вважають французького мислителя і правознавця *Жана Бодена* (1530-1596). У своїй роботі *„Шість книг про республіку”* він першим дав визначення суверенітету як найважливішої ознаки держави – суверенітет державної влади означає вищу, необмежену, неподільну владу, незалежну ні від папи, ні від імперії, ні від внутрішньокласової боротьби. Боден так само, як і Макіавеллі, чітко відокремив політику від релігії та моралі. Задовго до Монтеस्क'є Боден звернув увагу на вплив навколишнього середовища на побут, темперамент, психологічні особливості людей і форми їхнього співіснування. Боден зазначав, що для жителів півдня характерною є звичка до споглядання, що дозволила їм відкрити таємниці природи, установити принципи математики, досягнути сутності релігії та небесних тіл. Від жителів середньої смуги походять закони, звичаї, адміністративне право, торгівля, красномовство і політика. У жителів півночі зародилася механіка, гармати, плавка металів, друкарство.

Томас Гоббс (1588-1679) – англійський мислитель, який у своїй праці *„Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної”* проголосив концепцію суспільного договору, як підстави влади і суспільного порядку. На думку Т.Гоббса правитель мав взяти на себе права громадян, обмеживши цим їхні свободи для загального блага всіх, а абсолютна влада держави – гарант миру і реалізації природних законів, серед яких особливо виділяв вимогу рівності всіх перед законом і захист приватної власності.

Джон Локк (1632-1704) – англійський мислитель, виклав свої політичні погляди в праці *„Два трактати про державне управління”*. Локк вважається основоположником лібералізму, він першим чітко розділив поняття „особистість-суспільство-держава” і поставив особистість над усе. Держава, заснована укладенням суспільного договору, зобов'язана охороняти життя людей, свободу і приватну власність. Проте, на відміну від Гоббса, який цілком відмовився від природних прав на користь держави, тріада прав Локка – на життя, свободу і приватну власність – є невідчужуваною від людини. Держава підпорядковується суспільству, а суспільство – особистості. Важливе місце в концепції Локка займає ідея відокремлення влади від держави. Сувереном, тобто носієм верховної влади, на думку Локка, є народ, який має право передати цю владу законодавчому органу. Якщо ж останній діє всупереч народній волі, він має бути замінений. Тобто, народ має право здійснити революцію, яка встановить нову владу, але не ліквідує державу. Діяльність держави повинна бути обмежена функцією вершителя правосуддя, а в інші сфери життя людей воно не втручається.

Заслугою Локка також є висунення концепції поділу державної влади на законодавчу, виконавчу (яка виконує і судові функції) та федеративну, що відає міждержавними відносинами. Це, на його думку, має запобігти деспотичному використанню влади.

Шарль-Луї Монтеस्क'є (1689-1755) – видатний французький мислитель, один з основоположників буржуазного лібералізму. Заслугою Монтеस्क'є є всебічна розробка теорії поділу влади, а також розробка проблеми чинників, що визначають „образ правління” („дух законів”). Слідом за Локком, Монтеस्क'є виділив три гілки влади:

законодавчу, виконавчу і судову, кожна з яких має здійснюватися особливими державними органами, які при виконанні своїх функцій є незалежними один від одного. Крім того, поділ влади припускає надання їм спеціальних повноважень із тим, щоб обмежувати і стримувати один одного, коли „одна влада зупиняє іншу”. Розглянута ним тріада влади стала класичною формулою конституціоналізму як для Нового, так і Новітнього часу.

Держава, на думку Монтеस्क'є, з'являється тоді, коли стан війни, що виникає у суспільстві, не може бути припинено без насильства. Проте обов'язковою передумовою утворення держави є згода всіх людей стати її громадянами. Народ за концепцією Монтеस्क'є, може без згоди правителів змінити форму правління, якщо правителі зловживають одержаною владою і правлять тиранічне.

Закономірності суспільного життя Монтеस्क'є розкриває через поняття загального духу законів (звідси – назва його головної праці – „*Про дух законів*”). Проблеми форми правління вирішуються у тісному зв'язку з теорією факторів суспільного розвитку. Моральні і фізичні фактори в їх сукупності безпосередньо впливають на природу і принципи різних форм правління. Особливого значення Монтеस्क'є надавав географічним факторам. Так, на жаркому півдні, щоб змусити людей працювати, слід підтримувати страх покарання, а оскільки жара розморює сили, послабляє мужність людей – там частіше укладається деспотизм. На загальний дух законів впливають також ґрунт (родючий – сприяє підпорядкуванню, безплідний – сприяє свободі, люди хоробрі та войовничі); розміри і розташування країни (великі за розміром держави схильні до деспотизму); ландшафт (гори й острови сприяють свободі, тому що перешкоджають доступу завойовників у країну); чисельність населення тощо.

Жан Жак Руссо (1712-1778) – видатний французький просвітитель, представник політичної думки XVIII ст. Руссо був представником інтересів не тільки „третьої верстви”, куди входили фінансисти і купці, але й інтересів „четвертої верстви” – найбідніших селян, ремісників, робітників. Ядром його політичної програми є ідея народного суверенітету як основний принцип республіканського ладу.

Вихідним пунктом політичної концепції Руссо є „колективне ціле”, „загальна воля народу”, „політичне тіло”, чим є держава. Суверенітет народу, вважав Руссо, не може бути ніким персонально представлятися у законодавчій владі. Закони ратифікують народом. Народні депутати не можуть бути представниками народу, вони тільки його комісари; вони нічого не можуть ухвалювати остаточно. *Народ у цілому – джерело і носій політичної влади.* Тріаду в ліберальній схемі „особистість-суспільство-держава” Руссо виставляє в іншій послідовності – „суспільство-держава-особистість”, заперечуючи самотійну роль особистості і підпорядковуючи її інтересам суспільства. Водночас, він не знімає відповідальності особистості перед суспільством, підпорядкування особистості законам держави.

Логічним продовженням європейських традицій політичної науки були ідеї американських мислителів Б. Франкліна (1706-1790), Дж. Адамса (1735-1826), Т. Джефферсона (1743-1826), Дж. Медісона (1751-1836), А. Гамільтона (1755(57)-1804). Більшість із висунутих ними ідейних принципів і постулатів формувалися як політичні вимоги в ході боротьби Сполучених Штатів Америки за незалежність, а потім були закріплені в конституційних документах.

У Франції антифеодальну ідеологію французької буржуазії виражало багато політичних мислителів; найвидатніші з них – Б. Констан (1767-1830), якого вважають духівником лібералізму на європейському континенті, і А. Токвіль (1805-1859) – видатний теоретик демократії та, одночасно, послідовний ліберал. Алексіс де Токвіль у книзі „*Демократія в Америці*”, описуючи принципи устрою американського суспільства, на основі яких можна відновити Старий світ, виділив такі: демократичні засади, розподіл влади, діяльність партій, місцеве самоврядування, добровільні асоціації.

Німеччина представлена багатьма мислителями, які розробляли проблеми лібералізму. Найвидатніші з них – І. Кант (1724-1804) і Г. Гегель (1770-1831).

Кант був прихильником договірної теорії держави, розвивав ідею правового обмеження державної влади, розробив проект створення федерації самостійних рівноправних держав.

Г. Гегель один із перших розробив і розмежував категорії „громадянське суспільство” і „правова держава”, створив основи теорії групових інтересів, які розглядав як базу суспільного.

Утвердження лібералізму відбувалося на тлі європейських революцій. Реакцією на нього став консерватизм (від „зберігати”) *Е.Берка, Ж.де Местра, Л.де Бональда та Шатобріана*. Учення орієнтується на збереження історично сформованих форм державного та суспільного життя, в першу чергу – морально-правових його основ, які втілені в нації, релігії, родині, власності.

Певний внесок у розвиток політичної думки зробили представники утопічного соціалізму. *Анрі-Клод де Рувруа Сен-Сімон* (1760-1825) критично оцінював наслідки Великої французької революції і вважав, що сучасне йому суспільство нерозумне, недосконале й неминуче буде замінено іншим ладом. Вихідними пунктами його плану, з одного боку, стала переконаність у провідній ролі „індустріалів” у суспільному житті, а з іншого – його ставлення до організації промисловості, як одного з найважливіших чинників досягнення суспільного блага. Мислитель розглядав державну владу як основний засіб організації виробництва, адже „політика є наука про виробництво”, головне завдання уряду – забезпечення умов для розвитку виробництва, усунення всіляких перешкод на цьому шляху. У такому суспільстві державна влада згодом поступається місцем громадському самоврядуванню.

Франсуа-Марі-Шарлю Фур'є (1772-1837) належить особливе місце в історії суспільно-політичної думки. Характеризуючи „лад цивілізації” як „світ навиворіт”, він підкреслював, що господарській системі такого суспільства притаманні конкуренція, суперечливість інтересів, наживання на злиднях, лицемірство, пристосовництво тощо. Водночас це суспільство, як необхідний щабель в історичному процесі, започаткувало „велике виробництво, високі науки й ніжні мистецтва”. Тому Ш. Фур'є доводить, що за ладом цивілізації обов'язково настане лад гармонії, матеріальні передумови переходу до якого вже визріли. Але люди ще не пізнали, не відкрили для себе кодексу соціальних законів, які він їм дарує. За планом Ш. Фур'є, для досягнення загальної людської гармонії необхідно повсюдно створити асоціації, об'єднання людей для спільної трудової діяльності – *фаланги*. Вони повинні створити умови для самореалізації кожного індивіда й поступового утвердження „царства Божого” на Землі.

Роберт Оуен (1771—1858) виходив із того, що людський характер є результатом взаємодії природної організації індивіда й навколишнього середовища. Змінивши останнє, можна зробити людину щасливою, інакше кажучи, капіталістичне суспільство слід мирно реформувати в нове, яке відповідало б людським потребам. На думку мислителя, саме вихованням людських характерів визначається образ суспільства.

У середині XIX ст. на ґрунті соціалістичних ідей зароджується *марксизм*, джерелом якого були: німецька класична філософія, англійська політекономія, утопічний соціалізм. *К.Маркс та Ф.Енгельс* дійшли такого висновку: політика, політичні відносини, держава та право сягають корінням у матеріальні умови життя класового суспільства, структура якого є відображенням сукупності виробничих відносин. *Протиріччя між класами спричиняють класову боротьбу, яка є рушійною силою історії*. Так, якщо „політична влада – це організоване насильство одного класу задля придушення іншого”, а в капіталістичному суспільстві влада набуває форми диктатури буржуазії, то неминучість посилення та зростання пролетаріату веде до революційної зміни влади, встановлення диктатури пролетаріату. Через диктатуру будується соціалізм, а після його побудови – комунізм. *Саме тоді народовладдя та розвиток самоврядування повинні привести до поступового відмирання держави та політики*.

Німецький філософ *Ф.Ніцше* характеризує соціально-політичну історію як *боротьбу двох прагнень* до влади – прагнення сильних (аристократії) та прагнення слабких (маси, рабів, натовпу). Високу культуру творить аристократія, яка концентрує в собі зміст існування всього людства; але для її існування необхідно рабство інших. Демократія – занепадницька форма держави, оскільки нівелює обдарованих людей. Демократія приведе Європу до рабства і тоді з'явиться “сильна людина”, тиран, позбавлений забобонів.

Найвпливовішою постаттю політичної думки на зламі століть був *Макс Вебер* (1864-1920). Його *концепції про природу політичної влади*, її характер, взаємовідносини владних структур із суспільством мають неперехідне значення. Йому ж належить і перша спроба визначити типи політичного лідерства.

На сучасному етапі в центрі уваги політологів залишається державна влада. Разом з тим зростає значення “наднаціональної” політики. та рухів. У кінці ХХ ст. з'явилися нові парадигми політики, що відображають нове співвідношення сил між людиною та державою – *центральною проблемою досліджень стає особа*.

Тема 16. Розвиток політичної думки в Україні

План

1. Політична думка княжої доби.
2. Політичні ідеї литовсько – польського та козацько-гетьманського періоду.
3. Національне відродження і розвиток української політичної думки в ХІХ - початку ХХ ст.
4. Концепції державності і відродження у політичній думці України у ХХ ст.

*І чужому навчайтесь
і свого не цурайтесь
Тарас Шевченко*

1. Політична думка княжої доби. Українська політична думка пройшла у своєму розвитку низку періодів. Її початок пов'язаний із виникненням могутньої середньовічної Київської держави (*Київської Русі*). Разом з прийняттям нею християнського віровчення у 988 р., туди стали проникати і нові політичні поняття.

Основними суспільно-політичними ідеями в Київській Русі були погляди про походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою і державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого князя київського, самостійності й незалежності Русі тощо. Можна виділити дві головні проблеми політичної думки цього періоду : *рівноправність Русі з іншими державами, передусім з Візантією, та необхідність об'єднання руських земель для збереження держави перед зовнішньою загрозою.*

Одним з найдавніших документів, в якому простежуються політологічні ідеї є “Слово о законі и благодаті” київського митрополита Іларіона. Відкидаючи твердження про існування в світі того чи іншого вибраного богом народу, ідеї католицької і візантійської церков про необхідність всепоглинаючих “вселенської імперії та церкви”, Іларіон, з гордістю відстоюючи ідею самостійності Русі. Він писав, що про землю Руську відомо в усьому світі . Іларіон чітко висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління. Вважав, що влада повинна концентруватись у руках мудрого правителя, який задовольняв би певні умови: пам'ятав, що несе відповідальність за підданих перед Богом; здійснював владу на основі закону і справедливості, а не сваволі; був милостивим до підданих.

Суспільно-політичні ідеї відображені також в літописі “Повість минулих літ” Нестора. Головна думка літопису – єдність та незалежність Русі у боротьбі з численними ворогами.

Суспільно-політичними ідеями пронизаний трактат “Повчання дітям ” князя Володимира Мономаха (1053–1125), яке було написане у формі заповіту-звернення до своїх синів. У ньому узагальнено досвід князя за час перебування його на київському престолі. Цей досвід він намагається передати своїм синам. вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, правил поведінки з ними в деяких типових ситуаціях, зокрема під час війни. За політичними традиціями слов'янства князь був не тільки правителем і воєначальником, а й верховним суддею в державі. Мономах звертає особливу увагу своїх синів на дотримання ними закону та принципів справедливості й милосердя. При цьому князь не лише сам має бути справедливим і милостивим, а й вимагати цього від підлеглих. Він мусить дбати про них, особливо про знедолених і беззахисних.

Важливе значення у розвитку державно-політичної думки у Київській Русі мало „Слово о полку Ігоревім” (ХІІ ст.). У ньому визначне місце посідали актуальні політичні проблеми, насамперед проводилася ідея необхідності політичного об'єднання руських земель і припинення міжусобної боротьби.

Із татарською навалою державність, політичне життя надалі зберігаються лише у Галицько-Волинській державі. З того періоду найважливішим джерелом політичної думки залишився Галицько-Волинський літопис (XIII ст.), що доніс інформацію про політичну діяльність князя Данила Галицького. Перед обличчям татаро-монгольської навали політичні погляди того часу зводилися до необхідності європейського об'єднання.

2. Політичні ідеї литовсько – польського та козацько-гетьманського періоду. Наступний етап розвитку української політичної думки пов'язаний із польсько-литовським періодом української історії (XIV - перша половина XVII ст.). Його початок збігся в часі з утратою Україною національної незалежності й переходом під владу іноземних держав - Золотої Орди, Великого князівства Литовського та Польщі.

Важливим осередком суспільно-політичного життя залишалась галицька земля. Такі зв'язки із західноєвропейською культурою сприяли поширенню ідей Відродження. Серед представників цього напрямку в політичній думці можна виокремити Юрія Котермака-Дрогобича і Станіслава Оріховського.

Ю. Дрогобич — доктор філософії та медицини Болонського університету був прихильником сильної королівської влади, визнавав зверхність світської влади над церковною.

Станіслав Оріховський- Роксолан (1515–1567 рр.) – представник українського Відродження та реформаційного розуміння суті суспільно-політичних процесів в Україні XVI ст. У його працях “Про турецьку загрозу”, “Про народне право”, “Напучення польському королю” викладено погляди мислителя на походження і сутність держави, аналіз форми державного правління. Держава, на його думку, подібна до живої істоти, яка має своє тіло (посполиті), душу — (шляхетний стан), розум — (король). Мета держави — збереження духовності, добробуту і свободи громадян, гарантія прав і користі кожного індивіда, відносно якого держава має низку обов'язків. Його ідеалом була монархія, обмежена законом. Станіслав Оріховський вважав, що керування державою повинне здійснюватись методами переконання, володар повинен здобути повагу і любов підданих, бо без того він не може стати авторитетом і його влада буде слабкою. Оріховський уперше в українській політичній думці сформулював демократичні принципи правової держави (задовго до виникнення самої концепції правової держави): верховенство права в суспільному та державному житті, зв'язаність законами дій державної влади тощо.

Проте за декілька років до смерті в праці “Польські діалоги політичні” він відійшов від передових поглядів, відстоював зверхність папської влади над королівською. Цей принцип письменник-публіцист застосував при розробці піраміди влади у Польщі, котра б нагадувала трикутник, вершиною якого була духовна влада, у лівому куті — священнослужителі, а у правому — король.

Серед видатних мислителів цього періоду виділяється *Іван Вишенський* (між 1545 – 1550 – після 1620 рр). Проблема співвідношення релігії та політики, духовної та світської влади займала центральне місце в його політичних концепціях . Він був автором ряду полемічних памфлетів, спрямованих проти всевладдя духовних і світських правителів, намагався обґрунтувати свої погляди, на ідеї необхідності повернення до гуманістичних та демократичних принципів раннього християнства - рівності, братерства, свободи, справедливості. Ці принципи, на його думку мали стати основою для побудови справедливих суспільних відносин у сфері релігійного і світського життя.

Продовжувачем суспільно-політичних ідей І.Вишенського можна вважати засновника Києво-Могилянської академії митрополита *Петра Могили* (1596-1647.)Він не виокремлював державу і суспільство один від одного. На його думку, держава виникає із необхідності забезпечення природних потреб людей на базі закону, наділяє громадян матеріальними благами, організовує виховання, згуртовує та захищає людей.

Важливо зазначити, що у згаданий період (XVI– перша пол. XVII ст.) проблема державності України в суспільно-політичній думці фактично була відсутня.. Навіть на початок і в ході національно-визвольної війни середини XVII ст, державницька ідея

визрівала стихійно – від боротьби шляхетсько-козацької еліти за власні привілеї – до гасел автономії України і обов'язково під чийось протекторатом. Практично ніхто з тодішньої української політичної еліти не ставив за мету досягнення справжнього суверенітету та самостійності.

Національно-визвольна війна середини XVII ст, і створення козацько-гетьманської держави започаткували новий період розвитку української політичної думки (середина XVII-XVIII ст.) *козацько-гетьманський*.

У цей період політична думка України розвивалася в контексті правових документів, які відображали аспекти державного устрою і міжнародних відносин України, осмислення проблем міжнародних союзів і міждержавних об'єднань України з Польщею, Росією, Османською імперією, Кримським ханством та іншими суб'єктами тогочасної міжнародної політики. Цей напрям її розвитку характерний увагою до визначенням політичного статусу українського народу, появою перших конституційно-правових документів. Іншим напрямом політичної думки цього періоду розвивався під впливом концепції просвітників щодо суспільства і держави, його можна визначити як *просвітницький*.

Зборівський договір 1649 р. започаткував ідею та засади української автономії у складі польської держави. Ідею автономії продовжили такі важливі політико-правові документи як *"Березневі статті"* 1654 р. (йшлося про встановлення міждержавного (передусім воєнного) союзу з Росією *"Гадяцький трактат"* гетьмана І.Виговського, *"Угода та Конституція"* Пилипа Орлика. Вони фактично узаконили та підтвердили статус української автономії та заклали правову основу міжнародних договорів України з іншими державами. В цих документах простежувалися атрибути суверенітету української державності, визначалися порядок утворення та компетенцію органів політичного управління України, права й обов'язки гетьмана та старшини, тобто окреслювалися конституційні засади державного і суспільного ладу України.

"Гадяцький трактат", розроблений Юрієм Немиричем 1658 р., обґрунтував ідею союзу трьох держав - Королівства Польського, Великого королівства Литовського та Великого князівства Руського. Гетьман проголошувався як великий князь Русі і повинен був стати володарем України. Однак, цей документ не був реалізований через відсутність соціальної бази.

В подальшому державницькі ідеї прагнули реалізувати П. Дорошенко, І. Мазепа та П. Орлик. Розроблена І. Мазепою та К. Гордієнком у 1709 р. Конституція, проголошувала утворення Української Козацької Республіки. В ній мав правити гетьман, обраний народом, і Генеральна Рада, яка складалася з генеральних радників, виборних полкових послів та послів Запорозької Січі.

Після смерті І.Мазеви новий гетьман П. Орлик доповнює цей документ, розширює його і створює нову конституцію – *"Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького"*, прийняті 5 квітня 1710 р. в м. Бендерах козацькими зборами. Цей політико-правовий документ визначав кордони України з Польщею і Московією, передбачав після закінчення війни підписання трактату зі шведським королем як постійним протектором України, відновлення колишнього статусу православної церкви під зверхністю константинопольського патріархату. Хоча ця "Конституція" не набрала чинності в Україні, її поява показала спорідненість української політико-правової традиції з західноєвропейською. Це була перша конституційна пам'ятка Європи Нового часу, яка містила ряд демократичних і прогресивних ідей: національно-державну незалежність України; закріплювала права та свободи козаків та інших соціальних груп українського суспільства; передбачала обмеження влади правом; забезпечувала поділ державної влади, гарантувала спадковість українських козацьких традицій демократизму, рівності й справедливості.

Просвітницький напрям тодішньої політичної думки пов'язаний з професором та ректором Києво-Могилянської академії *Феофаном Прокоповичем (1682-1736)* та *Михайлом Козачинським*. Поділяючи ідеї Петра І, Ф. Прокопович виступав за повне

підпорядкування церкви державі та встановлення абсолютистсько-монархічної форми правління - царського самодержавства на основі концепції освіченого абсолютизму та західноєвропейських доктрин суспільного договору та природного права.

М. Козачинський у праці *“Громадська політика”* розробляв питання природного права, поділяв людські закони на громадські й канонічні. Він вивчав проблеми військової політики та виклав своє розуміння причин воєн? типологізував їх на *справедливі й несправедливі, зовнішні та внутрішні*.

Інші погляди щодо співвідношення церковної та державної влади мав *Стефан Яворський* – професор Києво-Могилянської академії. Він засуджував російський *“цезарепапізм”*(підпорядкування церкви державою) і прагнув обґрунтувати самостійність існування церковної влади та її пріоритетність щодо влади світського монарха. Проблему державності та права С.Яворський розглядає під впливом ідей Платона і Аристотеля.

Стефан Яворський та Феофан Прокопович були ідейними натхненниками реформ Петра I. Але їхні погляди не збігалися щодо співвідношення церковної та світської влад.

3. Національне відродження і розвиток української політичної думки в ХІХ - початку ХХ ст. Наприкінці ХVІІІ – поч.ХІХ століття політична думка в Україні вступає у новий період свого історичного розвитку. Головними джерелами відродження національної свідомості були впливи західноєвропейських політичних ідей та Французької революції. Як і в інших поневолених країнах, в Україні розпочався новий етап пошуку національно-визвольних політичних ідей. Вагомий внесок у розвиток політичних ідей цього часу зробили історики М. Костомаров, В.Антонович , М. Драгоманов, М. Грушевський, письменники Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка та інші.

Важливим документом початкового етапу був анонімний твір *„Історія русів“*, який відображав прагнення відродження державності, ідеї славної минувшини, викликав патріотичні емоції боротьби за державність.

Під впливом декабристів, польського повстання 1830 р. у Києві в 1845 — 1846 рр. виникла таємна організація — *Кирило-Мефодіївське товариство (братство)*, яке виробило першу політичну програму для українців. Її членами стали *М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркович, Т. Шевченко та ін.*

Автор головного програмного документа Кирило-Мефодіївського братства під назвою *“Закон Божий” (Книги буття українського народу)* був історик Микола Костомаров (1817–1885). У програмній частині *“Статуту Слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія”* зазначалося, що *“духовне і політичне об’єднання слов’ян є їх істинне призначення, до якого вони повинні прагнути”*, і це призначення – історична доля кожного із слов’янських народів, у тому числі й українського. Костомарова по праву можна назвати першим українським політологом.

Суть слов’янської федерації М. Костомаров вбачав у тому, щоб кожна слов’янська держава була самостійною та щоб у них був спільний виборний орган для вирішення загальних справ. Очолювати як кожен окрему державу, так і їхній союз у цілому мали виборні особи. В усіх суб’єктах федерації мали бути впроваджені однакові основні закони, система мір, єдина грошова система, свобода торгівлі та ліквідація внутрішніх митниць, єдина центральна влада, якій належить управління збройними силами та зовнішніми зносинами при збереженні повної автономії кожного суб’єкта федерації щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти.

Іншими програмними ідеями кирило-мефодіївців були *знищення кріпацтва, царського самодержавства в Російській імперії та поширення християнського суспільного ладу на весь світ через здійснення християнського заповіту слов’янами*.

Політичні ідеї товариства були важливим фактором становлення модерної української політичної думки. Її ідеї у реформованому вигляді продовжили В. Антонович та М. Драгоманов .

Скасування кріпацтва пожвавило національно-демократичний рух в Україні. Суспільно-політичні традиції кирило-мефодіївців послужили ідейним орієнтиром для

виникнення українського руху, який утворився у вигляді громад – напівтаємних гуртків демократично зорієнтованої інтелігенції. Громади відіграли вирішальну роль у подальшій еволюції національної політичної думки, українського конституціоналізму, вчень про права й свободи людини зокрема. Перша така громада виникла в Петербурзі. Там же під редактуванням В. Білозерського в 1861—1862 рр. виходив журнал “*Основа*”, що став проповідником української політичної думки того періоду, в основу якої було прагнення до національної самовизначеності.

Одним із лідерів цього руху був історик *Володимир Антонович* (1837—1908). Він першим назвав Київську Русь українською державою, обґрунтував природне походження нації, охарактеризував основні принципи життя трьох народів: українців (принцип демократизму, що забезпечує права для особи), поляків (принцип аристократизму, що призводить до боротьби між різними соціальними групами), росіян (принцип авторитету державної влади, що спричинюється до самодержавства). У своїй праці “Про козацькі часи на Україні” Антонович виклав власне розуміння політичної науки, „яка вимагає засобів аналізу більше математичних, ніж гуманітарних”: політик мусить добре знати розклад суспільних сил і передбачати, за що і коли слід боротися у тій чи іншій ситуації. Антонович підтримував ідею слов'янського федералізму, одночасно висловлюючись про шкідливість для України зв'язків з Росією, насамперед у культурному відношенні.

Поширення революційних та демократичних настроїв стимулювало нові політичні ідеї та розвиток української політичної думки. В цьому контексті заслуговують на увагу політичні концепції *М. Драгоманова* (1841-1895) – видатного українського вченого, історика та громадсько-політичного діяча. Як і М. Костомаров, М. Драгоманов став одним із фундаторів української політології, більшість своїх праць присвятив політичній тематиці. Основними його політологічними дослідженнями є такі: “*Рай і поступ*”, “*Старі хартії вольностей*”, “*Чуцькі думки про українську справу*”, “*Східна політика Німеччини і обрусіння*” та ін. Він висунув цілу низку цікавих ідей, зокрема щодо еволюції суспільства від роду, племені через сім'ю до держави. Від держави розвиток сягає найвищої політичної організації — всесвітньої федерації.

М. Драгоманов розробив політичну програму для України, в основі якої — боротьба за конституцію. Пропонувалося самодержавство замінити парламентською владою. Найвищим законодавчим органом у державі повинен бути Земський Собор, членів якого обирають усі громадяни. Передбачалося місцеве самоврядування, розширення прав громадян, повітів, губерній. У програмі висувалися вимоги демократичних свобод: верховенство закону, незалежний суд, амністії політичним в'язням, право громадян об'єднуватися в союзи, спілки, товариства та ін.

Стоячи на федералістських позиціях, М. Драгоманов не виступав за відокремлення України від Росії, але при цьому вважав за потрібне реорганізувати Російську імперію у вільну конфедерацію автономних регіонів. Він пропонував також обмежити права всіх центральних органів влади проголошенням недоторканості прав особи, національності й організації місцевого самоврядування.

Досліджуючи проблеми політичного розвитку суспільства, полемізуючи з різними точками зору на історичні факти, розробляючи основи майбутнього політичного устрою української держави, М. Драгоманов зробив вагомий внесок у розвиток політичної думки України.

Наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. центром українського національного відродження, «українським Пемонтом» стала Західна України, зокрема Галичина яка перебувала у складі більш демократичної Австро-Угорської імперії.

Національне відродження Галичини мало особливий характер. Поштовхом розвитку ідей єдності всього українського народу була діяльність „*Руської трійці*” (засновники *М. Шашкевич*, *Я. Головацький*, *І. Вагилевич*, 1830 р.), перша українська політична організація “*Головна Руська Рада*” (1848р.), видання політичних часописів “*Батьківщина*” і “*Діло*”, заснування в 1885 р. “*Народної ради*”, виникнення „*Русько-Української радикальної партії*” — першої легальної української політичної партії. В

Галичині вперше Ю. Бачинським у праці „*Україна irredenta*“ була обґрунтована політико-економічна основа державної самостійності України, думка про першочерговість національного, а вже потім соціального питання.

У Галичині жили і працювали переслідувані царським режимом М. Драгоманов та М. Грушевський.

Одним із видатних представників політичної думки України був Іван Якович Франко (1856-1916 рр.) - поет і публіцист, філософ, політолог, громадсько-політичний діяч. Він написав близько 3000 літературних творів, публіцистичних і наукових праць, в тому числі і політологічного характеру. У них глибоко відображене інтелектуальне та суспільно-політичне життя протягом більш як 50-річного періоду не тільки українського, а й усіх інших народів тодішньої Європи. Його по праву можна назвати інтелектуальним генієм України.

На формування світогляду й політичних поглядів І. Франка спочатку вплинули ідеї марксизму, особливо економічне вчення К. Маркса. Погляди І. Франка на виникнення держави були близькими до марксистських. Зародження її він пов'язував із появою приватної власності і розшаруванням суспільства. Але найважливішою ознакою держави він вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства і тим самим позбавляє інших членів суспільства політичного права. За Франком, новий соціально справедливий устрій базуватиметься на "якнайширшій самоуправлінні общин і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів". Поряд з цим І. Франко піддає гострій критиці ряд марксистських положень, геніально передбачає негативні наслідки реалізації деяких постулатів марксизму. "Люди виростили б і жили б в такій залежності і під таким доглядом держави, – писав він, – про який тепер у найабсолютніших поліцейських державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою".

Велику увагу приділяв І. Франко розв'язанню національного питання у майбутньому суспільстві. Його глибоко хвилювала доля українського народу, розвиток його культури. Він закликав українську інтелігенцію сприяти формуванню української нації як суспільного культурного організму, здатного до самостійного й політичного життя, "без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися". У досягненні цієї мети І. Франко надавав великої уваги розвитку української культури: мережі шкіл, преси, мови, письменства, народної освіти.

У своїй праці „*Поза межами можливого*” Франко чітко сформулював ідеал політичної самостійності України. „Ідеал національної самостійності у всякому погляді – культурним і політичним, лежить для нас поки що поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячі стежин, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами і тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи підемо тими стежинами в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки” - писав мислитель.

Визначне місце в історії української політичної науки ХІХ - початку ХХ ст. посідає М.Грушевський (1866-1934). Його цілком можна вважати не лише визначним істориком, а й самобутнім політологом свого часу. Політичні погляди викладені у таких творах, як „*Початки громадянства*”, „*Хто такі українці і чого вони хочуть*” та ін. У праці „*Визволення Росії і українське питання*” (1907), політологічні ідеї автора постають у цілком вивершеному вигляді.

Центральним напрямом політологічних досліджень М.Грушевського була проблема національного самовизначення. Ґрунтовні знання історії європейських народів і, насамперед, звичайно, України і Росії дозволили йому аргументовано говорити про об'єктивні закони та закономірності, яким підпорядковується політичне життя націй, народностей, етносів. Згідно цього Грушевський обґрунтовував, що прагнення до національної самостійності у своїй глибинній основі не є наслідком чиєїсь суб'єктивності, особистої волі, а об'єктивною логікою життя, викликану об'єктивними ж потребами, необхідністю саморозвитку. Самостійність і незалежність народу Грушевський пов'язував

не лише з його територіальними володіннями, а й з певними нахилами народних мас. Він один з перших прихильників національних свобод висловив думку про те, що незалежність особистості неможлива без таких її задатків, як здатність до розвитку підвалин громадянськості, уміння бути компетентним і відповідальним громадянином своєї країни. Загалом, в його суспільно-політичних поглядах головне місце посідали три категорії - „народ”, „державна”, „герой в історії”. Як і М.Грушевський під „народом ” розумів село, українське селянство. Народ проносить крізь віки, різні історичні обставини ідею “національної самооборони”. Вся історія українського народу, твердив Грушевський, це розбудження енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті. На такій історичній основі виростають ідеали українського народу: „народний ідеал справедливості”, свободи, рівності та ін.. М.Грушевський був федералістом в поглядах на майбутню українську державу. Він сподівався на чесну і справедливу державну федерацію з Росією і тільки сувора політична дійсність переконала його в необхідності проголошення повного суверенітету УНР. Грушевський став засновником демократично- народницького напрямку, який панував в українській політичній думці на поч. ХХ ст. Народники обстоювали федеративний устрій України, її автономії в складі федеративних чи конфедеративних союзів

У ХХ столітті розвиток політичної думки України розпочався з праці М. Міхновського(1873-1924) „Самостійна Україна“ (1900 р.), як маніфесту українського націоналізму. В цій роботі він обґрунтував ідею повної незалежності і самостійності України. Він був першим, хто відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право українського народу на самовизначення. На його думку, державна самостійність є головною умовою існування нації. М.Міхновський пропонував йти до незалежності шляхами західних країн, використовуючи творчі потенції націоналізму європейського типу. Саме М.Міхновському належить максималістське гасло „Україна - для українців!”, яке стало невід’ємною ознакою українського інтегрального націоналізму. Ідеї українського самостійництва стали головним ідейним джерелом українського націоналізму у ХХ ст.

Таким чином, напередодні національної революції (1917–1920 рр.) в українській політичній думці з’явилася ідея здобуття української національної незалежності і повної державної самостійності. Але домінуючою залишилась ідея політичної автономії України у складі чи то конституційної Російської імперії, чи то федеративної Російської демократичної республіки, побудованої на новітніх конституційних засадах.

Українська політична думка поч. ХХ ст. відобразила перехід українського національного руху від культурницької стадії до політичної, прагнення відновлення української державності.

4. Концепції державності і відродження у політичній думці України у ХХ ст.. Перебіг подій національної революції 1917-1921 рр. та її поразка підготувало політиків і вчених до переоцінки її подій. Розпочався новий етап розвитку української політичної думки.

У перші десятиріччя ХХ століття в Україні з’явилися ряд політичних ідей та концепцій щодо бачення шляхів боротьби за незалежність Української держави, так і її майбутнього устрою. Їхніми авторами стали політичні діячі УНР, безпосередні учасники чи свідки визвольних змагань – В. Винниченко (1880-1951),), С. Петлюра (1879-1926), В. Липинський (1882-1931), Д. Донцов (1883-1973), О. Бочковський (1885-1939), Д. Дністрянський (1870-1939), В. Кучабський (1895-1945), Старосольський (1878-1942), С. Томашівський (1875-1930) та ін.

На основі підходів до боротьби за незалежність України та політичних моделей майбутнього в українській політичній думці цього періоду можна виділити такі її основні напрями як консервативний націоналістичний, національно-державницький та націонал- комуністичний.

Представники консервативного напрямку – Стефан Томашівський, Василь Кучабський, В’ячеслав Липинський , вважали основною причиною втрати Україною своєї

державності внутрішню слабкість українського народу відсутність національної еліти. Вони обґрунтовували необхідність *монархічного* ладу для України.

Яскравим представником цього напрямку був В'ячеслав Липинський, один з організаторів Української демократично-хліборобської партії (1917), посол гетьмана Скоропадського та УНР у Відні (1918-1919). Його світогляд сформувався під впливом політичних і соціологічних концепцій Європи та ідей українського визвольного руху. Він створив оригінальну концепцію української трудової монархії, заснованої на засадах спадкового гетьманату та станової представницької влади – *класократії*, рушійним фактором якої мала стати правляча аристократична еліта; Правлячу еліту – *аристократію*, В. Липинський бачив як відкриту політичну структуру, що забезпечує реальний плюралізм ідей і поглядів різних угруповань, можливість передачі влади від однієї аристократичної групи до іншої, яка постійно поповнюється за рахунок „*кращих людей*” від усіх суспільних класів. Аристократія — кращі представники усіх класів і станів: *промислового, хліборобського, фінансового і купецького, інтелігенція*.

Липинський обґрунтував визначальну роль держави у становленні української нації та чинника *територіального патріотизму*, на ґрунті якого могли б об'єднатися усі громадяни, незалежно від етнічної, класової, конфесійної належності та соціально-культурного рівня. Він визначав патріотизм як „*свідомість своєї території, любов до своєї землі, до всіх без винятку її мешканців*”, а українцем називав кожного, хто хоче, щоб Україна перестала бути колонією, щоб із різних народів і вір постала українська держава. Останнє, як бачимо, не втратило своєї актуальності і в наш час. Політичне кредо В.Липинського – „*до української нації через українську державу*”. Держава для нього – найдосконаліша, найвища форма організації всіх духовних і матеріальних сил нації.

Стефан Томахівський пропонував створення трудової клерикальної монархії, об'єднання монархії і греко-католицької церкви, причому цей проект пропонувався передусім для Галичини, але, водночас, дослідник не відкидав і республіканської форми правління.

Василь Кучабський ідеальним напрямком національного розвитку української державності вважав творення мілітарної монархії. Отже, український консерватизм на початку ХХ століття ґрунтувався на засадах монархічної форми правління, визнанні пріоритету держави у суспільстві, провідної ролі аристократії у державотворчому процесі, ідеях не етнічного, а територіального патріотизму та важливості для національного розвитку релігійної єдності народу.

Формування націоналістичного напрямку в українській політичній думці пов'язане з ім'ям М. Міхновського, однак його головним теоретиком став *Дмитро Донцов (1883-1973)* – засновник радикальної течії націоналізму – *інтегрального(чинного)* націоналізму.

Зміст своєї концепції інтегрального націоналізму Донцов виклав у праці „*Націоналізм*”, яка вийшла в світ у 1926 р. і стала настільною книгою членів ОУН. Д. Донцов, на відміну від В. Липинського, вважав, що передумовою створення власної держави є формування української нації як самосвідомої культурної і політичної спільноти. Націю він розглядав як абсолютну цінність, закликав відкинути „*всі сі лібералізми, демократизми, соціклізми, всесвітянство, пацифізми*”, що заважають консолідації нації довкола ідеалу її могутності і всевладності. Донцов обґрунтовує власний підхід до утвердження нації, вказує на необхідність цілеспрямованого національного виховання людей, перетворення українця на людину, готову на жертву в ім'я ідеалів руху, яка б горіла майже релігійною любов'ю до своєї нації і визнавала моральним та етичним лише те, що утверджує націю та зміцнює її силу. Обґрунтовуючи необхідність перетворення національної ідеї в націоналістичну, Донцов прагне витворити українську ідеологію, піднести „*стяг, навколо якого гуртувалася б ціла нація*”. На практиці авторитарний характер інтегрального націоналізму знайшов свій вияв у *вождистській* ієрархічній структурі, жорсткій внутрішній дисципліні, ліквідації політичних противників у самому націоналістичному таборі.

Зазначимо, що основні засади інтегрального націоналізму були переглянуті вже в

роки Другої світової війни. Йдеться про його звільнення від елементів авторитарного мислення і практики та перехід до націоналістичних позицій, що їх виклав ще до першої світової війни М.Міхновський.

В основі *національно-державницького* напрямку (С. Дністрянський, С. Рудницький, О. Ейхельман та ін.), була ідея визнання права кожної нації як історичної спільноти на власну автономію і державну незалежність. На відміну від інтегрального націоналізму, національно-державницька ідеологія висунула ідею нації політичної, синтез національних і загальнолюдських інтересів, тобто національно-демократичну державу.

Представники цього напрямку головним критерієм історичної доцільності тієї або іншої форми державотворення вважали інтереси нації та держави при домінуванні суверенності нації над суверенністю держави. Захищаючи право українського народу на самовизначення в межах своєї власної етнічної території та обґрунтовуючи модель української національної держави, вчені цього напрямку спирались на свої пошуки в галузі національно-визвольного руху українського народу. В його історичних демократичних традиціях вони вбачали основу життя української нації у республікансько-демократичній формі. Концепція національної державності також конструювалася ними у формі *внутрішнього об'єднання народів* (С.Дністрянський), *федерації земель* (О. Ейхельман), *балтійсько-чорноморської федерації* (С.Рудницький). Отже, представники цього напрямку обґрунтовували можливість участі України як самостійної держави у конфедеративних чи федеративних об'єднаннях.

Націонал-комуністичний напрям виникає після інкорпорації України у формі Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) в склад СРСР. Поява цього напрямку в Україні зумовлена *по-перше*, нерозривним зв'язком попереднього національного руху з соціалізмом; *по-друге*, порушенням політичних і національно-культурницьких прав Української Радянської Республіки з боку більшовицької Росії

Основні ідеї націонал-комунізму були викладені у праці чільних діячів більшовицької партії Сергія Мазлаха і Василя Шахрая „*До хвилі (Що діється на Україні і з Україною)*”. В ній було піддано нищівній критиці політику російських більшовиків стосовно України. Праця обґрунтовувала необхідність незалежної УСРР, об'єднаної з Радянською Росією та іншими соціалістичними державами на основі справжньої федерації, незалежність української комуністичної партії, поєднаної з Російською комуністичною партією через комуністичний Інтернаціонал.

Найвідомішими представниками цього напрямку були також М. Хвильовий, М. Скрипник, О.Шумський. Основні їх переконання полягали в можливості поєднати комунізм із українським національним підґрунтям, національно-державницькими ідеалами. Вони поділяли ідеї федерації незалежних республік, віддавали пріоритет федеративним формам господарювання, визнавали УСРР як державу трудящих та „прогресивність“ комуністичного ладу.

У роки *Другої світової війни* вагомий внесок у розвиток української політичної думки зробили ідеологи й керівники ОУН і УПА С. Бандера, Я. Стецько, П. Полтава та ін.

Після війни цікаві ідеї відтворення української самостійності відстоювали політичні дисиденти Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Дзюба та багато інших. З 60-х років ХХ ст. дисидентами стали називати осіб, які в атмосфері тоталітарних режимів відкрито протиставляли свої переконання панівній ідеології. У післясталінський період українські дисиденти першими порушили українську проблему, заявили про невирішеність національного питання в СРСР, зокрема в Україні, вступили в нерівну боротьбу за право українського народу на незалежне існування на своїй землі.

Дисидентські думки зробили суттєвий внесок у загальний розвиток української суспільнополітичної думки. Відомий зарубіжний український вчений І. Лисяк-Рудницький, зазначає, що „За умов накинutoї однастайності, неортодоксальні ідеї діють як каталізатори сил оновлення.”

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

ТЕМА 1- 2. ПОЛІТИКА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА.

ПЛАН

1. Сутність політики як суспільного явища. Основні трактування політики..
2. Політологічні концепції політики.
3. Об'єкт та предмет дослідження політології. Основні категорії, функції та методи дослідження.
4. Політологія та її зв'язок з іншими суспільними науками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
2. Денисенко В. М., Матвієнків С. М., Штерн В. Ю. Політологія. Вступ до спеціальності: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — Львів: Астролябія, 2007.
3. Колодій А.. Політологія. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.
4. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — К., 2004.
5. Політологія. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002 .
6. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
7. Томахів В. Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ, 2015.
8. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник.-К: Либідь, 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Політика. політична сфера, об'єкт політології, предмет політології, функції політології, методи політології, політологія, система політичних наук

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. Проведіть класифікацію категорій політології.
2. З'ясуйте, які закони політології є загальними, особливими та одиничними.
3. Визначте, які функції політології є актуальними для сучасного українського суспільства.

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Етапи розвитку політичних знань.
2. Місце та роль політології у системі суспільних наук.
3. Розвиток політології в Україні.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Використовуючи політологічні словники та енциклопедії перевірте свої знання основних категорій та понять: політика, політична сфера; політичне життя; політична наука; політологія; об'єкт, предмет, закони; категорії, функції політології.
2. Проаналізуйте різні визначення політики.
3. Визначте, які функції політології є актуальними для сучасного українського суспільства.
4. Виділіть головні ідеї, які підготували теоретичний ґрунт для появи політології як самостійної науки.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Яке із визначень найбільш точно відтворює поняття „політика“?:

- а) політика — це діяльність, спрямована на досягнення високих стандартів соціального забезпечення;
- б) політика — це діяльність, спрямована на забезпечення ефективного управління економікою;

- в) політика — це діяльність, спрямована на здобуття, використання і збереження політичної влади;
- г) політика — це діяльність, спрямована на задоволення суспільних потреб.

2. Політика як діяльність виникла в умовах:

- а) виникнення класів;
- б) виникнення міст;
- в) виникнення держави;
- г) виникнення поділу праці

3. Який зв'язок між політикою й владою?

- а) політика — мета і засіб влади;
- б) влада — мета і засіб політики;
- в) політика й влада повністю збігаються
- г) всі пункти відображають зв'язок між політикою й владою

4. Яка відповідь найбільше відповідає сучасному розумінню політики:

- а) політика завжди аморальна;
- б) політика моральна лише в окремих випадках;
- в) політика повинна бути завжди моральна;
- г) моральність політики визначається моральністю політиків.

5. Назвіть фактор, який визначає моральність політики:

- а) вплив церкви на державу;
- б) вплив вільних ЗМІ;
- в) високоморальні політики;
- г) демократичні закони

6. Моральність політики залежить:

- а) релігійно-традиційних;
- б) етнокультурних;
- в) порядності політиків;
- г) всього названого.

7. Аморальність політики може визначати такий фактор як:

- а) відсутність розмежування політики і бізнесу;
- б) вільна конкуренція між учасниками політичного процесу;
- в) підтримка політика церквою під час виборів;
- г) механізм стримувань і противаг між органами політичної влади.

8. Політика може позитивно впливати на економіку, тоді коли:

- а) забезпечує стабільність національної валюти;
- б) ефективно захищає тільки національного виробника;
- в) в межах можливого збільшує витрати на соціальну допомогу.
- г) у всіх наведених випадках.

9. Політика може негативно впливати на економіку, якщо держава:

- а) втручається в економічне життя ;
- б) не втручається в економічне життя;

- в) забезпечує вільне функціонування фондового ринку;
- г) надає пільги та преференції деяким бізнесовим структурам.

10. Що сприятливо впливає на дотримання політиками демократичних та правових принципів:

- а) моніторинг міжнародних правових організацій;
- б) вільні ЗМІ;
- в) жорстка конкуренція між політичними силами та елітами ;
- г) усі наведені фактори.

11. Який із факторів може сприяти недотримання політиками демократичних та правових принципів:

- а) широкі політичні привілеї правлячої еліти;
- б) відсутність правового статусу опозиції;
- в) висока довіра до харизматичного лідера;
- г) усі наведені фактори.

12. Взаємодія політики і релігії є сприятливою для демократичного розвитку суспільства тоді коли:

- а) держава, не втручається в релігійне життя;
- б) держава контролює релігійне життя;
- в) держава забезпечує правові умови для утвердження релігійного плюралізму;
- г) держава надає преференції і пільги традиційній національній церкві.

13. Хто з цих мислителів виділив та обґрунтував політичну науку як відносно самостійну галузь суспільного знання?

- а) Б. Спіноза
- б) Н. Макіавеллі
- в) Ж.-Ж. Руссо
- г) Т. Гоббс

14. Хто з цих античних мислителів став творцем політичної філософії?

- а) Конфуцій
- б) Арістотель
- в) Платон
- г) Цицерон

15. Школу політичної науки у Колумбійському університеті було засновано у...

- а) 1880 р.
- б) 1903 р.
- в) 1857 р.
- г) 1906 р.

16. Який з цих методів політології розглядає політику як циклічний процес?

- а) функціональний
- б) діяльнісний
- в) емпіричний
- д) системний

17. Яка із функцій політології забезпечує правдивою інформацією про стан справ і знання засобів ефективного впливу?

- а) прикладна

- б) інноваційна
- в) виховна
- г) світоглядна

18. Хто з названих мислителів є засновником політичної науки в Україні?

- а) В. Антонович
- б) М. Костомаров
- в) І. Франко
- г) М. Драгоманов

19. Хто із вчених кінця XIX–початку XX століття вважається засновником сучасної політичної науки?

- а) В. Парето
- б) М. Вебер
- в) Р. Міхельс
- г) Е. Дюркгейм

20. Що є предметом політології?

- а) реальні політичні процеси
- б) закономірності розвитку політичного життя
- в) методи політичних досліджень
- г) функції політології

ТЕМА 3. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ПЛАН

1. Влада як суспільний феномен. Наукові концепції політичної влади.
2. Сутність та характеристика політичної влади: структура, суб'єкти, об'єкти, джерела, засоби, ресурси та методи реалізації.
3. Легітимність та типологія політичної влади. Принцип поділу влади.
4. Політична влада в Україні: риси та особливості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
2. Денисенко В. М., Матвієнкі С. М., Штерн В. Ю. Політологія. Вступ до спеціальності: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — Львів: Астролябія, 2007.
3. Колодій А.. Політологія. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003
4. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К., 2004.
5. Політологія. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002 — 528 с.
6. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
7. Політологія: підручник / М. М. Вегеш та ін. ; ред. М. М. Вегеш. - 3-тє вид., перероб. і доповн. - К. : Знання, 2008.
8. Томахів В. Основи політології: Навчальний посібник. — Тернопіль, ТНЕУ, 2015 — 183
9. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник.-К: Либідь, 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Політична влада, державна влада, легітимна влада, суб'єкт влади; ресурс влади; засіб влади; узурпація влади

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

1. Проаналізуйте основні концепції походження та сутності політичної влади.
2. Поясніть, чому владні відносини існують у суспільстві.
3. З'ясуйте, чим обумовлена в сучасних умовах тенденція демократизації відносин між владними структурами та суспільством.

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. М. Вебер про політичне панування та легітимність влади.
2. Політична та державна влада: тотожності та відмінності.
3. Політична влада в Україні: риси та ознаки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте визначення понять „влада”, „політична влада”, „легітимна влада”.
2. Виділіть основні ознаки політичної влади.
3. З'ясуйте структурні елементи політичної влади.
4. Назвіть основні джерела та ресурси політичної влади.
5. Визначте критерії типології політичної влади.
6. Розкрийте сучасні тенденції у розвитку політичної влади.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Яким терміном у політології називають владу здібних (найгідніших)?

- а) плутократія;
- б) теократія;
- в) охлократія;
- г) меритократія.

2. Хто з цих політологів виділив три історичні форми влади?

- а) М. Дюверже;
- б) Т. Парсонс;
- в) Б. Рейвен;
- г) А. Боднар.

3. Тимократія — це влада...

- а) фахівців;
- б) партії;
- в) майновитих;
- г) чиновників.

4. Прихильником якого підходу вивчення влади був Г. Лассуелл?

- а) психологічного;
- б) системного;
- в) структурно-функціонального;
- г) релятивістського.

5. Яка із концепцій влади характеризує її як здатність досягнення поставлених цілей?

- а) реляціоністська;
- б) телеологічна;
- в) системна;

г) біхевіористська.

6. Правління невеликої групи людей — це...

- а) поліархія;
- б) олігархія;
- в) анархія;
- г) монархія.

7. Що на думку О. Тоффлера не є найвагомішим джерелом влади?

- а) сила;
- б) багатство;
- в) підтримка;
- г) знання.

8. Який ресурс влади найбільшого мірою залежить від засобів масової інформації?

- а) інтерес;
- б) розподіл матеріальних благ;
- в) примус;
- г) переконання.

9. Якою соціальною загрозою Т. Гоббс пояснював необхідність виникнення влади?

- а) війна всіх проти всіх;
- б) вселенський хаос;
- в) расова дискримінація;
- г) масовий психоз.

10. Хто з названих учених вніс вагомий внесок у створення й розвиток теорії поділу влади?

- а) Н. Макіавеллі;
- б) Т. Гоббс;
- в) Ш. Монтеск'є;
- г) К. Маркс.

11. Який четвертий різновид влади, поряд із економічною, військовою та інформаційною, виділяє Х. Ортега-і-Гассет?

- а) влада страху;
- б) влада совісті;
- в) влада розуму;
- г) влада досвіду.

12. Якої функції влади не існує?

- а) законодавча;
- б) виконавча;
- в) культурна;
- г) судова.

13. Яким типом легітимності радянські ідеологи обґрунтовували встановлену владу?

- а) харизматична;
- б) націоналістична;
- в) раціонально-правова;
- г) класова.

14. В якій європейській країні державна політика є найбільш соціально спрямованою?

- а) Швеція;
- б) Болгарія;
- в) Португалія;

г) Ірландія.

15. Політична влада — це ...

- а) сила і могутність;
- б) система визначених правил взаємин між окремими індивідуумами та соціальними інститутами;
- в) насильство;
- г) здатність суспільних груп та індивідів, які їх представляють, впроваджувати в суспільне життя рішення, що виражають їхню волю.

16. Легітимність політичної влади — це ...

- а) юридична законність влади;
- б) підтримка влади населенням, переконаність у необхідності підкорення;
- в) верховенство та повнота влади держави на всій її території;
- г) здатність впливати на поведінку окремих людей, соціальних груп, організацій або суспільства в цілому, з метою досягнення певних цілей.

17. Що таке ресурси політичної влади?

- а) сукупність засобів, за допомогою яких суб'єкт влади впливає на діяльність об'єкта;
- б) методи локоничності діяльності;
- в) організаційно-правові механізми державного впливу;
- г) інститути державної влади.

18. Хто виділив три типи легітимності влади — традиційний, харизматичний, раціонально-легальний?

- а) Н. Макіавеллі;
- б) М. Вебер;
- в) Р. Міхельс;
- г) І. Моска.

19. Харизматичний тип влади — це коли ...

- а) влада ґрунтується на традиціях і звичаях, які існують у суспільстві;
- б) влада базується на вірі народу у свого лідера, вождя;
- в) влада опирається на правові норми;
- г) влада характеризується високою компетентністю і активністю.

20. Реляційонська концепція розглядає владу як ...

- а) суб'єктно-об'єктні відносини;
- б) насильство;
- в) атрибут макросоціальної системи;
- г) відносини панування і підкорення.

**ТЕМА 4. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ
ПЛАН**

1. Поняття та зміст політичної діяльності.
2. Типологія політичної діяльності
3. Структурні компоненти політичної діяльності: політичне керівництво державою та суспільством, політичне функціонування та політична участь.
4. Політичні відносини: форми, типологія та функції

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — 415 с.
2. Денисенко В. М., Матвієнкі С. М., Штерн В. Ю. Політологія. Вступ до спеціальності: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — Львів: Астролябія, 2007.

3. Колодій А.. Політологія. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.
4. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К., 2004.
5. Політологія. Підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002.
6. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
7. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. - Тернопіль, Астон, 2006.
8. Томахів В. Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ, 2015.
9. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник.-К: Либідь, 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

політична діяльність; політичний інтерес; політичне рішення; політична участь; політичне функціонування; політичний менеджмент; політичний маркетинг; політична взаємодія; політичні відносини; політичний процес.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

1. З'ясуйте, чим політична діяльність відрізняється від інших видів суспільної діяльності.
2. Проаналізуйте зміст основних видів політичної взаємодії.
3. Розкрийте зміст політичного менеджменту та політичного маркетингу.

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Лобізм у політиці.
2. Українське студентство як суб'єкт політичної діяльності.
3. Політичні відносини в Україні: характерні риси та ознаки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Назвіть структурні компоненти політичної діяльності.
2. Визначте суб'єктів політичної діяльності, проведіть їх типологію.
3. Розкрийте зміст таких форм політичної участі: мітинг, демонстрація, пікетування, страйк, політичне голодування, масова громадянська непокора.
4. Вкажіть етапи підготовки та прийняття політичних рішень.
5. Проведіть приклади лобізму, екстремізму та конформізму у політичній діяльності.
6. Проаналізуйте політичні відносини в Україні.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Найпоширенішим різновидом політичних інновацій є...

- а) революції
- б) реформи
- в) реставрації
- г) компроміси

2. Яким терміном називають публічні збори громадян з актуальної суспільно - політичної проблеми?

- а) демонстрація
- б) маніфестація
- в) мітинг
- г) з'їзд

3. Терпимість до чужих думок і вірувань це ...

- а) толерантність
- б) сервітут
- в) сепаратизм
- г) радикалізм

4.Позиція «як усі, так і я» якнайкраще характеризує...

- а) індивідуалізм
- б) конформізм
- в) активізм
- г) трансформацію

5.Схильність до крайніх заходів та дій, абсолютна безкомпромісність – це...

- а) популізм
- б) екстремізм
- в) лібералізм
- г) радикалізм

6.Яким терміном позначають сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію суспільства?

- а) інтеграція
- б) інтервенція
- в) мобілізація
- г) обструкція

7.Об'єднання суб'єктів політики з метою досягнення загальних цілей – це...

- а) компроміс
- б) консенсус
- в) консолідація
- г) колоквіум

8.Яким терміном політологи називають таємну угоду вузького кола осіб для досягнення якоїсь політичної мети?

- а) путч
- б) змова
- в) імпічмент
- г) революція

9.Як називають взаємоприйнятні умови для укладення угод, договорів між суб'єктами політики?

- а) паритет
- б) пріоритет
- в) офіціоз
- г) лобі

10.Організації, які не прагнуть самі до оволодіння державними структурами, але мають значні можливості здійснювати необхідний тиск на них називають...

- а) політичними партіями
- б) групами інтересів
- в) релігійними общинами
- г) національними меншинами

11.Хто обґрунтував принцип політичної діяльності: «Мета виправдовує засоби»?

- а) Ф.Ніцше
- б) К.Маркс
- в) Н.Макіавеллі
- г) К.Кастанеда

12.Брехливі, наклепницькі звинувачення з метою знеславити, принизити політичного лідера чи якесь політичне угруповання це...

- а) інсинуація
- б) компрометація
- в) маніпуляція
- г) дискредитація

13. Як називають суспільний феномен, який історично виникає внаслідок негативного чи індивідуального ставлення до політики, відчуження суб'єктів від політичного життя?

- а) апеляція
- б) волюнтаризм
- в) аполітичність
- г) демагогія

14. Яким терміном називають політику расової дискримінації, що полягає у примусовому відокремленні "кольорового" населення від "білого"?

- а) сегрегація
- б) секуляризація
- в) урбанізація
- г) узурпація

15. Політичний процес – це...

- а) структурна характеристика політичної системи
- б) статична характеристика політичної системи
- в) функціональна характеристика політичної системи
- г) аксіологічна характеристика політичної системи

16. Формування цінностей і цілей заінтересованих груп, вироблення програм, участь у боротьбі за владу, здійснення тиску на владні структури – це функції групових суб'єктів політики:

- а) базових (або первинних)
- б) вторинних
- в) безпосередніх
- г) громадських об'єднань

17. До функцій безпосередніх суб'єктів політики можна віднести:

- а) формування цінностей і мети заінтересованих груп
- б) самоусвідомлення через визначення власних інтересів
- в) прийняття політичних рішень
- г) здійснення тиску на владні структури.

18. На якій стадії процесу прийняття політичних рішень відбувається артикуляція інтересів учасників процесу?

- а) на стадії аналізу проблем і підготовку проекту рішення
- б) на стадії прийняття рішення
- в) на стадії заявлення вимог
- г) на стадії контролю за виконанням рішення.

19. Система прийомів, технік послідовного досягнення бажаного результату в тій чи іншій ділянці політичної діяльності – це:

- а) політична стратегія
- б) політична технологія
- в) політична програма
- г) політична тактика

20. Політичні відносини – це...

- а) відповідальність суб'єктів за свою діяльність
- б) ієрархія суб'єктів політичної діяльності
- в) сталі зв'язки, що виникають між суб'єктами політики
- г) участь громадян у виборах.

ТЕМА 5. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

ПЛАН

1. Сутність та особливості політичної системи.
2. Характеристика структурних компонентів політичної системи та її функції.
3. Типологія політичних систем.

4. Політична система України: особливості функціонування, основні тенденції розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
2. Колодій А.. Політологія. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.
3. Конституція України. — К., 2006.
4. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — К., 2004.
5. Політологія. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002 .
6. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
7. Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник.- К., 2004.
8. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. - Тернопіль, 2006
9. Рудич Ф.М. Політична система сучасної України. — К., 2002.
10. Томахів В. Основи політології: Навчальний посібник — Тернопіль, ТНЕУ, 2015. — 18
11. Шляхтун П.П. Політологія (Теорія та історія політичної науки). Либідь, — К., 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

політична система суспільства, політичний інститут, політична організація суспільства, політична реформа, політична революція.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

1. Опираючись на теорію взаємодії політичної системи із соціальним середовищем американського політолога Д. Істона, охарактеризуйте взаємини політичної системи з вітчизняною економічною системою.
2. В Україні існує необхідність продовження радикальної політичної реформи. Які компоненти політичної системи вимагають, на Ваш погляд, докорінної зміни і чому?

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Вклад американських політологів у розробку теорії політичних систем.
2. Політичні інститути: види, взаємодія та роль у політичній системі.
3. Політична реформа та революція як способи трансформації політичних систем.
4. Актуальні проблеми політичної реформи в Україні.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняття «політична система суспільства».
2. Яким є вклад у теорію політичних систем американських учених?
3. Що таке політична організація суспільства?
4. Які політичні інститути належать до власнеполітичних?
5. Які функції політичної системи суспільства?
6. Проаналізуйте особливості інноваційних та адаптаційних реформ.
7. На основі яких критеріїв можлива типологія політичних систем?
8. Назвіть типологічні ознаки української політичної системи.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Політична система є підсистемою:

- а) держави;
- б) нації;
- в) суспільства;
- г) соціально-класової структури.

2. Які з перерахованих елементів не відносяться до політичної системи?

- а) політичні й правові норми;

- б) політичні партії;
- в) міжнародне співтовариство;
- г) політичні відносини.

3. Яка із зазначених структур формує норми й правила політичної системи?

- а) політичні партії;
- б) громадські організації;
- в) законодавчі органи;
- г) прокуратура.

4. Сукупність взаємодій, норм, що виконують функції адаптації суспільства до навколишнього середовища — це:

- а) політичний плюралізм;
- б) політичний режим;
- в) політична система;
- г) соціальна система.

5. У політичну систему входять такі елементи:

- а) парламент;
- б) секретаріат РНБО;
- в) державна адміністрація;
- г) всі відповіді правильні.

6. У політичну систему не входять:

- а) депутати органів регіонального самоврядування;
- б) міністри;
- в) окружні прокурори;
- г) голови місцевого самоврядування.

7. Політична система здійснює такі функції:

- а) правотворчу;
- б) інформаційно-владну;
- в) управління медіа-корпораціями;
- г) всі відповіді правильні.

8. Фактором, який забезпечує стабільність і демократичність політичної системи є:

- а) концентрація влади в руках президента;
- б) концентрація влади в руках прем'єр-міністра;
- в) механізм стримувань і противаг;
- г) централізація політичної влади.

9. Політичну систему можна типологізувати за:

- а) типом правової системи;
- б) типом економічної системи;
- в) типом релігії
- г) типом формування адміністративного апарату.

10. Для політичних систем розвинутих країн характерною ознакою є:

- а) політична нетерпимість;
- б) поєднання політики і бізнесу;
- в) розмежування політики й адміністративної діяльності;
- г) клієнтилізм.

11. Яка із функцій політичної системи є базовою?

- а) представницька
- б) владно-політична
- в) правова
- г) управлінська

12. В чому сенс правової функції політичної системи?

- а) політична система функціонує на основі конституційного права;
- б) політики розбудовують правову систему суспільства;
- в) правова система є компонентом політичної системи;
- г) політики контролюють дотримання законодавства у різних сферах.

13. У чому сутність взаємодії політичної та економічної систем в умовах демократичного суспільства?

- а) економічна система домінує над політичною;
- б) політична система здійснює керівництво економікою;
- в) економічна система не впливає на функціонування політичної системи, але остання може впливати на першу;
- г) політична система визначає стратегію розвитку економіки.

14. Для мусульманської моделі політичної системи характерні такі ознаки:

- а) політичний плюралізм
- б) вагома роль духовенства в політичному житті;
- в) розвинутий парламентаризм;
- г) збалансований механізм державної влади.

15. Слов'яно-православна модель політичної системи ґрунтується на культурних традиціях:

- а) лібералізму;
- б) поєднання політичного і духовного гніту;
- в) розвинутого громадянського суспільства;
- г) всі відповіді правильні.

16. Політична система України в дореформений період найбільш відповідала моделі:

- а) західноєвропейській;
- б) радянській;
- в) англосаксонській;
- г) латиноамериканській.

17. Політична система України на сучасному етапі має таку ознаку як:

- а) розвинута конкурентна партійна система;
- б) надмірна концентрація влади в руках президента;
- в) відокремлення політики і бізнесу;
- г) відсутність парламентської опозиції.

18. Політична система на відміну від економічної включає:

- а) менеджмент корпорації;
- б) адміністративний менеджмент;
- в) партійний менеджмент;
- г) військове управління

19. До якого типу політичних систем належить українська політична система?

- а) авторитарна;
- б) соціопримирлива;
- в) демократична;
- г) двопартійна.

20. Політична система України на сучасному етапі еволюціонує в напрямку:

- а) посилення авторитаризму;
- б) послаблення демократичних механізмів
- в) розширення прав олігархії;
- г) всі відповіді правильні

ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

ПЛАН

1. Поняття, сутність і типологія політичних режимів.
2. Демократичні політичні режими: ознаки, різновиди.
3. Авторитарні політичні режими: ознаки, різновиди.
4. Тоталітаризм як політичний феномен : сутність, характерні риси.
5. Особливості політичного режиму сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афонін Е., Маринов А. Історична місія сучасного авторитаризму // Політичний менеджмент, №6, 2006, с. 33-62.
2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
3. Катаєв С.Л. Сучасне українське суспільство: Навчальний посібник.-К.: Центр навчальної літератури, 2006.
4. Колодій А.. Політологія. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.
5. Погорілий Д.Є. Політологія: кредитно-модульний курс. Навчальний посібник.-К., Центр учбової літератури. 2008..
6. Політичні режими сучасності та перехід до демократії (колективна монографія) /(А.Ф.Колодій, Ю.А.Кужельюк, В.У.Харченко). Львів,1999.
7. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К., 2004.
8. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
9. Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник.- Київ: Центр навчальної літератури. 2004.
10. Томахів В. Трансформація політичного режиму в незалежній Україні: загальні тенденції, особливості дефініцій.//Українська наука:минуле, сучасне майбутнє: щорічник.- Вип.19.Ч.1/ За ред.М. Лазаровича. – Тернопіль , ТНЕУ 2014. с.340
11. Томахів В.Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ, 2015.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Автократія, політичний режим, демократичний політичний режим, авторитаризм, тоталітаризм.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

- 1.Визначте загальні та особливі риси у функціонуванні тоталітарного й авторитарного режиму.
- 2.У країні проводяться вибори, існує парламент, виходить багато періодичних видань, існує багатопартійність. Чи можна на основі цих рис стверджувати що в країні функціонує демократичний політичний режим?
- 3.Чому тоталітаризм називають феноменом ХХ ст? Обґрунтуйте причини виникнення і краху тоталітарних режимів?
4. Визначте домінуючі риси політичного режиму в Україні.

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

- 1.Основні різновиди авторитарних режимів в сучасному світі.
- 2.Тоталітаризм як політичний та соціальний феномен: витоки, функціонування, причини краху.
- 3.Тоталітаризм в Україні: умови виникнення, особливості функціонування, наслідки.
- 4.Проблеми переходу від тоталітаризму до демократії.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Чи можна ототожнювати поняття « політичний режим» і « державний режим».
2. Назвіть основні ознаки демократичного режиму. Які з них Ви вважаєте визначальними?
3. назвіть ознаки авторитарного режиму, розкрийте його відмінність від демократичного.
4. В чому проявляються позитивні аспекти (якщо вони є) авторитаризму.
5. назвіть основні ознаки тоталітаризму.
6. Чому деспотичні режими давнини не є (чи є) різновидами тоталітаризму?
7. Чи є куль особи або харизматичність лідера, який концентрує в своїх руках вигоду, необхідною рисою тоталітарних режимів?
8. Чим характеризується політичний режим сучасної України?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Який із названих суб'єктів влади є первинним при демократичному політичному режимі?

- а) президент;
- б) парламент;
- в) домінуючий етнос;
- г) народ.

2. Який із вказаних типів влади виділено за критерієм категорії політичного режиму?

- а) тоталітарна;
- б) виконавча;
- в) традиційна;
- г) олігархічна.

3. Яке з понять політології характеризує взаємодію держави, політичної системи з суспільством і особою?

- а) партійна система;
- б) громадянське суспільство;
- в) політична еліта;
- г) політичний режим.

4. Яка з рис політичного життя властива тоталітаризму?

- а) монополізація влади єдиною партією, її зрощення з державним апаратом;
- б) відсутність офіційної політичної ідеології;
- в) контроль громадянського суспільства за діяльністю державних органів;
- г) пріоритет прав людини над правами держави.

5. В якій з європейських країн вперше в історії встановлено тоталітарний режим?

- а) Німеччина;
- б) Італія;
- в) Іспанія;
- г) Румунія.

6. Риси якого політичного режиму є домінуючими в Україні:

- а) тоталітарного;
- б) авторитарного;
- в) демократичного;
- г) анархічного.

7. Авторитарний політичний режим — це:

- а) влада народу;
- б) влада натовпу;
- в) влада однієї особи чи групи осіб;
- г) монопольна влада однієї партії.

8. Яка із форм авторитаризму найбільш повно характеризує сучасний політичний режим в Україні?

- а) військова диктатура;
- б) теократична влада;
- в) партократія;
- г) клано-олігархічна влада.

9. Яка із гілок влади є домінуючою в умовах авторитарного політичного режиму?

- а) законодавча;
- б) виконавча;
- в) судова;
- г) ЗМІ.

10. В XX ст. тоталітарні режими існували у вигляді :

- а) теократичних монархій;
- б) абсолютистських монархій;
- в) комуністичних диктатур;
- г) військових режимів

11. Автором терміну тоталітаризм щодо характеристики політичного режиму є:

- а) Б. Муссоліні;
- б) Д. Джентілі;
- в) К. Фрідріх;
- г) Й. Сталін

12. Політичний режим, при якому політична влада здійснюється конкретною особою (сім'єю, партією, соціальним класом) при мінімальній участі народу називається:

- а) авторитарним;
- б) теократичним;
- в) демократичним;
- г) тоталітарним

13. Режим якої з названих країн можна визначити як теократичний?

- а) Індія;
- б) Туреччина;
- в) Іран;
- г) Ірак

14. Що можна віднести до різновидів тоталітарного режиму?

- а) нацизм;
- б) лібералізм;
- в) консерватизм;
- г) теократія

15. Яка риса властива авторитаризму?

- а) існування єдиної загальнообов'язкової ідеології;
- б) однопартійна система;
- в) відсутність реальної опозиції;
- г) повний контроль держави над економікою

16. Яке із положень характеризує тільки демократичний політичний режим?

- а) регламентація всіх сфер суспільного життя;
- б) існування єдиної демократичної ідеології;
- в) реалізація принципу розподілу влади;
- г) багатопартійність

17. Який із названих режимів неможливо виділити по критерію „рівень свободи у відносинах влада–суспільство“?

- а) авторитарний;
- б) президентський;
- в) демократичний;
- г) тоталітарний

18. Яка із названих рис не відноситься до демократичних політичних режимів?

- а) всі демократичні режими допускають існування реальної опозиції до влади;
- б) всі демократичні режими характеризуються розподілом влади;
- в) для демократичних режимів характерний федеративний державний устрій;
- г) всі демократичні режими гарантують права і свободи громадян

19. Прагнення контролювати не лише громадську і політичну активність, але і приватне життя громадян властиве режиму:

- а) тоталітарному;
- б) авторитарному;
- в) тоталітарному і авторитарному;
- г) жодному з них

20. В якій із цих країн у XX столітті існував тоталітарний режим?

- а) Японія;
- б) Індонезія;
- в) Камбоджа (Кампучія);
- г) Індія

ТЕМА 7. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

ПЛАН

1. Поняття держави. Основні теорії походження держави.
2. Ознаки, структура та функції держави.
3. Форма держави (форма правління, форма державного устрою, форма політичного режиму). Типологія держав.
4. Правова держава і громадянське суспільство. Соціальна держава.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
2. Колодій А.. Політологія. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003
3. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К., 2004.
4. Політологія. / За ред О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002..
5. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
6. Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник.- К.,2004.
7. Політологія: підручник / М. М. Вегеш та ін. ; ред. М. М. Вегеш. - 3-тє вид., перероб. і доповн. - К. : Знання, 2008.
8. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. - Тернопіль, 2006.
9. Томахів В.Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ, 2015.
10. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник.-К: Либідь,2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

держава; етатизм; форма державного правління, форма державного устрою; монархія, республіка, унітарна держава; федерація; конфедерація, президент; парламент; уряд; правова держава, соціальна держава.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

1. Визначте фактори, які привели до виникнення держави.
2. З'ясуйте, чим обумовлений різні форми державного правління та державного устрою.
3. Проаналізуйте сучасні тенденції у розвитку держави як політичного інституту.

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ :

1. Основні етапи української державності.
2. Особливості форми державного правління і державного устрою України.
3. Інститут президентства в сучасному світі.
4. Тенденції розвитку державності в сучасному світі.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте характеристику ознак держави.
2. З'ясуйте, в чому полягає проблема етатизації та деетатизації суспільного життя.
3. Назвіть ознаки парламентської, президентської та змішаної форми державного правління.
4. Приведіть приклади федеративних, унітарних держав, конфедерацій.
5. Визначте ознаки та риси правової та соціальної держави.
6. Виділіть ключові проблеми сучасного державотворчого процесу в Україні.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Що з переліченого не є одним з трьох головних чинників формування держави?

- а) приватна власність;
- б) суспільний поділ праці;
- в) національно — визвольна боротьба;
- г) зміни у процесі відтворення людини.

2. До державних виконавчих структур не відносять ...

- а) президента;
- б) міністрів;
- в) парламент;
- г) прем'єр-міністра.

3. Яке із цих політичних утворень радянські ідеологи називали „найбільшою державою-рантє сучасності“?

- а) ФРН;
- б) США;
- в) МНР;
- г) СФРЮ.

4. Союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю — це...

- а) республіка;
- б) федерація;
- в) анклав;
- г) імперія.

5. Яке із історичних державних об'єднань не є прикладом конфедерації?

- а) Австро-Угорщина (до 1918 року);
- б) Німецький союз (1815–1867 рр.);
- в) СРСР (1922–1991 рр.);
- г) США (1781–1787 рр.).

6. „Близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під владою“ передбачав...

- а) Арістотель;
- б) Платон;
- в) Цицерон;
- г) Конфуцій.

7. Фундатором якої теорії походження держави був Роберт Філмер?

- а) патріархальна;
- б) теологічна;
- в) космічна;
- г) органічна.

8. Яким терміном у офіційних документах позначають „бездержавність“?

- а) апартеїд;
- б) апологет;
- в) апартидизм;
- г) антисемітизм.

9. У якій з цих країн форма правління не є дуалістичною монархією?

- а) Йорданія;
- б) Катар;
- в) Марокко;
- г) Кувейт.

10. Яка із концепцій походження держави говорить: „Держава результат не божественної волі, а угоди між людьми“?

- а) теологічна;
- б) насильницька;
- в) договірна;
- г) психологічна.

11. Виберіть із даних визначень держави найбільш точне:

- а) держава — це асоційоване об'єднання громадян;
- б) держава — це сукупність організацій і установ, що реалізують функції управління на певній території за допомогою встановлених юридичних норм і правил;
- в) держава — це універсальна система юридичних норм, встановлених органами політичної влади;
- г) держава — це система органів та інститутів, що здійснюють владні повноваження на основі верховенства права, розподілу влади, визнання рівності та свободи за всіма учасниками суспільних відносин.

12. Хто є автором терміна „держава“?

- а) К. Маркс;
- б) М. Вебер;
- в) Н. Макіавеллі;
- г) Арістотель.

13. Що не належить до ознак держави?

- а) територія;
- б) апарат державної влади;
- в) конституція;
- г) населення.

14. Яке з наведених визначень характеризує державний суверенітет?

- а) політико-правовий зв'язок людини з певною державою;

- б) політико-правова властивість державної влади, що визначає її верховенство та незаперечність;
- в) основний політико-правовий акт, що визначає основи суспільного та державного устрою;
- г) внутрішнє самоврядування політико-національного утворення в рамках єдиної держави.

15. Яке з цих суджень розкриває зміст президентської форми правління?

- а) президент є главою держави;
- б) уряд формується парламентом;
- в) президент є головою держави і уряду;
- г) президент має право розпускати парламент.

16. У парламентських республіках фактичним центром здійснення державної влади є:

- а) президент;
- б) парламент;
- в) уряд;
- г) віце-президент;

17. Марксистська концепція походження держави стверджує:

- а) держава — результат дії військово-політичних факторів;
- б) держава — результат розвитку родини, механічного об'єднання людей;
- в) держава — це результат об'єднання людей на основі угоди між ними;
- г) держава — результат розвитку виробництва, приватної власності, класів та експлуатації.

18. Хто обґрунтував філософські основи правової держави?

- а) Гегель;
- б) Кант;
- в) Ніцше;
- г) Вебер.

19. Хто з філософів Стародавньої Греції розглядав державу як розвинену форму спілкування між людьми?

- а) Платон;
- б) Аристотель;
- в) Сократ;
- г) Демокріт.

20. Конфедерація — це:

- а) союз суверенних держав;
- б) об'єднання політико-адміністративних одиниць;
- в) союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю;
- г) велика держава, яка містить у своєму складі території інших народів і держав.

ТЕМА 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

ПЛАН

1. Історія виникнення та сучасні концепції політичних партій.
2. Типологія політичних партій.
3. Партійні системи та їх типологія
4. Політичні партії та партійна система в сучасній Україні.
5. Виборчі системи та їх типи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко С. Донори партій. Поіменно. [Електронний ресурс] / С.Андрущенко // Українська правда. – Режим доступу до матеріалів : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/andrushko/54cc7f451ee8c/>
2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
3. Денисенко В. М., Матвієнків С. М., Штерн В. Ю. Політологія. Вступ до спеціальності: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — Львів: Астролябія, 2007.
4. Колодій А.. Політологія. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К., 2004.
6. Політологія. Підручник / За ред О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002.
7. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
8. Політологія: підручник / М. М. Вегеш та ін. ; ред. М. М. Вегеш. - 3-тє вид., перероб. і доповн. - К. : Знання, 2008.
9. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. - Тернопіль, 2006.
10. Томахів В. Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ, 2015.
11. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник.-К: Либідь, 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Політична партія, громадська організація ,суспільний рух, партійна система, виборча система

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

1. Порівняйте партійні системи Китаю, США та України. Яка з них є найефективнішою?
2. Порівняйте американську, французьку та українську виборчі системи. Яка з них є найефективнішою?

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ :

- 1.Вибори та їх роль у політичному житті.
- 2.Профспілки та політичні партії: проблеми взаємодії.
- 3.Виборча система України.
- 4.Економічні основи багатопартійності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

- 1.Які критерії класифікації сучасних політичних партій в Україні?
- 2.Назвіть причини кризи традиційних політичних партій.
- 3.Який тип партійної системи, на Вашу думку, формується в сучасній Україні?
- 4.Переважно які функції, на Вашу думку, виконують сучасні політичні партії?
- 5.Взаємозв'язок партійних і виборчих систем.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. До політичного лексикону слово „партія“ увійшло за часів:

- а) Римської імперії;
- б) Київської Русі;
- в) ІІ республіки у Франції;
- г) війн Наполеона.

2. Назвіть основну ознаку політичної партії:

- а) наявність офіційно прийнятої програми;
- б) фіксоване членство;
- в) прагнення до завоювання влади або участі у владі;

г) наявність організаційної структури.

3. Партії у своєму розвитку (за визначенням М. Вебера) пройшли три стадії:

- а) аристократичне друкування;
- б) політичний клуб;
- в) масова партія;
- г) кадрові партії.

4. Хто із класиків політології вважав політичні партії суспільними об'єднаннями, що спираються на добровільне членство і ставлять метою завоювання влади?

- а) М. Вебер;
- б) К. Маркс;
- в) Р. Міхельс;
- г) Г. Моска.

5. Якої ознаки політичних партій не виділив у своїй концепції Д. Лапаламбара?

- а) власної ідеології та програми;
- б) боротьба за владу;
- в) об'єднання людей;
- г) фінансові ресурси.

6. Залежно від типу організаційної структури партії діляться на:

- а) класові, міжкласові, класоподібні;
- б) кадрові й масові;
- в) легальні й нелегальні;
- г) правлячі й опозиційні.

7. Чим відрізняються масові партії від кадрових?

- а) значною кількістю членів;
- б) аморфним вільним членством;
- в) перевагою ідеологічної й виховної форм діяльності;
- г) опорою на професійних політиків і фінансову еліту.

8. Тип партії, яка є продуктом загального виборного права:

- а) ідеологічна;
- б) масова;
- в) кадрова;
- г) опозиційна.

9. Що переліченого не входить у традиційні критерії оцінки політичної партії?

- а) характер організації
- б) зміст ідеології
- в) підтримка населення
- г) величина казни

10. Залежно від участі в здійсненні влади партії поділяються на:

- а) опозиційні й легальні;
- б) правлячі й опозиційні;
- в) правлячі й легальні;
- г) легальні й нелегальні.

11. За місцем у політичному спектрі партії бувають:

- а) кадрові й масові;
- б) парламентські й авангардні;
- в) праві, ліві й центристські.
- г) правлячі та опозиційні.

12. Яка з перелічених функцій забезпечує поповнення рядів партії й виховання її лідерів?

- а) соціального представництва;
- б) політичного рекрутування;
- в) соціальної інтеграції;
- г) боротьби за владу

13. Прямі й непрямі прояви суспільного інакомислення й невдоволення існуючим режимом властиві:

- а) фракції;
- б) масовій політичній партії;
- в) опозиції;
- г) ідеологічній партії.

14. Тип партії, яка є продуктом загального виборного права:

- а) кадрова;
- б) масова;
- в) легальна;
- г) нелегальні

15. За методами і способами діяльності партії поділяються на:

- а) кадрові й масові;
- б) парламентські й авангардні;
- в) класові та міжкласові;
- г) праві, ліві й центристські.

16. Партійна система — це:

- а) зведення правил, прийнятих у тій або іншій партії;
- б) союз дружніх партій;
- в) сукупність всіх партій, що діють у рамках політичної системи й відносин між ними;
- г) сукупність легально діючих у країні політичних партій.

17. Головною ознакою двопартійної системи є:

- а) наявність у країні тільки двох партій;
- б) розкол суспільства на два непримиренних табори, кожний з яких очолює своя політична партія;
- в) наявність багатьох партій, серед яких тільки дві, як правило, змагаються на виборах і самостійно формують уряд;
- г) система, при якій уряд формується коаліціями із двох партій.

18. Яка із цих організацій була першою масовою політичною партією у світі?

- а) Ліберальна партія Англії;
- б) Загальний німецький робітничий союз;
- в) Демократична партія США;
- г) Комуністична партія Радянського Союзу.

19. Коли було прийнято Закон „Про політичні партії України“?

- а) 28 червня 1996 р.;
- б) 5 квітня 2001 р.;
- в) 8 грудня 2004 р.;
- г) 16 липня 1990 р.

20. Яка із українських політичних сил сьогодення за своїм політичним темпераментом є правою?

- а) Солідарність;
- б) Всеукраїнське об'єднання „Свобода“;
- в) Самопоміч;

г) Всеукраїнське об'єднання „Батьківщина“.

ТЕМА 9. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ТА ЛІДЕРСТВО

ПЛАН

1. Поняття і особливості політичних еліт як суб'єктів політики. Національна еліта та теоретичні обґрунтування елітизму.
2. Функції і типологія політичних еліт.
3. Сутність зміст, функції політичного лідерства та його типологія.
4. Проблеми становлення політичної еліти та інституту політичного лідерства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА :

1. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
- 2.
3. Головатий М.Ф. Мистецтво політичної діяльності. Навч. посібн.- К.: МАУП, 2002.
4. Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. - К., 1999.
5. Кухта Б. Політичний лідер. - Львів, 2000.
6. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і політичне лідерство. - Львів, 1995.
7. Політична еліта України: Чи здатна вона виконати свою суспільну місію на сучасному етапі? // Дзеркало тижня, №44 (469), 15 листопада 2003р.
8. Політологія. / За ред О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002.
9. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
10. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — К., 2004.
11. Політологія. Підручник / За науковою редакцією Антоніни Колодій. - К., Ельга -Н, Ніка-Центр, 2000.
12. Томахів В. Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ., 2015.
13. Томахів В. Я. Українська політична еліта: деякі питання дефініції, формування, функціонування. Інтелекція та влада. Громадсько-політичний збірник. Вип. 7. Серія: політологія. — Одеса: Астопринт, 2006.
14. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник.-К: Либідь, 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

еліта, національна еліта, політична еліта, контреліта, псевдоеліта, політичне лідерство, політичний лідер.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. Які фактори спричиняють елітарність суспільства?
2. Обґрунтуйте думку, що історія політичної еліти будь-якої нації є історією національної державності .
3. Проаналізуйте роль політичного лідера в перехідні періоди історії.

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. В.Липинський і Дмитро Донцов про роль і місце еліти в українському державотворенні.
2. Еліти в історії України.
3. Інститут політичного лідерства в сучасній Україні: основні проблеми становлення.
4. Політичні пріоритети сучасних українських лідерів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Які фактори обумовлюють виникнення політичних еліт?

2. Проаналізуйте розвиток ідеї елітаризму в політичній думці.
3. Порівняйте концепції еліт В. Липинського та Д. Донцова.
4. Чи можна вважати нинішніх політиків і державних діячів України елітою?
5. Назвіть і розкрийте зміст основних концепцій політичного лідерства.
6. Кого можна назвати реальним політичним лідером в історії України?
7. Який лідер потрібен сучасній Україні?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Хто є творцем класичної теорії еліт?

- а) Х. Ортега-і-Гасет;
- б) Р. Даль;
- в) Г. Моска;
- г) О. Стамер

2. Яка із названих функцій характерна для правлячої еліти?

- а) висловлення соціального невдоволення;
- б) безпосереднє здійснення влади;
- в) висунення альтернативних законопроектів;
- г) формування тіньового уряду

3. Яка із названих рис не є властивою для відкритої еліти?

- а) має неформальний характер, допускається спонтанний приплив нових членів на конкурсних засадах;
- б) вирішальний чинник висунення на посаду – відданість офіційній політико-ідеологічній системі;
- в) високий професіоналізм, моральність і патріотизм;
- г) вирішальна роль в оцінці діяльності відводиться громадській думці

4. Яку групу політиків можна назвати квазі або псевдо елітою?

- а) політичну опозицію;
- б) еліта, яка є розколотою, фрагментарною;
- в) суб'єкти влади, які не дбають про інтереси власного народу;
- г) еліта, яка використовує авторитарні методи здійснення влади

5. Яке із суджень розкриває сенс харизматичного лідерства?

- а) підкорення особі, які базується на вірі в те, що влада законна, оскільки вона існувала завжди;
- б) підкорення особі, яка обрана законним демократичним шляхом;
- в) кожна суспільна організація повинна мати керівники;
- г) підкорення, що базується на вірі має в особливій якості особистості, які є Божим даром

6. З українських мислителів найбільше уваги проблемам еліти приділяв:

- а) М. Драгоманов;
- б) В. Липинський;
- в) М. Міхновський;
- г) М. Грушевський

7. Попередником авторів сучасних елітарних теорій був:

- а) Платон;
- б) Тома Аквінський;
- в) Гельвецій;
- г) Джеферсон

8. Хто відкрив «залізний закон» олігархічних тенденцій?

- а) В. Парето;
- б) М. Вебер;
- в) Р. Міхельс;
- г) Г. Моска

9. Яка із перерахованих ознак характеризує популістського лідера?

- а) професіоналізм і високий інтелект;
- б) сила волі;
- в) здатність генерувати ідеї і сприймати чужі;
- г) необґрунтовані обіцянки, демагогічні гасла

10. На думку якого мислителя політична історія є постійною циркуляцією еліт – «лисів» і «левів»?

- а) Г. Моска;
- б) Р. Міхельс;
- в) А. Шопенгауер;
- г) В. Парето

11. Хто автор концепції про три типи політичного лідерства (традиційного, харизматичного, раціонально-правового)?

- а) М. Вебер;
- б) М. Моска;
- в) В. Парето;
- г) Р. Міхельс

12. Хто з мислителів визначив лідерство як «волю до влади»?

- а) Т. Гоббс;
- б) Ф. Ніцше;
- в) Н. Макіавеллі;
- г) Ж.-Ж. Руссо

13. В закритих елітах спостерігається тенденція т.з. «геронтократії». Що це означає?

- а) владу мудрих;
- б) владу престарілих;
- в) владу героїчних людей;
- г) владу багатих

14. Функціонування еліт в колишніх соціалістичних державах досліджував такий вчений:

- а) Г. Моска;
- б) М. Джилас;
- в) Р. Мілс;
- г) Т. Парсонс

15. Назвіть типи політичної еліти, які визначаються за сферою їх діяльності

- а) аристократія;
- б) демократична;
- в) регіональна;
- г) військова

16. Назвіть тип політичної еліти, який виникає в залежності від ідеології:

- а) бюрократична;
- б) місцева;
- в) регіональна;
- г) консервативна

17. Який тип еліти властивий сучасним демократичним суспільствам?

- а) плутократична еліта;
- б) демократична еліта;
- в) номенклатура;
- г) «відкрита» політична еліта

18. Який тип еліти властивий тоталітарним режимам?

- а) «еліта крові»;
- б) легітимна еліта;
- в) номенклатура;

г) аристократія

19. Визначте рису неприбутану «закритій еліті»:

- а) повага до громадської думки;
- б) відданість системі, правлячій партії;
- в) формування шляхом відбору кандидатур вищих керівництвом країни;
- г) некритичне сприйняття директив, спущених згори

20. Визначте рису неприбутану «відкритій політичній еліті»:

- а) множинність і конкурентність еліт;
- б) ініціативність;
- в) прийняття на посаду тільки через прихильність вищого начальства;
- г) розмитість границь між елітою та не елітою

**ТЕМА 10. СВІТОВІ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ДОКТРИНИ
ПЛАН**

1. Політичні ідеології і політичні доктрини: причини виникнення, сутність, структура, форми вияву, функції та типологія.
2. Лібералізм та неолібералізм. Ліберальні ідеї в Україні.
3. Консерватизм і неоконсерватизм. Історія та сучасний стан консерватизму в Україні.
4. Соціалізм, соціал-демократизм, комунізм: спільне та відмінне, ідейно-теоретичні засади, політична практика. Соціалістичні ідеї в Україні: поширення і функціонування.
5. Фашизм, анархізм, націоналізм як політичні доктрини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
2. Короткий оксфордський політичний словник / За редакцією І. Макліна, А. Макмілана — К.: Основи, 2005.
3. Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — К.: Українська перспектива, 1997.
4. Політологія. Підручник / За науковою редакцією А. Колодій — К.: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000.
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — К., 2004.
6. Політологія у запитаннях і відповідях: Навчальний посібник. / І. Г. Оніщенко, Д.Т. Дзюбко, І.І. Дуднікова та ін.; / За загальною редакцією К.Н. Лемківського. — К.: Вища школа, 2003.
7. Політологія. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002 .
8. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
9. Політологія: підручник / М. М. Вегеш та ін. ; ред. М. М. Вегеш. - 3-тє вид., перероб. і доповн. - К. : Знання, 2008.
10. Томахів В. Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ, 2015.
11. Холод В.В. Лекції з політології: Навч. посібник — Суми: Університетська книга, 2001.
12. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник.-К: Либідь, 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Політична ідеологія, політична доктрина, лібералізм, неолібералізм, консерватизм, неоконсерватизм, соціалізм, комунізм, націонал-комунізм, фашизм, анархізм, націоналізм, релігійний фундаменталізм.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. Чи можна стверджувати, що еволюція лібералізму і консерватизму зближує ці політичні ідеології?
2. Що спільного в класичному лібералізмі та неоконсерватизмі?
3. Який вплив здійснила соціал-демократія та соціальні і політичні процеси в сучасному світі?
4. Прослідкуйте еволюцію соціалістичної (комуністичної) ідеології в політичній свідомості українського народу. В яких формах існує ця ідеологія в сучасних умовах?
5. Визначте, які політичні ідеології переважають в різних регіонах України.
6. Яку роль відіграв націоналізм в політичній історії України?

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Історія і сучасний стан українського лібералізму?
2. Теоретичні засади українського консерватизму.
3. Порівняльний аналіз українського націонал-комунізму та сучасного комуністичного руху в Україні.
4. Роль ідеології націоналізму в утворенні незалежної України.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Які основні причини виникнення політичних ідеологій та яка їх відмінність від науки?
2. Яке співвідношення ідеології з політикою?
3. Яка відмінність у функціонуванні політичної ідеології у тоталітарному та демократичному суспільстві?
4. Які ідеї і цінності лібералізму не приваблюють, а які ні?
5. Чому виникає консерватизм та які його основні цінності?
6. Які основні елементи теоретичної і політичної програми соціал-демократії?
7. Яка із ідеологій на вашу думку найбільше потрібна сучасній Україні?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Кому належить вислів: "Я мислю-отже, я існую"?:

- а) Берклі
- б) Декарту
- в) Юму
- г) Дж. Бруно

2. Яке із визначень розкриває сутність політичної ідеології?

- а) система ідей, що відображають інтереси великих суспільних груп;
- б) система знань про політичне життя країни;
- в) ідеї, що відображають програмні цілі партії;
- г) об'єктивні знання про політичну сферу суспільного життя.

3. Яке із суджень розкриває сенс поняття «ідеологічний вакуум»?

- а) у національної еліти сформувались утопічні погляди на стан суспільства та шляхи подолання кризи;
- б) будь-яка ідеологія не допускає критичного мислення і заводить суспільство в тупик;
- в) еліта, відкинувши ідеологічні доктрини, не знає у якому напрямку розвивати суспільство;
- г) ідеологічні доктрини мають бути витіснені науковими політичними концепціями.

4. Які з названих цінностей властиві лібералізму?

- а) суспільна власність, рівність, народовладдя;
- б) приватна власність, парламентаризм, плюралізм;
- в) культ традицій, приватна власність, елітизм;
- г) свобода, справедливість, солідарність, соціальне партнерство.

5. Хто з філософів вважається засновником консерватизму?

- а) Ж. — Ж. Руссо;
- б) Е. Берк;

- в) І. Кант;
- г) Т. Гоббс.

6. Що у найбільшій мірі зумовило кризу світового комуністичного руху:

- а) підризна діяльність світового імперіалізму;
- б) низький рівень політичної свідомості пролетаріату;
- в) зрада комуністичній ідеології лідерів руху;
- г) компрометація комуністичних ідей практичними діями розбудові соціалізму СРСР та інших країнах

7. Яка з ідей не властива соціал-демократичному рухові?

- а) поєднання ринкових механізмів з державним регулюванням економіки;
- б) соціальне партнерство, а не класова боротьба;
- в) революційна боротьба як шлях до демократичного соціалізму;
- г) мирне співіснування держав з різним суспільним ладом.

8. Які з названих цінностей відносяться до комуністичної ідеології?

- а) суспільна власність, рівність, народовладдя;
- б) приватна власність, парламентаризм, плюралізм;
- в) культ традицій, приватна власність, елітизм;
- г) свобода, справедливість, солідарність, рівність.

9. Хто є основоположником соціал-демократичної ідеології:

- а) К. Маркс, Ф. Енгельс;
- б) Е. Бернштейн, К. Каутський, О. Бауер;
- в) І. Кант, Гегель;
- г) М. Вебер.

10. Які із названих цінностей належать до соціал-демократичної ідеології?

- а) суспільна власність, рівність, народовладдя;
- б) приватна власність, парламентаризм, плюралізм;
- в) культ традицій, приватна власність, елітизм;
- г) свобода, справедливість, солідарність, рівність.

11. Ідеологія консерватизму надає перевагу інтересам:

- а) особи;
- б) колективу;
- в) лідера;
- г) нації і держави.

12. Хто є основоположником комуністичної ідеології?

- а) І. Кант, Гегель;
- б) К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін;
- в) Е. Бернштейн, К. Каутський, О. Бауер;
- г) Е. Берк, Ф. Ніцше.

13. Християнсько-демократична ідеологія — це різновид:

- а) соціал-демократизму;
- б) консерватизму;
- в) лібералізму;
- г) комунізму.

14. Представниками української соціал-демократії були:

- а) І. Франко, М. Грушевський, С. Петлюра;
- б) М. Хвильовий, М. Скрипник;
- в) С. Томашівський;
- г) В. Кучабський.

15. Хто із представників комуністичного руху в Україні відноситься до „націонал-комуністів”?

- а) М. Скрипник;
- б) В. Затонський;

- в) С. Косіор;
- г) Ю. Коцюбинський.

16. Ідеологами українського націоналізму були:

- а) Д. Донцов, М. Міхновський;
- б) В. Липинський;
- в) М. Костомаров;
- г) М. Драгоманов.

17. Хто був основоположником ідей українського консерватизму?

- а) Д. Донців;
- б) М. Міхновський;
- в) С. Петлюра;
- г) В. Липинський.

18. Хто був основоположником ліберальних ідей в Україні?

- а) М. Драгоманов;
- б) І. Франко;
- в) В. Антонович;
- г) Б. Кістяківський.

19. Кому належить першість у використанні терміну «ідеологія»:

- а) Дж. Локку;
- б) К. Марксу;
- в) Е. Берку;
- г) А. де Трассі

20. Яка із світових релігій має найбільш чітко визначену соціально-політичну доктрину?

- а) іслам;
- б) буддизм;
- в) християнство;
- г) всі названі

ТЕМА 11. ДЕМОКРАТІЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВИ

ПЛАН

1. Поняття демократії та її сучасні концепції.
2. Критерії та принципи демократичної організації суспільства.
3. Сучасні форми демократичного врядування.
4. Проблеми розвитку демократії в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Основи демократії. Посібник / За заг. ред. А. Колодій.-К., 2001
2. Політологія / За ред. А. Колодій.-К., 2003.
3. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
4. Колодій А.. Політологія. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К., 2004.
6. Політологія. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002 .
7. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
8. Томахів В. Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ, 2015.
9. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник.- К: Либідь, 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Демократія; безпосередня демократія; представницька демократія; суверенітет народу; конституціоналізм; ліберальна демократія; парламентаризм; правова держава; демократизація.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. Проаналізуйте історичні форми демократії.
2. Проведіть порівняльний аналіз сучасних концепцій демократії.
3. Визначте проблеми становлення демократії в Україні.

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Історичні форми демократії.
2. Парламентаризм і демократія.
3. Плебісцитарна теорія демократії Макса Вебера.
4. Конституція України як демократична модель суспільного розвитку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Використовуючи словники розкрийте зміст таких категорій: демократія; лібералізм; плюралізм; конституціоналізм; права людини; безпосередня і представницька демократія.
2. Назвіть основні демократичні принципи.
3. Приведіть приклади історичних форм демократії.
4. Дайте характеристику парламентаризму.
5. Назвіть основні етапи поширення демократії у світі.
6. Проаналізуйте шляхи переходу народів від тоталітаризму до демократії
7. Визначте основні принципи демократії які закладені в Конституції України.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Кому із цих античних мислителів належить вислів «демократія – це правління «нерозумних і гірших»?

- а) Шан Яну
- б) Геракліту
- в) Демосфену
- г) Лао - цзи

2. Яку країну називають батьківщиною демократії?

- а) Великобританія
- б) США
- в) Нідерланди
- г) Данія

3. Який із типів демократії передбачає участь народу у прийнятті політичних рішень?

- а) ліберальна
- б) партисипітарна
- в) соціальна
- г) плебісцитарна

4. Якою із цих демократичних країн править монарх?

- а) Італія
- б) Нідерланди
- в) Фінляндія
- г) Греція

5. Яка із вимог не є характерною для демократичного суспільства?

- а) чесні та змагальні вибори
- б) формування уряду внаслідок виборів
- в) захист прав особи та меншості
- г) безапеляційний засіб керівництва

6. Який із елементів не входить у процедуру голосування?

- а) ідентифікація виборця
- б) підтримка обранців
- в) отримання бюлетеня
- г) власне голосування

7. Яка із теорій демократії стверджує, що влада в державі завжди належить вузькому колу осіб, обраних управляти, керувати та владарювати?

- а) класична
- б) елітарна
- в) партисипітарна
- г) плюралістична

8. Хто є главою держави та гарантом конституції у більшості демократичних державах?

- а) прем'єр – міністр
- б) глава церкви
- в) президент
- г) парламент

9. Яка із рис політичного життя не є характерною для демократичного суспільства?

- а) волевиявлення політичних інтересів спільнот
- б) відкрита політична боротьба
- в) пошук мирних шляхів розв'язання конфліктів
- г) збройне повалення чинної влади

10. Яку назву має свідоме ухилення виборців від участі у виборах?

- а) пацифізм
- б) етатизм
- в) абсентеїзм
- г) конформізм

11. Визначення демократії як поліархії, що має дві якісно відмінні моралі: мажоритарну та консенсусну – належить:

- а) А. Лійпхарту
- б) В. Веберу
- в) Й. Шумпетеру
- г) З. Бжезінському

12. Хто із політологів ввів у науковий обіг категорію „держава стабільної демократії”?

- а) А. Лійпхарт
- б) Г. Алмонд
- в) Й. Шумпетер
- г) С. Ліпсет

13. Ідея народного суверенітету була обґрунтована:

- а) Ш.-Л. Монтеск'є
- б) Ж.-Ж. Руссо
- в) Дж. Локком
- г) Т. Гоббсом

14. Політичний плюралізм найповніше проявляється у :

- а) багатопартійності
- б) розподілі влади
- в) різноманітності думок
- г) наявності опозицій.

15. Демократичний принцип рівності не передбачає:

- а) політичної дійсності
- б) рівності можливостей
- в) соціально-економічній рівності
- г) юридичної рівності

16. Демократію вважав неможливою і недоцільною:

- а) А.Лінкольн
- б) У.Черчіль
- в) К.Поппер
- г) Є.Вятр

17.Ідея поєднання елементів прямої і представницької демократії належить до:

- а) концепції ліберальної демократії
- б) концепції партисипаторної демократії
- в) концепції корпоративної демократії
- г) концепції елітарної демократії

18. Партисипаторна демократія – це:

- а) демократія участі
- б) демократія елітаризму
- в) економічна демократія
- г) соціальна демократія.

19.Консолідована демократія – це :

- а) коли опозиції гарантовано право на політичну діяльність
- б) коли інститути народовладдя існують, але вони ще нестійкі
- в) коли демократія легітимна як на рівні національної еліти, так і народних мас
- г) коли у парламенті сформувалась стійка більшість

20. В чому суть ліберальної концепції демократії?

- а) врахування інтересів різних суспільних груп, їх узгодження
- б) влада з дисперсною, поліцентричною
- в) поєднання принципу народовладдя з широкими індивідуальними свободами
- г) влада належить робітничому класу в союзі з бідним селянством

ТЕМА 12. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

ПЛАН

1. Поняття, структура та функції політичної культури.
2. Політична соціалізація: суб'єкти, фази, форми.
3. Політична культура українського народу: традиції, сучасний стан, тенденції розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
2. Карнаух А. Формування політичної культури молоді на сучасному етапі // Людина і політика. — 2004. — №5.с.205-212.
3. Колодій А.. Політологія. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.
4. Лісовий В. Культура-ідеологія-політика. — К., 1997.
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — К., 2004.
6. Політологія. / За ред О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002 .
7. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
8. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. - Тернопіль, 2006.
9. Томахів В.Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ, 2015.
10. Шляхтун П. П. Політологія (Теорія та історія політичної науки).Підручник. — К., 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

політична культура, громадянська культура, політична субкультура, політична цінність, політична орієнтація, політичний міф, політичний стереотип, політична традиція, політичний символ, політична соціалізація.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

1. Назвіть характерні риси української політичної культури, які сприяють, чи навпаки, заважають сучасному національному та державницькому відродженню України.
2. Окресліть причини аполітичності та політичної пасивності значної частини громадян країни. Які чинники можуть сприяти зростанню інтересу співвітчизників до політики?
3. Які суспільні інститути та життєві фактори у найбільшій мірі впливають на політичну соціалізацію сучасної української молоді і чому?

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ ТЕФЕРАТИВ:

1. Концепція політичної культури Г.Алмонда.
2. Ментальність та політична культура української нації.
3. Особливості молодіжної політичної субкультури.
4. Форми політичної соціалізації студентської молоді.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте визначення поняття «політична культура».
2. Якою є структура та функції політичної культури?
3. Яку роль у функціонуванні політичної культури виконують політичні цінності, ідеали, традиції, міфи, стереотипи, символи?
4. Розкрийте сутність політичної соціалізації, її фази.
5. У чому специфіка патріархальної, підданської та активістської політичних культур?
6. Розкрийте зміст поняття «громадянська культура».
7. Які фактори впливають на формування національної політичної культури?
8. Назвіть основні риси політичної культури українського народу.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Хто з американських політологів вважається засновником наукової теорії політичної культури?

- а) Д. Істон
- б) К. Дойч
- в) А. Лоуел
- г) Г. Алмонд

2. У чому суть концепції політичної культури, запропонованої українським ученим В. Липинським?

- а) поєднання політичної творчості з політичною наукою
- б) насичення політики моральними цінностями
- в) поєднання політики і права
- г) перетворення політики у професійну діяльність

3. Що на погляд Г. Алмонда представляє собою політична культура?

- а) сукупність суспільно-політичних цінностей
- б) політичні традиції народу
- в) політичні орієнтації громадян
- г) принципи і форми політичної діяльності

4. Чи слід відносити до компонентів політичної культури моделі, стереотипи політичної поведінки?

- а) так
- б) ні
- в) частково (тільки ті, що мають демократичний характер)
- г) частково (тільки ті, що передбачені законом)

5. Чому політичну культуру часто характеризують як код чи матрицю політичних процесів?

- а) у політичній культурі зосереджений досвід життєдіяльності попередніх поколінь
- б) елементи такої культури володіють життєво-важливою соціальною інформацією
- в) у зразках політичної культури закладена програма формування і функціонування політичної системи суспільства
- г) політична культура відповідає життєвим інтересам громадян

6. Які із названих структурних блоків не належать до політичної культури?

- а) пізнавальний (уявлення, міфи тощо)
- б) нормативно-оцінний (цінності, норми, переконання тощо)
- в) інституційний (традиційні політичні інституції, форми і методи їх діяльності)
- г) комунікативний (ЗМІ, Інтернет тощо)

7. Яка із названих функцій не властива політичній культурі?

- а) розподільча
- б) ідентифікаційна
- в) комунікативна
- г) інтегративна

8. Які із названих політичних явищ є елементом політичної культури особи?

- а) політичні інтереси
- б) політичні переконання та ідеали
- в) політичні права громадянина
- г) його політичні обов'язки

9. Яку соціальну роль виконує політична культура?

- а) формує громадянську думку
- б) задовольняє політичні інтереси громадян
- в) забезпечує відтворення політичного життя на основі наступності
- г) забезпечує законність і порядок

10. Що істотно впливає на специфіку національної політичної культури?

- а) форма власності на засоби виробництва
- б) національний характер і менталітет
- в) рівень політичних прав і свобод громадян
- г) форма державного устрою

11. Які ідеальні типи політичної культури запропоновані Г.Алмондом та С.Вербою?

- а) патріархальна, підданська, активістська
- б) зорієнтована на інтереси громадян, корпорацій, держави
- в) цілісна, фрагментована
- г) індустріальна, постіндустріальна

12. Що таке політична субкультура?

- а) заборонені державою політичні традиції та символи
- б) культура різних історичних епох
- в) культура певної суспільної групи, яка істотно відрізняється від домінуючої політичної культури
- г) політична культура, яка має цінності та орієнтації протилежні до офіційно санкціонованих державою

13. У чому сенс так званої „громадянської культури”?

- а) культура громадян країни
- б) активістська політична культура
- в) політична культура демократичної країни
- г) поєднання активістської політичної культури з певними рисами патріархальної та підданської

14. Які основні фази політичної соціалізації?

- а) індивідуалізація, колективізація

- б) адаптація, інтериоризація
- в) лібералізація, демократизація
- г) ідеологізація, плюралізація

15. Який із суб'єктів суспільного поняття не має істотного впливу на політичну соціалізацію?

- а) ЗМІ
- б) профспілкові організації
- в) сім'я
- г) політичні партії

16. Що таке політичне самовідчуження?

- а) політична пасивність громадян
- б) заборона політичної діяльності
- в) байдужість громадян до політичних процесів
- г) добровільне нехтування громадян своїми політичними правами і свободами

17. Яка з названих цінностей належить до постіндустріальних цінностей?

- а) пріоритетність порядку
- б) потреба у сильних лідерах
- в) опора на політичні інститути
- г) пріоритетність самовираження, політичної участі

18. Які традиційні риси української політичної культури?

- а) демократизм, індивідуалізм, толерантність
- б) авторитаризм, колективізм
- в) етатизм, пріоритет прав нації над правами особи
- г) пошук харизматичного лідера, схильність до несанкціонованих форм протесту

19. У чому сенс амбівалентності як характерної риси політичної культури сучасного українського суспільства?

- а) спостерігається конфлікт гілок влади
- б) існують протилежні думки щодо розбудови в Україні соціальної держави
- в) поєднання різних за змістом і спрямуванням суспільних цінностей
- г) запозичені політико-культурні елементи не відповідають українським традиціям і менталітету

20. Яка з рис політичної культури не властива молодому поколінню?

- а) критичність в оцінці стану суспільства
- б) схильність до радикальних заходів у реформуванні суспільних відносин
- в) загострене почуття справедливості
- г) висока політична активність і самодіяльність

ТЕМА 13. ОСНОВИ ЕТНОПОЛІТИКИ

ПЛАН

1. Поняття етносу, нації та етнополітики.
2. Національна свідомість, Націоналізм, інтернаціоналізм, космополітизм.
3. Суб'єкти, принципи та види державної етнополітики. Етнополітика української держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
2. Колодій А.. Політологія. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.
3. Лісовий В. Культура-ідеологія-політика. – К., 1997.
4. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К., 2004.

5. Політологія. / За ред О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002 .
6. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
7. Політологія. Підручник / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. — К., 2001.
8. Рудакевич О.М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. - Тернопіль, 2006.
9. Томахів В.Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ, 2015.
10. Шляхтун П. П. Політологія (Теорія та історія політичної науки).Підручник. — К.,Либідь, 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Етнос, народність, нація, національна меншина, національна свідомість, національна ідея, націоналізм, національна держава, шовінізм, космополітизм

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. Чи є взаємозв'язок між націоналізмом та інтернаціоналізмом? Якщо є, то в чому, а якщо немає то в чому?
2. Розкрийте зміст поняття « Етнос» Які дискусії відбуваються щодо його сенсу?
3. Охарактеризуйте такі типи націй: етнічна, громадянська, етногромадянська

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Національна ідея та її вплив на формування політичної системи України
2. Націогенез в Україні.
3. Національна держава та етнічна ідентичність.
4. Основні напрямки національної політики України.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Особливості національної політики України.
2. Що таке національний суверенітет?
3. Які передумови сучасного етнічного ренесансу в світі?
4. Чим відрізняється національна державність від національного суверенітету?
5. Що таке космополітизм?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Грецьке слово «ethnos» означає?

- а) натовп
- б) маса
- в) плем'я
- г) віче

2. Хто з цих науковців не є засновником етнічної теорії нації?

- а) П. Ван ден Берг
- б) Т. Адорно
- в) М. Новак
- г) Е. Сміт

3. На який історичний відрізок припав пік націоналізму?

- а) XIX – XX
- б) XV – XVI
- в) XVII – XVIII
- г) X – XI

4. Скільки атрибутів націоналізму виробив та проаналізував Б. Шеффер?

- а) 9
- б) 5
- в) 17
- г) 10

5.Світогляд та ідеологія притаманні нечисленним корінним народам та етнічним меншинам...

- а) етноцид
- б) етніцизм
- в) етатизм
- г) есканізм

6.Який французький письменник назвав Богдана Хмельницького «першим винахідником націоналізму»?

- а) А. Дюма
- б) Ж. Верн
- в) Е. Йонеску
- г) П. Меріме

7.Інтегральний націоналізм базується на...

- а) насиллі
- б) консенсусі
- в) порозумінні
- г) пацифізмі

8.Яка з цих європейських держав не сповідує власне демократичної етнонаціональної політики?

- а) Італія
- б) Франція
- в) Нідерланди
- г) Німеччина

9.Хто першим висунув тезу: «Україна для українців»?

- а) Є. Коновалець
- б) М. Міхновський
- в) С. Бандера
- г) С. Петлюра

10.Етнос це спільнота людей об'єднана спільною....

- а) економікою
- б) історією
- в) мораллю
- г) наукою

11.Хто з названих мислителів є співзасновником політичної теорії нації?

- а) Б. Спіноза
- б) К. Маркс
- в) Г. Гроцій
- г) Р. Декарт

12.Яким терміном характеризують наповнення виховання національним змістом, що передбачає формування самосвідомості громадянина?

- а) етнізація
- б) ідентифікація
- в) соціалізація
- г) етніцизм

13.Яким терміном характеризують ненависть індивідів до інших етносів, людей іншої національності?

- а) експансія
- б) ксенофобія
- в) денацифікація
- г) преференція

14.Хто із політологів вважає, що право особистості на самовизначення є істотним доповненням до всякого права нації на самовизначення?

- а) С. Булгаков
- б) К. Шпрінгер
- в) Г. Спенсер
- г) І. Бентам

15. Який із напрямків націоналізму отримав свою назву від прізвища капрала армії Наполеона?

- а) патріотизм
- б) ісламізм
- в) шовінізм
- г) яacobізм

16. Який німецький письменник у праці «Дальше про у всесвітній літературі» відзначав, що кожна нація має особливості, чим відрізняється від інших?

- а) Ф. Шіллер
- б) В. Грімм
- в) Г. Белль
- г) Й. Гете

17. Яку країну більшість вітчизняних науковців називали «тюрмою народів»?

- а) Румунію
- б) Австро-Угорщину
- в) Росію
- г) Польщу

18. Хто із соціологів стверджував, що національна свідомість виховує таке почуття, що забезпечує правову внутрішню спільність?

- а) С. Манчіні
- б) Г. Кан
- в) К. Лапсет
- г) О. Бауер

19. Скільки мов на території України мають статус державної?

- а) дві
- б) одна
- в) жодна
- г) усі

20. Ідею національної держави висловив...

- а) М. Вебер
- б) К. Маркс
- в) Ф. Ніцше
- г) Г. Моска

ТЕМА 14. ОСНОВИ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

ПЛАН

1. Поняття міжнародних відносин та їх наукові концепції.
2. Суб'єкти міжнародних відносин та їх типологія.
3. Закономірності розвитку міжнародних відносин на сучасному етапі.
4. Україна як суб'єкт міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Камінський А. Вступ до міжнародних відносин. Курс лекцій. – Львів, 1995.
2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
3. Колодій А.. Політологія. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.
4. Міжнародні відносини та зовнішня політика. Підручник. Л.Ф. Гайдуков та ін. – К., 2001.

5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К., 2004.
6. Політологія. / За ред О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002 .
7. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
8. Політологія. Підручник / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – К., 2001.
9. Томахів В.Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ, 2015.
10. Шляхтун П. П. Політологія (Теорія та історія політичної науки).Підручник. – К., 200

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Національний інтерес, міжнародні відносини, міжнародне право, геополітика, світовий політичний процес

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. Розрахуйте зміст кожного вектора сучасної української стратегії. Який з цих векторів ви вважаєте найбільш пріоритетним? Чому?
2. Охарактеризуйте покликання України, як воно визначене в сучасних зарубіжних геополітичних концепціях. Чи відповідає воно інтересам незалежної української держави? Відповідь обґрунтуйте
3. Розкрийте геополітичну детермінанту напруженості українсько-російських стосунків. Якими, на Вашу думку, є чинники оптимізації українсько-російських стосунків?
4. Які основні напрями співпраці України з НАТО? Якими документами вони визначені?
5. В якому руслі розвивається співробітництво Україна-ЄС?

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

- 1.Глобальні і регіональні аспекти національної безпеки України.
- 2.Майбутнє України в нових геополітичних реаліях.
- 3.Міжнародна злагода як основа соціально - політичної стабільності.
- 4.Перспективи євразійської геополітичної стратегії сучасної України.
- 5.Роль України в міжнародній політиці.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

- 1.Які особливості міжнародних відносин?
- 2.В чому полягає суть модерністського напрямку міжнародних відносин? Які його особливості?
- 3.Що таке геополітика?
- 4.Розкрийте структуру міжнародних відносин?
- 5.Назвіть риси сучасного світового процесу?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1.Засновником напрямку політичного реалізму вважають...

- а) Р. Челлена
- б) Г. Моргентау
- в) Д. Розентау
- г) Р. Емерсона

2.Як називається найбільш впливовий керівний орган ООН?

- а) Генеральна асамблея
- б) Міжнародний суд
- в) Рада безпеки
- г) Секретаріат

3.Що вивчає геополітика?

- а) взаємодію географічного простору і суспільства
- б) взаємодію держави і простору

- в) взаємовпливи природи і суспільства
 - г) впливи суспільства на природу і середовище
- 4. Яка з цих країн не належить до соціалістичного табору?**
- а) Китай
 - б) В'єтнам
 - в) Лаос
 - г) КНДР
- 5. До складу СНД входить ... держав.**
- а) 15
 - б) 10
 - в) 8
 - г) 11
- 6. Засновником терміну «геополітика» вважають...**
- а) Г. Зіммеля
 - б) Ж. Гобіно
 - в) Р. Арона
 - г) Р. Челлена
- 7. Яка із цих держав не входить до Європейського Союзу?**
- а) Норвегія
 - б) Кіпр
 - в) Мальта
 - г) Фінляндія
- 8. Яким терміном у міжнародному праві називають повідомлення однією державою іншій про відмову від укладеного договору?**
- а) Ратифікація
 - б) Денонсація
 - в) Консенсус
 - г) Ноія
- 9. Яка із цих міжнародних організацій є найчисельнішою?**
- а) СНД
 - б) НАТО
 - в) ОПЕК
 - г) ОБСЄ
- 10. В якому році Україну було прийнято в Раду Європи?**
- а) 1999
 - б) 1996
 - в) 1991
 - г) 1968
- 11. Яку назву має перша європейська міжурядова організація (утворена у 1949 році)?**
- а) ОБСЄ
 - б) Європейський Союз
 - в) Рада Європи
 - г) Римський клуб
- 12. Хто автор цих слів: «Ніде не може відбутися нічого істотного, щоб воно не зачепило усіх»?**
- а) К. Ясперс
 - б) Р. Даль
 - в) Г. Моска
 - г) Ж. Гобіно
- 13. Скільки держав входить до складу Європейського Союзу (після 1.01.2008)?**
- а) 25
 - б) 15

- в) 28
- г) 34
- 14.Що повинно зробити людство для свого виживання?**
 - а) відмовитись від техногенної цивілізації
 - б) освоїти космос
 - в) відродити релігійні норми і традиції
 - г) вирішити глобальні проблеми
- 15.Датою заснування Римського клубу є ...рік.**
 - а) 1949
 - б) 1968
 - в) 1975
 - г) 1945
- 16.До «азіатських тигрів» не відносять?**
 - а) Філіппіни
 - б) Таїланд
 - в) Сінгапур
 - г) Індію
- 17.Творцем теорії зовнішньої політики є...**
 - а) Д. Сінер
 - б) А. Органські
 - в) М. Каплан
 - г) Д. Розентау
- 18.Яка із цих країн входить до складу G8 («Великої вісімки»)?**
 - а) Іспанія
 - б) Китай
 - в) Італія
 - г) Нідерланди
- 19.Ініціатором створення Ліги Націй був...**
 - а) В. Вільсон
 - б) В. Черчілль
 - в) Л. Троцький
 - г) К. Ататюрк
- 20.Яка із перелічених європейських країн не є постійним членом Ради безпеки ООН?**
 - а) Німеччина
 - б) Франція
 - в) Росія
 - г) Велика Британія

ТЕМА 15. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

ПЛАН

- 1.Політична думка Стародавнього світу.
- 2.Політичні ідеї епохи Середньовіччя.
- 3.Розвиток політичних вчень Нового часу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Политика // Сочинения в 4-х т. – М., 1990. – Т. 4.
2. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
3. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
4. Колодій А.. Політологія. - 2-е вид., перероб. та доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.
5. Макиавелли Н. Государь. – К., 1990.
6. Платон. Государство // Сочинения в 4-х т. – М., 1971. – Т. 3. – Ч. 1.

7. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К., 2004.
8. Політологія. / За ред О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002 .
9. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
10. Політологія. Підручник / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – К., 2001.
11. Томахів В.Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ, 2015.
12. Шляхтун П. П. Політологія (Теорія та історія політичної науки). – К., 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

Політична історія, політична думка, історія політичної думки, політична ідея, політичне вчення, політична наука

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ :

1. ”Salus populi lex” (благо суспільства – вищий закон). А як на Вашу думку, що ж робити з інтересами окремої людини?
2. Який вплив мають політичні вчення Стародавньої Греції та Стародавнього Сходу, середньовіччя, відродження, Просвітництва та Нового часу на сучасний розвиток теорій?

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Проблеми управління державними справами у поглядах Конфуція.
2. Доктрина державного суверенітету Жана Бодена.
3. Європейська політологія першої половини ХХ ст.: тенденції, теоретичні проблеми, перспективи розвитку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Чим відрізняються погляди Платона і Арістотеля на функції держави і що їх об'єднує?
2. Який вплив мають політичні вчення Стародавньої Греції та Стародавнього Сходу, Середньовіччя, відродження, Просвітництва та Нового часу на сучасний розвиток політичних теорій?
3. Які заслуги перед політичною наукою роблять Н. Макіавеллі видатним вченим?
4. Що об'єднує і чим відрізняються погляди Т. Гоббса і Дж. Локка на державу?
5. Що характерно для поглядів К.Маркса і М. Вебера на політику і політичні процеси?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Кому із мислителів належать слова «Держава – це велика сім'я»?

- а) Конфуцій
- б) Сенека
- в) Епікур
- г) Демокріт

2. Під якою назвою більше відома праця Т. Гоббса «Матерія, форма і влада держави церковної і світської»?

- а) «Сфінкс»
- б) «Харибда»
- в) «Левіафан»
- г) «Мінотавр»

3. Хто із видатних політологів не належав до течії соціалістів – утопістів?

- а) Т. Мор
- б) Р. Оуен
- в) Ш. Монтеск'є
- г) К. Сен – Сімон

4. Який із цих творів є плодом творчості Н. Макіавеллі?

- а) «Культура Риму»
- б) «Боротьба П'ємонту»
- в) «Історія Флоренції»
- г) «Література Ломбардії»

5.Хто із російських мислителів у своїх працях висловив тезу «Щоб встановити республіканську форму правління необхідно вбити царя, знищити царську сім'ю...»?

- а) О. Герцен
- б) П. Пестель
- в) М. Чернишевський
- г) В. Белінський

6.Цей мислитель Стародавнього Сходу ратував за запровадження жорстких, суворих законів?

- а) Конфуцій
- б) Мо – цзи
- в) Лао – цзи
- г) Шан Ян

7.Праця Н. Макіавеллі «Володар» була настільною книгою...

- а) Йосипа Сталіна
- б) Пол Пота
- в) Кім Чен Іра
- г) Міклоша Хорті

8.Який французький філософ є автором трактування «Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів» ?

- а) Ф. Вольтер
- б) Р. Декарт
- в) Д. Дідро
- г) К. Гельвецій

9.Яку із сучасних концепцій походження держави запропонував Л. Гумплович?

- а) космічна теорія
- б) теорія завоювання
- в) теорія насилля
- г) теологічна теорія

10.Яка із цих ідей є ключовою у поглядах представників раннього комунізму?

- а) «Відмирання держави»
- б) «Приватна власність»
- в) «Світова революція»
- г) «Представницька влада»

11.Вкажіть, що виражає даний вислів „Правитель завжди буде правителем, слуга – слугою, батько-батьком, а син – сином”:

- а) сутність закону карми;
- б)сутність дії дао;
- в)зміст конфуціанського принципу „виправлення імен”;
- г)сутність буддиського розуму долі.

12.Хто із названих мислителів є автором концепції ідеальної держави:

- а)Демокріт;
- б)Геракліт;
- в)Платон;
- г)Арістотель

13.Основною причиною відчуження за К.Марксом є:

- а) соціальна нерівність;
- б)приватна власність;
- в) класова боротьба;

г) хижацьке ставлення до природи.

14. Наполягання на тому, що справжнє знання є основою правильних моральних вчинків було характерним для:

- а) Сократа;
- б) Піфагора;
- в) Демокріта;
- г) Марка Аврелія.

15. Кому із названих мислителів належить даний вислів: „Доля спрямовує того, хто її приймає, і тягне того, хто її опирається”:

- а) Платону;
- б) Канту;
- в) Піфагору;
- г) Сенеці.

16. У якому з періодів розвитку світової політичної думки виникла проблема „двоїстості істини”:

- а) період Античності;
- б) період Середньовіччя;
- в) період Відродження;
- г) період Нового часу.

17. „Ангельський доктор” - це:

- а) Августин;
- б) Тома Аквінський;
- в) Тертуліан;
- г) Ерігуена.

18. Автором концепції суспільного договору був:

- а) Т. Гоббс;
- б) Г. Гроцій;
- в) Д. Локк;
- г) Ж.-Ж. Руссо

19. Найдемократичніші тенденції епохи Просвітництва зустрічаються у працях:

- а) Ж.-Ж. Руссо;
- б) Ш. Монтеск'є;
- в) Н. Макіавеллі;
- г) Д. Локка.

20. Який метод для аналізу суспільних явищ розробив Г. Гегель:

- а) діалектичний;
- б) аналітичний;
- в) емпіричний;
- г) індуктивний.

ТЕМА 16. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

ПЛАН

1. Зародження та розвиток політичної думки в княжу добу історії України-Руси.
2. Політичні ідеї в Україні періоду Козаччини та Гетьманської держави.
3. Національне відродження і розвиток української політичної думки в ХІХ - початку ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? // Політологія. Кінець ХІХ—перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. — Львів, 1996.

3. Ілларіон. Слово про закон і благодать // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. – К., 2003. – Т.
4. Костомаров М.І. З «Книг буття українського народу» // Невичерпність демократії. – К., 1994.
5. Орлик П. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. – К., 2003. – Т.1.
6. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К., 2004.
7. Політологія. / За ред О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр „Академія“, 2002 .
8. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
9. Рудакевич О. М. Політологія. Лекції, семінари, самостійна робота. – Тернопіль, 2006.
10. Томахів В. Основи політології: Навчальний посібник . — Тернопіль, ТНЕУ, 2015.
11. Шляхтун П. П. Політологія (Теорія та історія політичної науки). Підручник. – К., Либідь, 2002.

ДАЙТЕ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКИХ ПОНЯТЬ:

українська політична думка, національне відродження, національна ідея, державницька ідея, напрям (школа) у вітчизняній історико-політичній науці.

ВИКОНАЙТЕ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ:

1. Порівняйте політичні погляди М. Міхновського та Д. Донцова.
2. Проаналізуйте базові ідеї та принципи Конституції Пилипа Орлика та порівняйте їх із засадами сучасної української Конституції.
3. Які концептуальні ідеї національно-державницького напрямку української політичної думки пройшли випробовування часом?

РЕКОМЕНДОВАНІ ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Вплив політичних ідей епохи Відродження на формування і розвиток політичної думки в Україні (XVI-XVII ст.).
2. Конституція П. Орлика – втілення державницької ідеї та демократичних традицій українського народу.
3. Політична концепція українського національного відродження М. Костомарова (за «Книгою буття українського народу»).
4. М. Драгоманов – фундатор політичної науки в Україні.
5. Концепції української державності у вітчизняній історико-політичній науці міжвоєнної доби ХХ ст.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Назвіть етапи розвитку політичної думки в Україні.
2. Розкрийте зміст релігійно-політичних ідей митрополита Ілларіона.
3. Які політичні проблеми досліджував Станіслав Оріховський?
4. Розкрийте зміст політичних ідей та принципів Конституції Пилипа Орлика.
5. Які політичні ідеї висловлював Григорій Сковорода?
6. Охарактеризуйте вклад Михайла Драгоманова у становлення політичної науки в Україні.
7. Чому Миколу Міхновського вважають одним із основоположників українського самостійництва?
8. Розкрийте зміст основних концепцій української політичної науки міжвоєнної доби ХХ ст.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1.Яке державне утворення було історично першим на території сучасної України?

- а) Скіфія
- б) Кіммерія
- в) Київська Русь
- г) Сарматія

2.Хто автор першого у вітчизняній історії політичного трактату „Слово про закон і благодать”?

- а) Нестор
- б) Володимир Великий
- в) Ярослав Мудрий
- г) Ілларіон

3.Хто з київських князів є автором твору „Повчання дітям”?

- а) Володимир Великий
- б) Святослав Хоробрий
- в) Володимир Мономах
- г) Ярослав Мудрий

4.Хто із українських мислителів другої половини XVI – початку XVII ст. вважав, що демократичні засади раннього християнства мають бути основоположними як для церковного, так і світського (державного) життя?

- а) П.Могила
- б) І.Вишенський
- в) К.Острозький
- г) М.Смотрицький

5.У якому році була ухвалена Конституція Війська Запорозького Пилипа Орлика?

- а) 1709 р.
- б) 1710 р.
- в) 1713 р.
- г) 1724 р.

6.Хто із викладачів Києво-Могилянської академії став ідеологом політичних і церковних реформ у Росії?

- а) С.Яворський
- б) Ф.Прокопович
- в) П.Могила
- г) Ю.Кониський

7. Як називається твір Пилипа Орлика у якому обґрунтовано право українців на власну суверенну державу?

- а) „Гетьманська Україна”
- б) „Вивід прав України”
- в) „Запорозька Січ”
- г) „Україна не Росія”

8.Хто із українських мислителів критично висловлювався проти тих, хто без поклику своєї природи прагне державних посад?

- а) Ф.Прокопович
- б) К.Гордієнко
- в) Г.Сковорода
- г) І.Котляревського

9.Кого вважають першим українським політологом?

- а) М.Костомарова
- б) В.Антоновича
- в) М.Драгоманова
- г) М.Грушевського

10. Кому належить ідея побудови слов'янської спілки християнських республік із центром у м. Києві?

- а) С.Оріховському
- б) М.Гоголю
- в) І.Котляревському
- г) членам Кирило-Мефодіївського товариства

11. Хто із українських учених ХІХ ст. вважав, що політична діяльність і боротьба мають базуватися на моральному ґрунті?

- а) М.Костомаров
- б) М.Драгоманов
- в) В.Антонович
- г) І.Поллюй

12. У якому році була заснована перша українська політична організація „Головна Руска Рада”?

- а) 1825 р.
- б) 1848 р.
- в) 1861 р.
- г) 1885 р.

13. Хто є автором твору „Самостійна Україна”, яка стала предтечею та ідейною основою українського націоналізму?

- а) І.Франко
- б) М.Грушевський
- в) М.Міхновський
- г) Леся Українка

14. Хто, на погляд М.Грушевського, є справжнім творцем історії?

- а) національні герої
- б) аристократія
- в) робітничий клас
- г) народні маси

15. Хто вважається фундатором українського консерватизму?

- а) М.Грушевський
- б) В.Липинський
- в) С.Томашівський
- г) Д.Донцов

16. Хто із українських мислителів ХХ ст. вважав, що сила нації – у націоналізмі як певному світогляді?

- а) В.Винниченко
- б) М.Хвильовий
- в) Д.Донцов
- г) С.Петлюра

17. Хто рішуче виступив за викорінення рабської психології та „плаксивої хохляцької розхлябаності ” в сучасних українців?

- а) М.Грушевський
- б) В.Винниченко
- в) В.Старосольський
- г) М.Хвильовий

18. Хто із названих українських мислителів ХХ ст. у творі „ Заповіт борцям за визволення” закликав орієнтуватися не так на зовнішні сили, як на свій народ, його мудрість і силу?

- а) С.Рудницький
- б) В.Винниченко
- в) В.Липинський

г) С.Томашівський

19. На яких ідеях сформувався національно-державницький напрям в українській політичній науці?

- а) домінування інтересів нації, розвиток демократії, розбудова національної держави
- б) аристократії, класократії, територіальної концепції нації
- в) народоправство, домінанта соціального над національним
- г) політичного та соціального ієрархізму, ініціативної меншості, творчого насильства.

20. Яку назву мала резонансна праця І.Дзюба?

- а) „Українізація чи русифікація”
- б) „Демократизація чи централізація”
- в) „Соціалізм чи лібералізм”
- г) „Інтернаціоналізм чи русифікація”

ГЛОСАРІЙ

Автократія (грец. *autokrateia* — *самовладдя*) — система управління суспільством чи державою, за якої одній особі належить виключна й необмежена верховна влада.

Автономія (грец. *autonomia* — *незалежність*) — форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто користується ширшими правами, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.

Авторитаризм — тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливістю застосування насильства чи примусу.

Адміністрація (лат. *administratio* — *управління, керівництво*) — сукупність розпорядчих органів державного управління, виконавчої влади (уряд, відомчі установи, виконавчі комітети, апарат президента, губернатора тощо), діяльність яких визначена законом чи конституцією країни.

Бюрократія (франц. *bureaucratie*, букв. — *панування канцелярії, від bureau* — *бюро, канцелярія* та грец. *watos* — *влада*) — вищий, привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі; ієрархічно організована система управління державою чи суспільством з допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями.

Вето (лаг. *veto* — *я забороняю*) — передбачений конституціями деяких країн акт, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити впровадження законів або рішень, прийнятих парламентом чи його нижньою палатою.

Виборча система змішана — такий порядок визначення результатів голосування, у якому поєднані елементи мажоритарної та пропорційної систем.

Виборча система мажоритарна (лат. *major* — *більший*) — такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат (або список кандидатів), який отримав більшість голосів у виборчому окрузі.

Виборча система пропорційна — такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, які висунули своїх кандидатів у представницький орган, проводиться згідно з кількістю отриманих партією голосів.

Влада — здатність, право й можливість розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також чинити вирішальний вплив на долю, поведінку та діяльність людей з допомогою різноманітних засобів (права, авторитету, волі, примусу та ін.); політичне панування над людьми; система державних органів; особи, органи, наділені владно-державними та адміністративними повноваженнями.

Влада виконавча — одна з трьох гілок державної влади, яка організовує та спрямовує внутрішню й зовнішню діяльність держави, забезпечує здійснення втіленої в законах волі суспільства, охорону прав і свобод людини.

Влада державна — вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монополією правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.

Влада законодавча — одна з трьох гілок влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Влада політична — здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

Влада судова — одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу

поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.

Вождизм — владні відносини, засновані на поділі групи (організації) на керівників і підлеглих, на особистій відданості політичному лідеру, вождю. В. переважно властивий для тоталітарних і авторитарних режимів.

Волюнтаризм (лат. *voluntarius* — *залежний від волі*) — позиція суб'єкта політики, згідно з якою головним чинником досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління й політичні наміри.

Геноцид — здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Геополітика — політологічна концепція, що вбачає в політиці якоїсь держави визначальну роль географічних чинників (просторове розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.).

Глобалізм (франц. *global* — *загальний, всесвітній*) — політична практика, зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їхнього взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням їх наслідків для світових процесів.

Громадська думка — відображення ставлення народу (в цілому або окремих спільнот) до влади, її діяльності, політики.

Громадські об'єднання — об'єднання, створені з метою реалізації та захисту громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів людини, які сприяють розвитку творчої активності й самостійності громадян, їх участі в управлінні державними та громадськими справами.

Громадянське суспільство — суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно з державою утворює розвинуті правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

Група тиску — суспільно-політичне об'єднання, яке прагне задоволення власних інтересів через вплив на державну владу або політичні партії. Від партії Г. т. відрізняється тим, що вона безпосередньо не бореться за владу, не бере участі в керівництві та управлінні державою..

Демагогія (грец. *demagogia*, від *demos* — *народ* і *ago* — *веду*) — форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

Демократія — форма державно-політичного устрою суспільства, яка ґрунтується на визнанні на роду джерелом влади.

Демократія представницька — порядок розгляду і вирішення державних і громадських питань повноважними представниками населення (виборними або призначеними).

Депортація — примусове виселення з місця постійного проживання, навіть вигнання за межі держави, особи чи групи осіб, частини населення, визнаних правлячим режимом як соціальне небезпечні.

Депутат (лаг. *deputatus* — *визначений, посланий*) — особа, уповноважена колективом для виконання якихось відповідальних завдань, доручень, виступів від його імені, для репрезентування й відстоювання його інтересів.

Держава — форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

Держава демократична — тип держави, в якій народ є джерелом влади, де державні демократичні соціально-політичні інститути та демократичний тип політичної культури, які забезпечують органічне поєднання участі народу у вирішенні загальнодержавних справ із широкими громадянськими правами і свободами.

Держава правова — тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Держава соціальна — держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі — приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості.

Державний устрій — спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими.

Деспотизм (грец. *despot* — *володар, самодержець*) — система державного устрою, необмежена монархія, яка характеризується абсолютним свавіллям влади та безправ'ям підданих; самовладдя, жорстоке придушення волевиявлення народу.

Децентралізація — управлінська політична система, покликана здійснювати владно значущі практичні рішення, що географічне чи організаційно перебувають поза межами безпосереднього впливу центральної влади; політичний процес, що передбачає делегування центральним урядом певних повноважень на місцевий рівень з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також втілення в життя специфічних регіонально-локальних програм.

Диктатура (лат. *dictature* — *необмежена влада*) — нічим не обмежена влада особи, класу чи іншої соціальної групи в державі, регіоні, що спирається на силу, а також відповідний політичний режим (скажімо, Д. пролетаріату); тимчасовий авторитарний режим, що вводиться на строк дії надзвичайних обставин для вжиття рішучих заходів, спрямованих на виведення країни з кризового стану (приміром, Д. генерала Піночета в Чилі).

Дисиденти (лат. *dissidens, dissidentis* — *незгідний, від dissidere* — *не погоджуватися, розходиться*) — інакомислячі особи, які виступають проти існуючого державного (політичного) ладу певної країни, протистоять офіційній ідеології та політиці.

Дискредитація — умисне зганьблення чийогось імені, підриг довіри, приниження чийогось честі, гідності, авторитету. У політиці вживається як один із засобів боротьби з противниками, досягнення успіху в передвиборчих змаганнях.

Дискримінація (лат. *discriminatio* — *розрізнення, розділення*) — свідоме обмеження свободи діяльності учасників політичного процесу; часткове чи повне, тимчасове чи постійне позбавлення тих чи інших учасників політичного життя їхніх конституційних та інших прав і свобод.

Діаспора (грец. *diaspora* — *розсіяння*) — розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або й власною владою за межі батьківщини; сукупність вихідців з якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за її межами.

Екстремізм (лат. *extremus* — *крайній*) — в ідеології й політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти існуючих громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.

Електорат (лат. *elector* — *виборець*) — громадяни, які мають право голосу для участі в політичних виборах. Рішення й настрої Е. визначають склад виборних органів влади, впливають на позиції політичних лідерів і партій

Еміграція (лат. *emigratio* — *виселення, переселення*) — переселення з батьківщини в іншу країну, а також тривале перебування громадян за межами батьківщини внаслідок такого переселення.

Етнонаціональні відносини — відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку — націями, народностями, національними групами та їх державними утвореннями.

Етнос (грец. *ethnos* — *народ*) — стійка сукупність людей, яка належить до певного народу, проживає на території чи в складі іншого народу і зберігає свою культуру, побут, мовні та психологічні особливості.

Ідентичність (лат. *Identifico* — *ототожнення*) — усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної групи, свого статусу, ролі.

Імпічмент (англ. *impeachment* — звинувачення) — особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Інавгурація (лат. *inaugure* — присвячую) — урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Процедура І. передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

Конституція (лат. *constitutio* — устрій, установа) — основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Конфедерація (лат. *confederatio* — спілка, об'єднання) — союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.

Конформізм (лат. *conformis* — подібний, відповідний) — пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, пануючих ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм, правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Корупція (лат. *corruptio* — підкуп, занепад) — підкупність, продажність, хабарництво державних посадових осіб, політичних і громадських діячів, урядовців та високопоставлених чиновників.

Легітимність (лат. *legitimus* — законний, правомірний) — здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лобізм (англ. *lobby* — кулуари) — діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

Менталітет — своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Міжнародні відносини — сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших зв'язків між державами й системами держав, між головними соціальними, економічними, політичними силами, організаціями й громадськими рухами, які діють на світовій арені.

Міжнародні організації — об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, відвернення та врегулювання воєнних конфліктів.

Монархія (грец. *monarchia* — єдиновладдя) — форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи — глави держави — спадкоємного монарха.

Народ — біологічна єдність, група, поєднана кровними, біологічними зв'язками.

Національна безпека — державна політика, спрямована на створення внутрішніх і зовнішніх умов, сприятливих для збереження чи зміцнення життєво важливих національних цінностей; стан, що забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства та його громадян.

Національні інтереси — інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом.

Національне питання — сукупність політичних, економічних, правових, культурницьких, освітніх та інших проблем, що проявляються у процесі внутрі- та міждержавного спілкування націй, народностей.

Нація (лат. *patio* — народ) — політичне, державно організований народ.

Номенклатура (ви лат. *poten* — ім'я) — коло посадових осіб, призначення та затвердження яких відноситься до компетенції вищестоящих органів.

Опозиція (лат. *oppositio* — протиставлення) — протидія, опір певній політиці,

політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому,

Парламент (лат. *par/are* — *говорити, розмовляти*) — найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Плебіцит - усезагальне опитування громадян з метою виявити їхню думку, волю й позицію щодо якогось спільного й значущого питання.

Плюралізм (лат. *pluralis* — *множинний*) — ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного й соціального розвитку, що випливає з існування декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань і розуміння буття; система влади, заснована на взаємодії та протилежності дій політичних партій і громадсько-політичних організацій.

Поділ влади — принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Політика (грец. *politika* — *державні й суспільні справи*) — організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головно на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля ствердження власних запитів і потреб.

Політика внутрішня — діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодії окремих сфер суспільства.

Політика зовнішня — загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює відносини з іншими державами та міжнародними організаціями відповідно до потреб, цілей і принципів її внутрішньої політики.

Політика міжнародна — система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та ін. зв'язків і відносин між народами, державами й групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Політична боротьба — явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

Політична воля — здатність політичного суб'єкта до послідовної реалізації поставлених цілей у сфері політичної влади.

Політична еліта — меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену видатними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Політична зрілість — рівень розвитку особистості, що характеризує ступінь і повноту оволодіння нею досвідом політичних відносин.

Політична криза — фаза політичного процесу, яка характеризується порушенням політичної стабільності в суспільстві, неможливістю ефективного функціонування політичної системи; гострий, важкий політичний стан суспільства, державно-правової системи, партій.

Політична опозиція — легальна форма протистояння, протидії певної соціальної або політичної групи чи партії офіційному курсові.

Політична орієнтація — певні уявлення політичних суб'єктів про цілі, завдання діяльності політичних партій, політичного режиму, суспільства в цілому.

Політична партія — організована група однодумців, яка виражає інтереси частини народу, класу, класів, соціальної верстви, верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участі в ній..

Політична свідомість — опосередковане відображення політичного життя, формування,

розвиток, задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини.

Політична ситуація — конкретне співвідношення політичних сил, сукупність подій, результат політичної діяльності.

Політична система суспільства — інтегрована сукупність відносин влади, суб'єктів політики, державних та недержавних соціальних інститутів, покликаних виконувати політичні функції щодо захисту, гармонізації інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, забезпечувати стабільність і соціальний порядок у життєдіяльності суспільства.

Політична соціалізація — процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Політична стабільність — стан динамічної рівноваги політичних сил.

Політична участь — залучення людей до процесу політико-владних відносин, здійснення ними певних актів, заходів, що виражають інтереси, потреби, уподобання, думки, погляди та настрої, вплив на органи влади з метою реалізації соціальних інтересів.

Політичне відчуження — процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її.

Політичне рішення — політична дія інформованого суб'єкта влади для реалізації певної мети, що передбачає оптимізацію зовнішніх, внутрішніх умов функціонування даного суб'єкта і визначення перспектив його подальшого розвитку.

Політичне функціонування — забезпечення участі політичних інституцій (державних установ, політичних партій, громадських організацій) в управлінні спільними справами.

Політичний блок (англ. *block* — *угода, союз*) — об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгоджених дій, досягнення спільних, насамперед політичних цілей.

Політичний конфлікт — зіткнення несумісних, часом протилежних, інтересів, дій, поглядів окремих людей, політичних партій, громадських організацій, етнічних груп, націй, держав та їх органів, військово-політичних і політико-економічних організацій (блоків).

Політичний лідер — глава, керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, якоїсь громади тощо; популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення коїсь спільної мети.

Політичний процес — послідовність подій, зумовлених певними обставинами; сукупність послідовних дій для досягнення результату.

Політичний режим — сукупність методів, засобів і способів, із допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Політичний розвиток — багатовимірний процес, у ході якого в результаті взаємодії різноманітних політичних сил здійснюються зміни у політичній поведінці, політичній культурі, в самій політичній системі суспільства.

Політичні відносини — реальні практичні відносини, взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відображені їхні інтереси і здійснюється політична діяльність — співробітництво чи боротьба (вибори, референдуми, мітинги, зібрання, маніфестації, страйки тощо).

Політичні обставини — умови політичного функціонування і розвитку суспільства, які виражаються у співвідношеннях політичних сил щодо оволодіння, утримання й використання політичної влади.

Політичні технології (грец. *techne* — *мистецтво, майстерність*) — сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату.

Популізм (лат. *populus* — народ) — загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади.

Республіка (лат. *respublica*, від *res* — *справа*, *public* — *громадський*) — форма

державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.

Референдум — спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

Самоврядування місцеве — політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і при підтримці держави.

Світовий політичний процес — сукупна діяльність народів, держав та їхніх інститутів, соціальних спільностей та їхніх організацій і рухів, які переслідують певні політичні цілі в царині міжнародного життя.

Сепаратизм — рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Система багатопартійна — цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які відрізняються програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою. С. б. є одним із критеріїв розвиненої політичної системи суспільства та її атрибутів; існує лише в демократичних країнах із чітким правовим регулюванням соціально-політичного життя та наявністю громадянського суспільства.

Система однопартійна — неконкурентний тип партійної системи, що складається з представників або членів однієї політичної партії. Існувала в СРСР, деяких інших соціалістичних країнах. На сучасному етапі поширена в постколоніальних країнах, де поки що не сформувалися сучасна розвинена соціальна структура і відповідний їй політичний плюралізм.

Соціал-демократія — ідеологічна й політична течія, яка виступає за здійснення ідей соціалізму в усіх сферах суспільного життя; важлива складова політики лівих сил сучасності, передусім Західної Європи.

Соціалізм (лат. *socialis* — *суспільний*) — вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Структура держави — система органів і установ, які виконують внутрішні й зовнішні функції держави.

Структура політичної системи — сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Суверенітет — незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

Тероризм (лат. *terror* — *жах, страх*) — здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства і настрахання, політичних вбивств, провокацій.

Толерантність (лат. *tolerantis* — *терплячий*) — терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій. Є неодмінною умовою демократичного, правового, стабільного суспільно-політичного устрою.

Тоталітаризм (лат. *totalis* — *увесь, повний*) — спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Узурпація (лат. *usurpatio* — *оволодіння*) — насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

Унітарна (лат. *unitas* — *єдність, однорідний, що складає ціле*) **державна** — єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення.

Устрій адміністративно-територіальний — певний спосіб територіального улаштування держави, утворення й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. У. а.-т. будь-якої держави — це поділ її території на певні частини — краї, області, провінції, землі, штати, департаменти, губернії, волості, повіти, райони, кантони тощо. Він зумовлений соціальною природою держави, традиціями історичного розвитку, завданнями й цілями пануючого режиму.

Фашизм (лат. *fascio* — *пучок, в'язка*) — ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Федерація — союзна держава, до складу якої входять державні утворення — суб'єкти федерації.

Форма правління — організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємини з населенням.

Харизма (грец. *charisma* — *милість, благодать, божий дар*) — особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного або політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.

Хунта — група заколотників, яка незаконно захоплює владу і править із застосуванням диктаторських методів.

Централізація (лат. *centrais* — *серединний*) — політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінська політична система з властивими їй вертикальною структурою та субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

1. Бебик В. Базові засади політології: історія, теорія, методологія і практика. — К.:, 2000.
2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навчальний посібник. — 7-е вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
3. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності. Навч. посібн. — К.: МАУП, 2002.
4. Денисенко В. М., Матвієнків С. М., Штерн В. Ю. Політологія. Вступ до спеціальності: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — Львів: Астролябія, 2007.
5. Кирилюк Ф. Історія політології. Т. I. — К., Либідь, 2002.
6. Кирилюк Ф. М. Політологія Нової доби. — К.: Видавничий центр «Академія», 2003.
7. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія. - К., 2002.....
8. Погорілий Д. Є. Політологія: кредитно-модульний курс. Навчальний посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2008.
9. Основи політичної науки . Курс лекцій . За ред. Б. Кухти . Ч.2. Львів, Кальварія - 1998.
10. Основи демократії. Посібник / За заг. Ред. А. Колодій. - К., 2001. - С. 19-129; 349-366.
11. Політологія: навчально-методичний комплекс. Підручник. / За ред. Ф. М. Кирилюка . — К., Либідь, 2004.
12. Політологія / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К., 2003.
13. Політологія: Наука про політику / За заг. ред. проф. Кремень В. Г., проф. Горлача М. І. — Х., 2002.
14. Политология / П. Сазонов, А. Фисун, В. Чигринов. — Х., 2001.
15. Политология. / Под ред. проф. М. А. Василика. — М., 2001
16. Політологія. Навчально-методичний комплекс / Гончарук Т. В., Гурик М. І., Дмитрів І. С., Рудакевич О. М., Томахів В. Я. — Тернопіль: Астон, 2008.
17. Політологія: Навч. Посібник. / М. П. Гетьманчук, В. І. Харченко, С. І. Дорошенко, О. Ю. Мороз, І. Р. Малик, В. В. Гулай, О. О. Волинець, Р. Я. Пасічний – Серія „Дистанційне навчання”. - Львів:, 2004.
18. Політологія: підручник / М. М. Вегеш та ін.; ред. М. М. Вегеш. — 3-тє вид., перероб. і доповн. — К.: Знання, 2008. — 384 с.
19. Політологія. Підручник. / За ред. проф. О. І. Семківа. Львів, Світ, 1994.
20. Томахів В. Історія політичних вчень. Опорний конспект лекцій, тематика семінарських занять, тестові завдання. Навчально-методичний посібник. — Тернопіль: ТНЕУ, 2012.
21. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки). Підручник. — К.: Либідь, 2002.
22. Ярош Б. О., Ярош О. Б. Загальна теорія політики: Навч. посіб. для студ. — Луцьк: РВВ „Вежа“ ВДУ ім. Лесі Українки, 2005.

ОРІЄНТОВАНИЙ ПЕРЕЛІК ЕКЗАМЕНАЦІЙНИХ ПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ З ПОЛІТОЛОГІЇ

I. Теоретичні питання.

Тема1. Політологія як наука і навчальна дисципліна.

1. Предмет політології: характерні особливості та структурні елементи.
2. Основні політологічні категорії та методи дослідження.
3. Політологія в системі соціально-гуманітарних наук. Причини виникнення політології як самостійної науки.
4. Функції політології та їх значення. Визначте, які функції політології є актуальними для сучасного українського суспільства
5. Основні етапи розвитку світової політичної науки.
6. Становлення і розвиток політичної науки в Україні.
7. Розкрийте актуальність політології як науки про політику в політичному житті сучасної України..
8. Політика як соціальне явище: причини виникнення, зміст та суть.
9. Основні підходи до трактування політики та їх еволюція.
10. Взаємодія політики з іншими сферами суспільного життя. Взаємозв'язок політики і економіки.
11. Співвідношення політики та моралі: основні підходи до вирішення проблеми. Макіавеллізм в політиці.

II. Практичні завдання.

1. Обґрунтуйте, в чому основна причина виникнення політики.
2. Обґрунтуйте, чому проблема влади є основною проблемою політики?
3. Розкрийте взаємозв'язок політики і економіки.
4. Визначте основні зміни в трактуванні політики, починаючи від Платона та Аристотеля і до сучасності
5. Англійський історик Е. Фрімен говорив, що «історія – це минула політика, а політика – це сучасна історія». Обґрунтуйте цей вислів.

Тема2. Політична влада

I. Теоретичні питання.

1. Сутність політичної влади. Співвідношення державної і політичної влади.
2. Розкрийте зміст основних політологічних концепцій влади.
3. Розкрийте структуру політичної влади. Засоби та ресурси політичної влади.
4. Характеристика основних форм реалізації політичної влади.
5. Легітимність політичної влади та її типи. Чому влада не може бути довго нелегітимною?
6. Основні критерії типології політичної влади.
7. Сутність принципу поділу влади і необхідність у його дотримання. В чому полягає проблема його реалізації в Україні?
8. Взаємодія політичної і економічної влади.
9. Розкрийте основні тенденції розвитку політичної влади в сучасному світі.
10. Характерні риси та особливості політичної влади в Україні.
11. Конфліктний потенціал політичної влади в сучасній Україні.

II. Практичні питання

1. В чому полягає відмінність понять «легітимність» і «легальність» влади? Охарактеризуйте в цьому контексті політичну владу в Україні.
2. Що означає принцип поділу влади, і яка необхідність у його дотриманні? Охарактеризуйте гілки державної влади в Україні з позиції їх незалежності.
3. Після Помаранчевої революції в Україні відбулася зміна влади чи зміна політичної системи? Обґрунтуйте свою відповідь.
4. Назвіть критерії ефективності політичної влади і на основі цього обґрунтуйте, чи є ефективною політична влада в Україні?
5. Обґрунтуйте твердження: «ЗМІ є четвертою гілкою влади».

Тема 3. Політична діяльність

I. Теоретичні питання.

1. Політична діяльність як різновид людської діяльності. Сутність, зміст, функції.
2. Характеристика суб'єктів та об'єктів політичного життя. Людина як суб'єкт та об'єкт політичної діяльності.
3. Типологія політичної діяльності.
4. Структурні компоненти політичної діяльності та їх зміст.
5. Політична участь: суть, види, форми реалізації. Політична участь в Україні.
6. Політичне функціонування: зміст та форми. Політичне функціонування в Україні.
7. Охарактеризуйте форми і методи політичної діяльності в Україні.
8. Політичні відносини: типи, форми, функції. Особливості політичних відносин в Україні.
9. Політична взаємодія та її основні види. Особливості взаємодії політичних сил в Україні.
10. Політичні конфлікти та боротьба як форми політичних відносин. Шляхи розв'язання політичних конфліктів.
11. Політична опозиція: особливості функціонування в різних політичних режимах.
12. Конституційні форми участі громадян України в політичному житті.

II. Практичні питання

1. З'ясуйте, чим відрізняється політична діяльність від інших сфер суспільної діяльності.
2. У чому проявляється універсальність політичної діяльності? Обґрунтуйте.
3. Розкрийте зміст політичної діяльності у парламенті, партійних, громадських організаціях.
4. Проведіть приклади лобізму, екстремізму та конформізму у політичній діяльності в Україні.
5. Охарактеризуйте суб'єктів політичної діяльності, в Україні.

Тема 4. Політична система суспільства

I. Теоретичні питання.

1. Поняття і структура політичної системи суспільства.
2. Концепції політичної системи суспільства, розроблені політологами США (Д. Істоном, Г. Алмондом, К. Дойчем).
3. Місце і роль політичної влади в політичній системі суспільства.

4. Політична система складається із сукупності таких підсистем: інституційної, світоглядної, нормативної, культурної та комунікативної. Розкрийте зміст кожної з них.
5. Політичні інститути: сутність і різновиди. Поняття політичної організації суспільства.
6. Теоретичні засади взаємодії політичної системи із соціальним середовищем.
7. Місце і роль політичної системи в соціальному організмі, її основні функції.
8. Поняття «входів» і «виходів» політичної системи. Які процеси відбуваються в середині політичної системи?
9. Фактори, які впливають на стан і динаміку політичної системи.
10. Розкрийте зміст адаптаційних та інноваційних політичних реформ.
11. Яка істотна відмінність між політичною реформою та революцією? Різновиди політичних революцій.
12. За яких умов політичні революції є успішними? Поняття контрреволюції.
13. Критерії типології політичних систем. Які політичні системи називають командними, змагальними та соціопримирливими?
14. Типологічні ознаки сучасної української політичної системи.

II. Практичні завдання.

1. Охарактеризуйте виконання політичною системою українського суспільства стратегічної, управлінської та представницької функцій.
2. Розкрийте особливості взаємодії політичної та економічної (правової) систем на сучасному етапі розвитку українського суспільства.
3. Зважаючи на роль політичної системи в суспільстві, дайте оцінку ефективності її функціонування в Україні.
4. Які структурні елементи політичної системи українського суспільства вимагають суттєвого вдосконалення в чому?
5. За якими ознаками події в Україні кінця 2004 – початку 2005 рр. можна охарактеризувати як політичну революцію?
6. Які об'єктивні та суб'єктивні чинники стали на перешкоді реалізації цілей і завдань Помаранчевої революції?
7. Які об'єктивні та суб'єктивні чинники стоять на заваді радикальної політичної реформи в Україні?
8. Охарактеризуйте основні напрями реформування вітчизняної політичної системи, що декларуються опозиційними політичними партіями України.
9. Основні цілі і завдання вдосконалення політичної системи України, визначені в Законі України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» від 1 липня 2010.

Тема 5. Політичні режими

I. Теоретичні питання.

1. Політичний режим як політологічна категорія: поняття та ознаки.
2. Розкрийте співвідношення понять «політична влада», «політична система», «політичний режим»
3. Співвідношення понять «державний» і «політичний режим».
4. Основні критерії типології політичних режимів.
5. Суть та характерні ознаки авторитарного політичного режиму.
6. Характеристика основних різновидів авторитарних політичних режимів.
7. Демократичний політичний режим та його різновиди.
8. Тоталітаризм як політичний режим та його різновиди.

9. Тоталітарні політичні режими XX ст.: ідеології, політична практика, наслідки.
10. Характеристика сучасного політичного режиму України.
11. Особливості трансформації політичного режиму в Україні.

II Практичні питання

1. Порівняйте поняття «політична система», «політичний режим», «форма державного правління».
2. Визначте спільні риси й відмінності у функціонуванні тоталітарного та авторитарного політичних режимів.
3. Чи можна деспотичні режими в минулому назвати тоталітарними? Обґрунтуйте відповідь.
4. Чому тоталітаризм вважають феноменом XX ст.?
5. У країні X проводяться вибори, існує парламент, виходить багато періодичних видань, існує багатопартійність. Чи можна на основі цих рис стверджувати, що в країні функціонує демократичний політичний режим?

Тема 6. Держава в політичній системі суспільства

I. Теоретичні питання

1. Визначте фактори, які привели до виникнення держави.
2. З'ясуйте, чим обумовлені різні форми державного правління та державного устрою.
3. Проаналізуйте сучасні тенденції у розвитку держави як політичного інституту.
4. Визначте ознаки та риси правової та соціальної держави.
5. З'ясуйте, чим обумовлені різні форми державного правління та державного устрою в різних країнах.
6. В чому полягає відмінність у формуванні та функціонуванні органів державної влади в умовах президентської та парламентської республік.
7. Порівняйте поняття «федерація» і «конфедерація».
8. Яке місце займає держава у політичній системі суспільства? Із чим це пов'язано? Якими є ознаки держави?
9. Який статус і порядок формування уряду в основних видах республік – парламентській і президентській? У чому принципова відмінність між ними?
10. Які особливості парламентської республіки? Британська модель парламентської системи.
11. Проаналізуйте структуру і співвідношення державних органів влади в умовах президентської республіки. Президентська республіка США.
12. Якою є структура та функції держави?
13. Суть правової держави і шляхи її побудови в Україні.
14. Форми державного устрою та їх характеристика.

II. Практичні завдання.

1. Поміркуйте над питанням „договірного” характеру походження держави як акту свідомого державотворення.
2. Чи може індивід впливати на державу? Які режими найбільш сприятливі для здійснення такого впливу?
3. Чим відрізняється національна державність від національного суверенітету?
4. Зіставте основні ознаки правової держави, громадянського суспільства з конституційними положеннями Української держави та сучасними реаліями.
5. Чи суперечить наявність територіальної автономії всередині країни принципам унітарності. Проаналізуйте на прикладі України.
6. Як Ви оцінюєте повернення України до президентсько-парламентської форми державного правління? Чи відповідає це сучасним завданням державотворення?

7. Чи можна назвати соціальною державу із нечисленним середнім класом? Поясніть свою відповідь.

Тема 7. Політичні партії, громадські об'єднання і рухи.

I. Теоретичні питання

1. Розкрийте зміст основних ознак політичних партій, що визначені Дж. Лапаламбпроу.
2. Місце і роль політичних партій в політичному житті країни. Чому партії називають посередниками між громадянами і державою?
3. Партогенез, його форми та основні етапи. Що таке універсальні партії та партії «нової хвилі»?
4. Особливості партогенезу в Україні в XIX та початку XX ст. і в суверенній Україні.
4. Структура партій, їхні політичні, ідеологічні та організаційні функції.
5. Які законодавчі обмеження щодо створення і діяльності політичних партій існують в Україні?
6. Різновиди політичних партій, критерії їх типології.
7. За яким критерієм політичні партії поділяють на центристські, праві і ліві? Яка соціальна роль цих різновидів партійних організацій?
8. Поняття і види партійних систем. Які з них властиві для основних видів політичних режимів?
9. Що таке двопартійна система і в яких країнах вона поширена? Чому її існування забезпечує стабільне існування та ефективну діяльність уряду?
10. Етапи становлення та сучасний стан багатопартійності в Україні.
11. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. про сутність та різновиди громадських об'єднань, їхню роль в суспільстві.
12. Поняття суспільно-політичного руху. В чому відмінність суспільно-політичних рухів від політичних партій та громадських організацій?

II. Практичні завдання

1. Конституція та Закон України «Про політичні партії України» про сутність та роль політичних партій в суспільстві. Наскільки успішно українські партії виконують своє соціальне призначення?
2. Партія регіонів є правлячою політичною партією. Яким чином вона впливає на діяльність парламенту та уряду України?
3. Які політичні партії в Україні належать до опозиційних? Як можна охарактеризувати їхню діяльність в парламенті?
4. Які цілі переслідувала українська опозиція, організувавши політичні акції під гаслом «Вставай, Україно!»
5. Які партії в Україні належать до центристських політичних сил і які з них належать до парламентських партій? Охарактеризуйте особливості їхньої політичної платформи.
6. Які політичні партії в Україні належать до правих і правоцентристських і чи представлені вони у Верховній Раді України? Охарактеризуйте особливості їхньої політичної платформи.
7. Які політичні партії в Україні належать до лівих і лівоцентристських і які з них є парламентськими партіями? Охарактеризуйте особливості їхньої політичної платформи.
8. В чому особливість Всеукраїнського об'єднання «Свобода» як політичної партії? Чи є підстави називати її неонацистською організацією?

9. До якого типу партійних систем належить багатопартійність в Україні? Яка партійна система була б оптимальною для сучасного українського суспільства?
10. Які політичні партії представлені сьогодні у Верховній Раді України та який їхній політичний статус?
11. Охарактеризуйте систему громадських організацій та спілок України (їх різновиди, чисельність та суспільну роль).
12. Які функції у суспільстві виконують молодіжні та студентські організації? Роль української студентської молоді у здійсненні т. з. «Революції на граніті» (осінь 1990 р.).

Тема 8. Політичні еліти та лідерство.

I. Теоретичні питання.

1. Поняття і особливості політичних еліт як суб'єктів політики. Національна еліта.
2. Теоретичні обґрунтування елітаризму(елітизму) в суспільстві.
3. Функції і типологія політичних еліт. Критерії ефективності політичних еліт.
4. Шляхи поповнення(рекрутування)політичної еліти та їх особливості.
5. Особливості функціонування сучасної української політичної еліти.
6. Сутність, функції політичного лідерства. Форми функціонування політичного лідерства.
7. Основні наукові концепції політичного лідерства та їх зміст.
8. Типологія політичного лідерства.
9. Особливості формування української політичної еліти та лідерства в різні історичні періоди.
10. Концепції політичної еліти України В. Липинського та Д. Донцова.
11. Проблеми становлення та оновлення політичної еліти та інституту політичного лідерства в сучасній Україні.

II Практичні питання

1. Проаналізуйте історичні форми політичної еліти. Визначте джерела їх формування та особливості діяльності.
2. Покажіть взаємозв'язок та відмінності політичної, економічної, духовної військової еліт.
3. Чому історію політичної еліти можна вважати історією національної державності?
4. В.Парето вважав, що політична історія є ніщо інше, як постійна циркуляція правлячих еліт. Обґрунтуйте цю тезу.
5. Порівняйте концепції еліт В. Липинського і Д. Донцова.
6. Проаналізуйте роль політичного лідера в перехідні періоди історії.

Тема 9. Світові політико-ідеологічні доктрини.

I. Теоретичні питання.

1. Політичні ідеології і політичні доктрини: сутність, причини виникнення.
2. Структура, форми вияву, функції та типологія світових політико-ідеологічних доктрин.
3. Політичні та економічні засади лібералізму та неолібералізму. Спільне та відмінне. Ліберальні ідеї в Україні.
4. Політичні та економічні засади консерватизму та неоконсерватизму.
5. Історія та сучасний стан консерватизму в Україні.
6. Соціал-демократична та комуністична політико-ідеологічні доктрини: спільне та відмінне.
7. Ідейно-теоретичні засади та політична практика соціал-демократії.
8. Поширення і функціонування соціалістичних ідей в Україні. Сучасний стан та перспективи соціалістичної політико-ідеологічної доктрини в Україні.

9. Комуністична ідеологія: виникнення, програмні цілі та причини кризи.
10. Комуністична ідеологія в Україні: особливості поширення, функціонування, наслідки.
11. Особливості націоналізму та релігійних політичних доктрини..

II. Практичні питання

1. Які чинники впливають на формування політичної ідеології в межах конкретної країни?
2. Чи можна стверджувати, що еволюція лібералізму та консерватизму зблизила ці ідеології. Якщо так, то в чому спільність ідеологій лібералізму та неоконсерватизму в сучасних умовах? Обґрунтуйте .
3. Які основні відмінності у функціонуванні ідеології в тоталітарному, авторитарному і демократичному суспільстві?
4. Визначте, які політичні доктрини домінують в різних регіонах України і чому?
5. Чим відрізняється діяльність сучасних комуністів в Україні від діяльності українських націонал-комуністів?

Тема 10. Демократія в політичному житті суспільстві

I Теоретичні питання

1. Поняття демократії та її сучасні демократії
2. Які цінності демократії здаються Вам найбільш привабливими? Які протиріччя вони містять у собі?
3. Яким змістом збагатилося поняття демократії з часів античного світу? Було це прогресом демократії чи її псуванням?
4. Якими є основні демократичні принципи і демократичні процедури?
5. Пряма і представницька демократія. Поняття парламентаризму.
6. Що таке демократія і в чому її суть? Які основні ознаки демократії? Чи реалізуються ці ознаки в Україні?
7. Критерії та принципи демократичної організації суспільства.
8. Визначте зміст таких категорій: демократія, плюралізм, безпосередня представницька демократія, права людини
9. Сучасні теорії демократії та їх особливості
10. Основні історичні форми демократії
11. Особливості та перспективи демократичних перетворень в Україні.
12. Простежте зміни антидемократичної та демократичної традиції мислення, починаючи від Платона.

II. Практичні завдання.

1. Американський політолог Збігнев Бжезінський на засіданні Круглого столу “Україна на шляху до державотворення” висловив думку: *“Подивіться на кілька останніх президентських виборів. Є дуже простий тест на демократичність виборчих процесів. Якщо ви не знаєте, хто виграв, і якщо ваші передбачення часто не справджуються, знайте – це демократія”*. Прокоментуйте це висловлювання
2. Наскільки реальним є народовладдя в Україні?
3. На думку Вацлава Гавела, *“У демократії є важливі недоліки: вона дуже зв’язує руки тим, хто її поважає, і дозволяє майже все тим, хто її не поважає”*. Чи погоджуєтеся ви з цим твердженням? Прокоментуйте його. Наведіть конкретні приклади на підтвердження своєї позиції.
4. Прихильником якої з форм демократії ви себе вважаєте і чому?
5. Як би Ви охарактеризували стан політичних прав і свобод в сучасній Україні?

6. Проаналізуйте вислів: „Є ринок – є демократія, нема ринку немає демократії”.
7. Чому не може бути ідеальної демократії?

Тема 11. Громадянське суспільство

I. Теоретичні питання

1. Поняття і зміст громадянського суспільства.
2. Сутність концепції громадянського суспільства.
3. Головні інститути громадянського суспільства.
4. В чому полягає взаємодія держави і громадянського суспільства?
Простежте взаємозв'язок громадянського суспільства і правової держави.
5. Чому і в якому розумінні поняття громадянського суспільства розглядають як протиположні державі?
6. Проаналізуйте функції, які виконує громадянське суспільство.
7. Розкрийте структуру громадянського суспільства.
8. З'ясуйте роль власності і підприємництва у формуванні громадянського суспільства.
9. Проаналізуйте зміст і форми економічної діяльності громадянського суспільства.
10. Становлення і розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні
11. Який зміст і форми діяльності соціальної і духовної сфер громадянського суспільства?

II. Практичні завдання.

1. Які фактори сприяють становленню громадянського суспільства в Україні?
2. Чи стали засоби масової інформації інститутом громадянського суспільства в Україні?
3. Чи має Україна певні успіхи у формуванні громадянського суспільства?
4. Чого бракує громадянському суспільству в Україні?
5. Розкрийте форми і методи діяльності громадянських організацій і рухів в Україні. Яка їх роль в розбудові громадянського суспільства?
6. Помаранчева революція, на погляд вітчизняних та зарубіжних політологів, засвідчила народження громадянського суспільства. Наведіть аргументи, які це підтверджують.
7. Як, на Вашу думку, між собою пов'язані процес розбудови незалежної держави в Україні та становлення громадянського суспільства?

Тема 12. Політична культура.

I. Теоретичні питання

1. Теоретичні основи політичної культури, розроблені Г. Алмондом. Що таке пізнавальні, емоційні та оцінні політичні орієнтації та їхні об'єкти?
2. Трактатування сутності політичної культури В. Липинським. Яка роль політичної науки в забезпеченні належної ефективності політичної діяльності, її раціоналізації.
3. Сучасне універсальне трактування політичної культури. Пізнавальні, нормативно-оцінні, поведінкові та інституційні елементи політичної культури.
4. Місце і роль політичних традицій, стереотипів та символів в національній політичній культурі. Українські політичні традиції, що відроджуються в суверенній Україні.
6. Політична культура як матриця політичного процесу, її роль у відтворенні політичних явищ і процесів та спрямуванні розвитку політичної системи.
7. Основні функції політичної культури. В чому зміст ідентифікаційної, інтеграційної та мобілізуючої функції політичної культури.

8. Охарактеризуйте взаємозв'язок політичної культури з іншими складовими національної культури: правовою, моральною, релігійною, економічною, сімейно-побутовою. Як впливають ринкові відносини та бізнескультура на поведінку депутатів Верховної Ради України та інших українських політиків?

9. Поняття національної політичної культури. Які чинники впливають на її зміст та характер.

10. Взаємозв'язок національної політичної культури та національної ментальності.

11. Політична субкультура та контркультура. Характерні риси молодіжної політичної субкультури.

12. Розкрийте сутність та структуру політичної культури особи. Що виступає критерієм сформованості та змісту політичної культури окремого індивіда?

13. Критерії типології політичної культури. Яка відмінність між демократичною та авторитарною політичною культурою?

14. В політичній культурі українського народу відбуваються процеси відродження, запозичення, творення та руйнації. Охарактеризуйте їхній зміст.

15. Типологія політичної культури, запропонована Г. Алмондом. У чому зміст патріархальної, підданської та активістської політичної культури.

16. Розкрийте зміст т.з. «громадянської культури», що властива для США, Великобританії та інших розвинених демократій.

17. Поняття первинної та вторинної політичної соціалізації. Яка роль вищої школи та молодіжних організацій у політичній соціалізації нових генерацій народу?

18. Функціонування політичних ідеологій та партій формує ідеологічні політичні субкультури. Про які субкультури мова йде в українському суспільстві і які з них є найбільш поширеними?

II. Практичні завдання.

1. Які риси політичної культури українського народу сформувались та закріпились в козацьку добу вітчизняної історії і чи виявляються вони в сучасній Україні?

2. Конституція України, яка покликана регулювати політичні відносини в державі, включає принципи, що є важливими складовими вітчизняної політичної культури. Про які принципи йде мова? Розкрийте їхній зміст.

3. Чи проявляються в політичних процесах такі негативні риси української ментальності та культури як его- та громадоценризм, анархізм, отаманство? Як можна нейтралізувати їх в сучасних умовах?

4. Порівняйте основні риси української та російської політичної культури. Яка із цих культур виявляє більший рівень демократизму та гуманності?

5. Вітчизняна політична культура в значній мірі залишається культурою перехідного типу. Вона є посткомуністичною, посттоталітарною та постколоніальною, фрагментарною та амбівалентною. Що вказує та такі її ознаки?

6. Відродження традиційних рис вітчизняної політичної культури демонструє належність України до європейської цивілізації. Про які політичні ознаки українства йде мова в першу чергу?

Тема 13. Основи етнополітики

I. Теоретичні питання.

1. Поняття етнополітики, її суб'єкти та об'єкти.

2. Поняття нації. Різновиди націй, визначені за способом їхнього формування (етнічні, політичні та змішані).

3. Основні концепції, які розкривають природу і сутність націй. Намагання сучасної націології розробити універсальну теорію нації.

4. Політичні ознаки нації. Нація як суб'єкт політики.
5. Поняття та функції національної держави. Відмінність між поняттями «національна держава» та «нація-держава».
6. Поняття «національна меншина». Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) про статус і права національних меншин.
7. Право націй на самовизначення. Міжнародне право про головні умови реалізації права народів на самовизначення.
8. Історичні етапи становлення і розвитку української нації. Перше, друге та третє національне відродження українського народу.
9. Принципи етнополітики, яких дотримуються демократичні держави світу та їхня реалізація в Україні.
10. Види державної етнополітики позитивного та негативного змісту. Чи був український народ об'єктом такої політики з боку іноземних держав?
11. Поняття національно-територіальної та національно-культурної автономії. Чи володіють кримські татари правом на офіційне автономне існування в складі української держави?
12. Основні різновиди політичної поведінки етногруп, які відстоюють свої інтереси? Як ці види поведінки проявлялися в історії українського народу?
13. Національна свідомість і самосвідомість: їх зміст та роль в політичному житті націй і національних меншин.
14. Поняття національної ідеології: основний зміст і призначення. Хто з українських інтелектуалів вніс помітний вклад у розробку української національної ідеології?
15. Національна ідея та її роль в системі національної ідеології. Сучасний зміст української національної ідеї.
16. Націоналізм як поняття та політико-ідеологічний феномен. Е. Сміт про основні ідеї (постулати) націоналізму.
17. Основні різновиди націоналізму. Д. Донцов як фундатор інтегрального націоналізму. Демократичний націоналізм сучасних українських правочентристських партій та прихильність до нього громадян українського суспільства.
18. Інтернаціоналізм, космополітизм та шовінізм як етнополітичні поняття та політична настанова. Радянське трактування інтернаціоналізму та його науковий сенс.
19. Основні законодавчі акти, які є правовою основою етнополітики в Україні. Оцінка міжнародною спільнотою етнополітики, що здійснюється в Україні державними інституціями та партіями.

III. Практичні завдання.

1. В Конституції України використовуються такі терміни: «українська нація», «Український народ», та «національні меншини. Розкрийте їхній зміст і політичне значення.
2. Ліберальні (центристські) політичні партії закликають розбудувати в Україні т. з. «політичну націю». Чи означає це, що українська етнічна нація перестане існувати?
3. Яка роль української етнічної нації в формуванні української політичної нації? Як співвідносяться згадані поняття та етнополітичні феномени?
4. Чи можна стверджувати, що модерна українська нація, яка розпочала формуватися, матиме змішаний – етнополітичний – характер?
5. Чи володіє Україна ознаками національної держави? Чому праві та правочентристські сили підкреслюють, що ведуть боротьбу за утвердження України як національної держави?
6. ВО «Свобода» розробила «Програму захисту українців», яка налічує біля двох сотень конкретних положень. Який основний зміст цих положень та рівень народної підтримки цієї націоналістичної партії.

7. Розкрийте зміст понять: етнічна асиміляція, акультурація, сепаратизм, геноцид, лінгвоцит, етноцид, шовінізм. Чи спостерігаються сьогодні в Україні такі явища і процеси?

8. Які політичні сили, в т. ч. парламентські, ратують за відновлення спільної держави з росіянами та білорусами і який рівень підтримки громадянами такої політичної настанови?

9. Умови прийняття парламентом та основний зміст закону України «Про засади мовної політики в Україні» (2012 р). Процес набуття статусу другої офіційної мови російською та іншими мовами національних меншин в Україні після набуття чинності названого Закону.

10. Як Ви оцінюєте розгортання в Україні т. з. «антифашистського руху»?

Тема 14. Основи теорії міжнародних відносин

I. Теоретичні питання

1. Суб'єкти міжнародних відносин та їх типологія.
2. Україна в сучасному геополітичному просторі.
3. Україна як суб'єкт міжнародних відносин.
4. Закономірності розвитку міжнародних відносин на сучасному етапі.
5. Яка форма міжнародних відносин, на Ваш погляд, є переважаючою у сучасному світі? Відповідь аргументуйте.
6. Розкрийте суть зовнішньополітичної діяльності України на сучасному етапі.
7. Розкрийте поняття «національні інтереси»
8. Чим різняться «зовнішня політика» та «міжнародні відносини»?
9. Які типи міжнародних політичних організацій Ви знаєте?
10. Що таке стратегічне партнерство?
11. Які головні тенденції сучасного світового розвитку?
12. Як ви розумієте принцип сили на міжнародній арені?

II. Практичні завдання.

1. Поширеною є точка зору, згідно з якою зовнішня політика держави є відображенням і продовженням внутрішньої політики. Якою мірою внутрішньополітична ситуація в Україні впливає на зовнішню політику держави?
2. Охарактеризуйте базові принципи формування зовнішньополітичного курсу України. У чому їхня універсальність, і які перспективи вони відкривають перед Україною у здійсненні її миролюбного, відкритого зовнішньополітичного курсу?
3. Як ви оцінюєте шанси України підписати «Угоду про Асоціацію» з ЄС на саміті «Україна – ЄС» в листопаді 2013 року?
4. Розрахуйте зміст кожного вектора сучасної української зовнішньополітичної стратегії. Який з цих векторів вважається найбільш пріоритетним? Чому?
5. Охарактеризуйте покликання України, як воно визначене в сучасних зарубіжних геополітичних концепціях. Чи відповідає воно інтересам незалежної української держави? Відповідь обґрунтуйте
6. Розкрийте геополітичну детермінанту напруженості українсько-російських стосунків. Якими, на Вашу думку, є чинники оптимізації українсько-російських стосунків?
7. Які вигоди мала б Україна, вступивши в НАТО та Європейський Союз? Що стримує рух української держави у європейські та євроатлантичні структури?

8. Яке значення має для України перебування України в такій міжнародній організації як СНД? Чи доцільно їй вступати в Митний союз спільно з Білоруссю, Казахстаном та Російською федерацією?
9. Основними принципами міжнародної політики є мирне співіснування держав з різним суспільним ладом, незастосування сили чи погрози силою, невтручання у внутрішні справи, дотримання прав людини і національних меншин, вирішення суперечок мирним шляхом. Чи дотримуються цих принципів міжнародного права такі держави як США та Росія?
10. Які глобальні проблеми сучасності найбільше торкаються України? Що робить наша держава та міжнародна спільнота для їх розв'язання?

Тема 15. Етапи розвитку світової політичної думки

I. Теоретичні питання

1. Етапи розвитку світової політичної думки.
2. Політична думка Стародавнього світу.
3. Політична думка епохи Відродження.
4. Н. Макіавеллі та макіавеллізм в політиці.
5. Політико-правові вчення в Німеччині у XVIII-XIX ст.
6. Ф Бекон і Дж. Локк про державу та правові основи людського буття.
7. Дайте характеристику політичної думки Античної доби.
8. Які особливості політичної думки Середньовіччя?
9. Що характерно для поглядів К. Маркса і М. Вебера на політику і політичні процеси?
10. Назвіть політичні ідеї Нового часу, які справили вирішальний вплив на становлення сучасної демократії.
11. Порівняйте погляди Н. Макіавеллі та Ш. Монтеск'є на природу політики та державу.

II. Практичні завдання

1. Чим відрізняються погляди Платона і Арістотеля на функції держави і що їх об'єднує?
2. Який вплив мають політичні вчення Стародавньої Греції та Стародавнього Сходу, Середньовіччя, Відродження, Просвітництва та Нового часу на сучасний розвиток політичних теорій?
3. Що об'єднує і чим відрізняються чотири найбільш відомі суспільно-політичні течії, які домінували в політичній думці в часи існування династії Чжоу у Китаї?
4. Які загальні риси характерні для джерел політичної думки Стародавньої Індії – Вед (священні знання)?
5. Які заслуги перед політичною наукою роблять Н. Макіавеллі видатним вченим?
6. Чим відрізняються погляди Н. Макіавеллі та Ш. Монтеск'є на політику, владу, державу?
7. Що об'єднує і чим відрізняються погляди Т. Гоббса і Дж. Локка на державу?
8. Чим важливі положення про природне право політичної науки, яке розглядав Ж. Ж. Руссо?
9. Який теоретичний доробок у політичну науку зробили І. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель?

Тема 16. Розвиток політичної думки в Україні.

I. Теоретичні питання.

1. Передумови формування вітчизняної політичної думки та основні історичні етапи її розвитку.
2. Політична думка Київської Русі. Релігійно-політичні ідеї «Слова про закон і благодать» митрополита Ілларіона.
3. Морально-політичні засади «Повчання дітям» Володимира Мономаха.
4. Політичні ідеї в Україні епохи європейського відродження (праці Станіслава Оріховського та Івана Вишенського).
5. Політичні ідеї періоду Козаччини та Гетьманської держави.
6. Політичні ідеї та принципи Конституції Пилипа Орлика.
7. Політичні аспекти етико-гуманістичної концепції Григорія Сковороди.
8. Національне відродження і розвиток української політичної думки в XIX – початку XX ст.
9. Політичні ідеї Кирило-Мефодіївського братства.
10. Михайло Драгоманов як фундатор української політології та видатний громадсько-політичний діяч.
11. Микола Міхновський як ідеолог українського самостійництва.
12. Вклад Михайла Грушевського в осмислення українських політичних інтересів.
13. Українська зарубіжна політична думка 20-30 рр. XX ст., її основні напрями.
14. Базові ідеї народницького напрямку зарубіжної української політології.
15. Політологічні ідеї консервативного напрямку в українській політичній думці міжвоєнної доби.
16. Учені національно-державницького напрямку в українській політичній науці, їхні провідні ідеї.

II. Практичні завдання.

1. Прокоментуйте думку С. Оріховського: «Закон вищий за державу і вищий за короля». Наскільки актуальною вона є для сучасного українського суспільства?
2. Іван Вишенський дійшов визнання основоположності первісно-демократичних засад раннього християнства як для церковного, так і світського життя. Який вплив має сучасна організація релігійно-церковного життя на політичний процес в Україні?
3. Г. Сковорода, базуючись на концепції «природовідповідності», гостро критикував неефективну та злочинну владу. Вона, вважав він, постає тоді, коли люди без поклику своєї природи прагнуть різних посад. Як забезпечити «природовідповідність» і моральність в сучасній системі влади?
4. Кирило-Мефодіївське братство висунуло ідею побудови слов'янської спілки християнських республік. Чи відрізняється ця ідея від культивованої сьогодні певними російськими та українськими політичними силами ідеї створення союзної держави російської, української та білоруської націй?
5. Михайло Драгоманов відстоював думку про те, що політична децентралізація й широке місцеве самоврядування є засобом подолання конфлікту між державою і суспільством й утвердження свободи. Чи підтвердила сучасна європейська та вітчизняна політична практика думку українського вченого?
6. Микола Міхновський вважав, що державна самостійність є головною умовою відродження української нації. Чому тоді суверенна українська держава не забезпечила швидкого відродження українства? Які чинники відіграли у цьому головну роль?

Навчальне видання

Томахів Володимир Ярославович

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Підписано до друку 10.09.2018 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк на дублікаторі. Зам. № 7-168
Умов.-друк. арк.10.9 Обл.-вид. арк 11,5.
Тираж 100 прим.

Віддруковано ФО-П Шпак В. Б.
Свідоцтво про державну реєстрацію:
Серія В02 № 924434 від 11.12.2006 р.
Свідоцтво платника податку: Серія Е № 897220
м. Тернопіль, вул. Просвіти, 6.
тел. 8 097 299 38 99, (0352) 422-388
E-mail: tooums@ukr.net